

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE

Organisasjon

2/1980

Utgitt av

Pax forlag, Oslo

med støtte av

Norsk Arbeidsmandsforbund

Norsk Kulturråd

Redaksjonsutvalg

Jorunn Bjørgum

Edvard Bull

Svein Damslora

Odd-Bjørn Fure

Knut Kjeldstadli

Arne Kokkvoll

Einhart Lorenz

Arnfinn Malme

Per Maurseth

Finn Olstad

Redaksjonens adresse:

Gøteborggt. 8, Oslo 5

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE
kommer ut uregelmessig, men minst to ganger i året.

Abonnementspris for 1980: kr. 85,—

Postgiro 2 01 20 45

Abonnementet tegnes ved henvendelse til Pax forlag a/s,
Gøteborggt. 8, Oslo 5. Tlf. (02) 37 90 82. Abonnementet
anses løpende til oppsigelse skjer, hvis ikke oppsigelses-
dato er uttrykkelig fastsatt i bestillingen. Ved adresse-
forandring, vennligst husk å oppgi gammel adresse.

Forsida:

Statuen over Hans Berntsen i Mo i Rana.

Fotografi: Tron Hirsti.

© Copyright by the Authors 1980

Satt og montert hos Johs Grefslie & Co., Mysen.

Trykt hos Ekspresstrykk, Tønsberg.

ISSN 0-332-5539 ISBN 82-530-1099-0

Innhold

Organisasjon	s.	3
Gunnvald Grundstrøm: Hans Berntsen. Opprøreren og pioneren	s.	7
Tore Pryser: Thranitterbevegelsen i Norge 1850 – 51. Seks mikroundersøkelser fra Østlandsbygdene	s.	27
Nils Henning Hontvedt: Arbeiderorganisering i Buskerud 1868 – 1904	s.	81
Finn Olstad: Fra «konservativt formynderskap» til «klassebevidste arbeidere». Om sosiale bånd og rekruttering til Christiania Arbeidersamfund	s.	111
Øyvind Bjørnson: Kollektiv aksjon blant typografar og malarar i Trondheim 1880 – 1918	s.	141

Debatt

Knut Kjeldstadli: Tranmælisme. Svar til Inger Bjørnhaug, Eirik Fiva og Nils Henrik Fuglestad	s.	169
---	----	-----

Organisasjon

Midt i forrige århundre tok organisasjonssamfunnet til å vokse fram i Norge. De første frivillige sammenslutningene hadde sammenheng med oppløsninga av det gamle standssamfunnet. Organisasjonene overtok funksjoner som de «gamle» sosiale enhetene før hadde ivaretatt, slik som familie, ætt og laug. Samtidig kom nye oppgaver til. I dag kan vi ikke forestille oss samfunnet uten de frivillige organisasjonene.

Arbeiderbevegelse og organisasjon er uløselig knyttet sammen. Parti, fagbevegelse og kooperasjon var helt fra starten av arbeiderbevegelsens organisatoriske grunnvoll. Industriproletariatet som vokste fram i siste halvdel av 1800-tallet eide ikke stort annet enn arbeidskrafta si. Arbeidsfolks styrke lå derfor fullt og helt i det *kollektive*, i solidaritet og samhold, i felles aksjon mot samme motstander. Organisasjonen var en helt nødvendig forutsetning i kampen for større frihet og rettferdighet.

Dette nummer av TFAH gir noen glimt fra oppbygginga av arbeidernes organisasjoner, såvel som fra kampen om dem som allerede eksisterte. Temaet har sine røtter i standssamfunnet, og det strekker seg like inn i dagens samfunn der organisasjonenes makt er stor, også den over egne medlemmer.

Thranerørsla var Norges første omfattende, organiserte politiske bevegelse som tok sikte på å mobilisere de lavere sosiale lag i byene og på landsbygda. Den ble på denne måten en forløper for den moderne arbeiderbevegelsen. Thranittbevegelsen hadde djupe røtter i det gamle standssamfunnet. Nyere forskning har ved hjelp av EDB gjort mikrohistoriske undersøkelser av dem som sluttet opp om Thranerørsla – hvem de var og hvor de kom fra. Resultatet er at bevegelsen framstår som en mye bredere sammensatt folkebevegelse enn det som hittil har vært ai-

ment akseptert. Men disse undersøkelserne er til nå kun foretatt i Østlandsområdet, og de lokale variasjonene er store.

Vi veit allikevel at rekrutteringa til Thranittbevegelsen for en stor del foregikk etter standssamfunnets vertikale bånd og paternalistiske forbindelser. Det vil si at bonde og husmann, ja hele grenda for den saks skyld, kunne gå inn i foreningen. Men samtidig bar bevegelsen spiren i seg til den framtidige arbeiderorganiseringa i det moderne klassesamfunnet. I gamle bearlag, på større arbeidsplasser og storgårder, og i industriliknende bedrifter skjedde rekrutteringa ofte etter horisontale bånd som er grunnlaget for *klassens* sosiale fellesskap og samhandling.

I siste halvdel av det forrige århundre befant det norske samfunnet seg i en overgangsfase mellom standssamfunn og klassesamfunn. Produksjonsforholda var i rask utvikling. Kombinasjon av nye store markedsdannelser og billig arbeidskraft la grunnlaget for gryende moderne industri fra 1840-åra av. Først ute var tekstilindustrien og de mekaniske verkstedene, men gjennombruddet kom i 1860 – 75. Helt fram til 1880-åra sysselsatte de «gamle» industriene flere arbeidere enn de nye. Og rundt århundreskiftet sysselsatte fortsatt håndverk og småindustri tilsammen like mange som fabrikkindustrien. Oppsvinget i begynnelsen av 1870-åra ble fulgt av ei krise som førte til stagnasjon i mange næringer. Dette presset samtidig fram rasjonaliseringer, ofte i form av teknologiske nyvinninger. Helt nye industrier kom også til. Industrialiseringsprosessen skapte store fabrikker der det før var småindustri. I denne prosessen oppsto også nye samfunnsklasser. Funksjonærene og serviceyrkene utgjorde den nye mellomklassen, mens industriarbeiderklassen fortrenget eller tok opp i seg stadig større deler av den håndverksbaserte arbeiderklassen. Industriarbeiderklassen ble frigjort fra standssamfunnets paternalistiske bånd. Den enkelte industriarbeider var også befridd fra det lille hans forgjengere måtte ha hatt av private produksjonsmidler. Han sto tilbake med sin nakne arbeidskraft og et arbeid som ble mer og mer monotont og rensert for faglige utfordringer. Slik var den sosiale basis for organisasjonsamfunnets framvekst i siste halvdel av forrige århundre. Samtidig overtok markedet mer og mer av fordelinga av godene i samfunnet, og utbyttinga av arbeiderne ble mer og mer preget av at kapitaleierne ville ha størst mulig profit.

Allerede i 1860-åra dukket arbeidersamfunnene opp som filantropiske arbeiderforeninger, ledet og iscenesatt av overklassens menn. De fryktet for at misnøyen og opprøret fra Tranittbevegelsen skulle bre seg.

Men de greide ikke å holde politisk virksomhet borte fra arbeidersamfunnene. Den første bølga slo i 1880-åra inn over dem til Venstres fordel. Seinere kom de fleste foreningene inn i spenningsfeltet mellom Arbeiderpartiet (1887) og Venstre. Men i 1890-åra tar sosialistene over stadig flere arbeiderforeninger. En forutsetning for sosialistenes frammarsj var den nye arbeiderklassens raske vekst. Sosial kontakt, solidaritet og felles politisk bevisshet langs horisontale skiller la grunnlaget for politisk organisering på klassens egne premisser sjøl om overgangen var gradvis. De paternalistiske båndene eksisterte lenge side om side med klassebevissheten.

Denne utviklinga skjer noe ulikt innafor de enkelte fag- og yrkesgrupper, hele tida i tilknytning til produksjonsforholdene innafor de forskjellige næringene. Hos malerne f.eks. eksisterte de paternalistiske båndene fra laugssamfunnet langt inn i 1890-åra (Bjørnson). Bl.a. dette sammen med en rask nedbryting av fagets faglige utfordringer svekket malernes organisering og faglige styrke. En mikrohistorisk undersøkelse av rekrutteringa til Christiania Arbeidersamfunn (Olstad) viser at nyrekruttering etter nye, horisontale sosiale bånd gjorde det mulig for sosialistene å erobre nettopp denne viktige foreninga i 1893. Men om man forutsetter at standssamfunnets sosiale enheter raskest ble brutt ned i byene, viser det seg at det ihvertfall i étt distrikt skjer en raskere radikalisering i arbeidersamfunnene på landsbygda enn det gjør i byene (Hontvedt). Forskjellen mellom etablert og ny industri kan kanskje forklare deler av dette. Denne undersøkelsen tar imidlertid sikte på å kartlegge framveksten av arbeiderforeninger. Mangel på kilder reduserte sterkt muligheten til nærmere å bestemme bevegelsens sosiale basis.

Etter hvert ble også grunnlaget lagt for en ny type organisasjoner. Mens thranitterne hadde greid seg med en vid organisasjon, ser vi nå at ikke bare området for virksomheten øker, men også at det skjer en spesialisering innafor organiseringa. Fram mot århundreskiftet får vi skillet mellom faglig og politisk organisering samtidig som kooperasjonen vokser fram. I oppgangstidene mot slutten av 1870-åra tok organiseringa av den moderne fagbevegelsen til for alvor (Grundstrøm). Fagforeningene overtok funksjoner som til en viss grad var ivaretatt i standssamfunnets organisering av arbeidet, samtidig som nye oppgaver og målsettinger kom til. Foreningene fikk etter hvert en egentyngde som slo ut i kontroll og regulering av de lokale enhetenes interesser. Fagforeningene skulle ikke bare ha krefter til å møte arbeidskjøperne, de måtte også ivareta sine interesser som en del

av Landsorganisasjonen der lokale interesser sto mot sentrale. Organisasjonsdebatten ble en viktig del av den almene politiske debatten som ble ført innad i arbeiderbevegelsen. Den interne utforminga av fagorganisasjonen i vårt århundre skjer i et spenningsfelt mellom ulike politiske retninger, og mellom sentral kontroll og lokal innflytelse.

Thranittbevegelsen var en folkebevegelse som sto med étt bein i den gamle og étt i den nye tid. Rundt århundreskiftet var fagbevegelsen og arbeidersamfunnene produkter av det moderne samfunnet. Det sosiale grunnlaget var til en viss grad snevret inn fra småkårsfolk og vanlige bønder til en lønnsarbeiderklasse der bevisstheten om klassetilhørighet og arbeidersolidaritet var nye og viktige bånd.

Det skulle gå nær en generasjon før arbeiderbevegelsens organisasjoner igjen tok form av breie folkelige organer, og bevegelsen igjen tilstrebet å være for hele folket. Og dette av helt andre årsaker.

Litteratur:

- Kjeldstadli, Knut: Standssamfunnets oppløsning. Eller: Historien om skomakeren som forlot sin lest for å bli sin egen lykkes smed. Kontrast 77 (1978).
Steen, Sverre: De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati. Historiske Tidsskrift 34 (1948).
Terjesen, Einar: Sosiale prosesser i utviklingen av arbeiderklassen i 19. århundre. Rapport til ITH-konferansen Linz 1980. Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.

Rettelser til nr. 1/80.

I siste nr. av TFAH har det sneket seg inn en del trykkfeil, tildels av nokså misvisende karakter. Vi beklager det.

Artikkelen «Julussa-konflikten 1927, klassekamp i et bygdesamfunn», er skrevet av *Gudmund Moren*.

I Paul Knutsens debattinnlegg «Gjensyn med NKP og den opposisjonelle reformisme» har vi følgende rettelser: På s. 147 skal det stå intensjonalt (ikke intensjonelt), og det skal stå de overordnede (ikke overordnende).

I note 58, s. 167, skal det stå intensjonalitetsprinsippet (ikke internasjonaltitetsprinsippet). Banksjef Rygg het til fornavn Nicolai (s. 163, 168).

Gunnvald Grundstrøm

Hans Berntsen Opprøreren og pioneren

*«Vi er i legendenes tid ennu,
du og jeg kommer ikke inn i det lovede land.
Vi som har begynt går alltid tilgrunne
før Jeriko faller.»**

Åttetimersdagen ble her i landet for første gang gjennomført våren 1882. Stedet var Gullfjellgruvene i Langvassbygda i Rana. I desember samme året ble Nord-Norges første sosialdemokratiske forening stiftet der i bygda.

Mannen bak var agitatoren og organisatoren Hans Berntsen. Sannsynligvis sto han bak opprettinga av flere arbeiderforeninger enn noen annen enkeltperson i norsk arbeiderbevegelse. Gunnvald Grundstrøm gir oss i denne artikkelen et fengslende bilde av Berntsens oppvekst og tidlige innsats i organisasjonsarbeidet.

Han tar oss også med til den store konflikten ved Bosmo gruver i 1898 der om lag 100 mann streiket i 4 måneder før nederlaget var et faktum. Bosmo bergarbeiderforening lå tilbake med knekket rygg. Men 3 år seinere, i 1902, lykkes det å få liv i den igjen. Og mannen bak reorganiseringa, det var Hans Berntsen.

* Hans Berntsen i samtale med Olav Kringen

Prolog

ved avdukingen av Hans Berntsen-monumentet i Mo, 1. mai
1958.

av Kåre Odlaug

Det er et sagn fra fjerne himmelstrøk
om ham som satte guders gunst på spill,
som løp fra livets eviggrønne lund
til jordens mørke ætt med ild – – med ild!

Og gudehevnen ble et lenket liv,
spent fast i fjell, med ansiktet vendt opp.
Olympens helter ga det tidsfordriv
når ørnen hogg sin føde av hans kropp.

En saga mere nær i tid og år,
er småkårgutten som bar kunnskaps brand
fra flokk til flokk på vei mot veldig vår
i Norges daggry-svimle nybrottsland.

Av kunnskaps-møtet sprang den første gnist
i guttesinnet. Aldri brant den ned,
men herdet viljen, som foruten brist
bar fram i stridene han gladlynt stred.

«Stå sammen, brødre!» lød hans djerpe rop,
«se veien gjennom ødemarkens mil!
Møt hånen fra de overmettes hop,
og møt den rolig, med et seierssmil!»

Hans eget ørneblikk hogg til, hogg til
i ord-duellene han førte, fri.
Han mestret spøkens raske kårdespill
såvel som tyngre våpens strategi.

Der menn foruten kny lot urett skje
og gikk med slokte blikk, på fangers vis,
og tidde, valne, i sin avmakts ve,
der steg han fram. Der bar han ild mot is.

Hvem målte slitets sum hos denne mann
på ferd langs fjord, på vandring under tind
i høstens drev, i vidde-vårens brann
– – så dypt i slekt med heten i hans sinn.

Her nådde han ei brakke, gjømt i fjell,
mot natters tider, våt og ferdemo.
«Slå gnister, høvding, flamm for fullt i kveld!»
lød ropet til ham. «Tenn oss med din tro!»

Men ild fortærer, og han ga den alt,
og frosten om hans fot fant vei, hogg tak.
Han trosset tegn, han visste hva det gjaldt
og sto i kampen, like raus og rak.

Til sottens lenker tvang hans fot til fred
og kjempens byrdevante rygg lå brutt,
og smertens vingebrede fugl slo ned,
og soldagen ubotelig var slutt.

Men kanskje lo han usett, ennå da,
i ren og trassig lykke ved et skimt
i nattemørket, nær og fjernt i fra,
av vardene som ulmet, glimt i glimt.

Så skal vi se ham, seiersviss og sterk,
her hvor han sådde sin første frø,
og må han leve i sitt modne verk,
må ilden som han gav oss, aldri dø!

(Rana Blad, 2/5 1958)

Hvem var han så, denne lederskikkelsen fra fagorganisasjonens første tid?

Hans Heitmann Berntsen, som var hans fulle navn, ble født en sommerdag i 1870 på gården Steinkjønnlia i Rana.

Det som særpreget Hans Berntsen helt fra guttedagene var den enorme kunnskapstørsten.

Om disse årene vet historien å fortelle at Berntsen allerede før konfirmasjonsalderen abonnerte på ukeskriftet «Morgengry». «Morgengry» ble utgitt av en østerdalsstudent, Øien, og i dette bladet ble det ofte tatt opp artikler fra «Vort Arbeide». Disse artiklene må ha funnet gjenklang hos unggutten, for ikke lenge etterpå fant også dette bladet veien til den fattigslige fjellgården.

Siden kom Social-Demokraten og sosialistiske bøker og skrifter i tur og orden.

Allerede som tenåring var Berntsen godt kjent med Marx «Kapitalen». Blant hans samtidige var det antagelig få som satt inne med tilnærmedesvis den viten som Berntsen hadde tilegnet seg gjennom sitt sjølstudium.

Med stipend til Helgelands Amtsskole

I 1889 fikk Berntsen et stipend som gjorde det mulig for ham å begynne ved Amtsskolen i Mosjøen. Han var da 19 år gammel.

Venstremannen og stortingsmannen, Wist, var dengang bestyrer ved skolen. Hver uke lot denne liberaleren det arrangere diskusjonsmøter, og dette var naturligvis midt i blinken for unge Berntsen. Det er fortalt at sosialismen var et stående diskusjons-emne på disse møtekveldene – og man kan vel anta at Berntsen hadde en stor del av æren for dette.

Neste vinter finner vi Berntsen igjen ved Amtsskolen. Initiativet til dette ekstra læreåret var tatt av Wist. Han hadde merket seg den lærevillige eleven med de store ideene, og ville gjerne gi ham de muligheter som skolen kunne tilby.

Beklageligvis døde Wist ved juletider, og annenlæreren ved skolen, O. Stenbro ble ny bestyrer.

Antagelig var han sin forgjengers rake motsetning når det gjaldt samfunnssyn . . . I allefall sørget han for å få slutt på diskusjonsmøtene ved skolen.

Jakobinesalen

Elevene ga seg ikke så lett. De leide seg sin egen møtesal, og nå begynte tingene å skje i et stadig hurtigere tempo.

Vi lar Berntsen sjøl skildre miljøet som utviklet seg omkring det nye møtestedet: «Jeg tenker med vemod paa de mange diskusjoner nutildags, og hvor lavt de kan ligge, – naar jeg husker hvilke høittravende problemer vi diskuterte paa «Jakobinesalen» i Mosjøen dengang.

Naar man tenker paa hvem vi var, – fatige fisker- og bondegutter fra avstængte egne av vort land, og saa tar i betragtning hvilke vældige saker vi hadde paa programmet, maa det vekke beundring.»

Teori og praksis

Gløden var tent – men nå dugde det ikke med bare muntlig agitasjon.

Vinteren 1890 satte Hans seg ned og skrev et dikt som skulle få nærsagt uanede konsekvenser.

Diktet kalte han «Teori og praksis». Det skal forøvrig være hans første og eneste bidrag på området arbeiderlyrikk.

Kanskje er det ikke hva man i dag vil kalle stor lyrikk, men i sin tid – og i sitt miljø – var det intet mindre enn en brannfakkel!

Merkverdig nok er diktet i dag praktisk talt ukjent . . .

**Teori
og
praksis**

Nede paa gaten en graahaaret stakker
stræver og sliter saa sveden drypper.
Klæderne henger i laser og lapper,
og brødet, han faar, er kun levnedes stykker.
Slik har jeg set ham saalangt jeg kan mindes.
Konen og barnene ei mere findes
her blandt de levende; feberen slog dem.
Klokkeren ringte: Vorherre tog dem.

Slik som han gaar, gaar tusener andre,
slidende, lidende, nakne og magre,
sukkende, bedende, plagede, arme.
Penger og huser, grønnende akre
naar ikke dem. Nei en løn man dem lover,
den skal de faa naar alt er staat over.
Stedbarn er de, slaver i virke,
vistnok tilovers for stat som for kirke.

Oppe i huset med spiret paa taket,
hvor hyklerne gjerne agerer fromme,
en spækfet herre med kjole paa kroppen
utskriker Vorherres, de svære domme:
I ansiktets sved skal du æte brødet,
slit og slep bare spæger kjødet.
Pryd dig med taalmod og vær forvisset,
lønnen dig venter i himlen hisset.

Den mand staar paa god fot med Vorherre
i kraft av sit hellige embeds kjole.
Saa sikker og tryg er han i sin lære
Vorherre ham derfor ga pudede stole,
bonden sin laante offerskjeppes,
husmand og inderst sit offer, og dette
skjer kun for herren har lovet sin tjener
de i al evighet skal være venner.

Derfor han raader: Du fatige gled dig!
Slit og slæp, bær korset, gud gav dig.
Tro kun og bed: Vorherre kled mig!
forvisst Han holder nok ogsaa av dig.
Husk Lazarus du, for den rige mands trappe,
han havde i himmelen sine skatte.
Her han visst hadde det trangt om brødet;
sat derfor hos Abraham hist i skjødet.

Sin gud, en mand av den gamle skole,
ham takker for den hvitmalte stue,
en pibet krave, en fodsid kjole,
en velfylt mave, en dogmeridt frue,
en menighet av desperate kaniner
som ydmygt med offer i næven fremtriner.
Av bønnerne læses dog helst den fjerde,
det gjør nu forresten helst de lærde.

Men staklen? – faar fromme taler og løfter
som forskud paa lønnen og saligheden;
han skal her sulte og grave grøfter,
faa lønnen naar han er gaaet heden.
Vi er sønner av jord – og til jord skal vi blive,
vaar løn ser vi helst i levende live.
Hvorfor stadig henvise til anden side?
Hvad vi faar der knapt presterne sige.

Smukt teorien nok lader sig høre
at gud er netop de fattiges fader;
i praksis det neppe sig lader utføre;
thi Herrens tjener tør ei være mager.
Nei da blæses det op fra den samme side:
den sterke bør mettes, den svagere slide.
Gud holder med og utdeler kroner –
Til den som har flest av de største kanoner.

Vi kan dig nekte – det vilde være
os en fornøielse at faa det prøvet,
hvorledes Vorherre av presten ble æret
ifald ham maate slite for brødet
og saa det ei fik – maate friste nøden,
og vente med lønnen til hist efter døden.
Kanhende han tabte lysten til kronen,
tog afskjed, og søkte – om pensionen.

Nu lønner det sig bære kjole og krave,
man true kan med den almægtige næve
den fatige stakker at sulte og grave
som om han intet her har at kræve.
Naar bare at kirken og keiseren, Staten
faar sit, om saa den fatige ei faar maten,
er ikke saa nøie. Den lovlige orden
gir staklene plads paa kirkegaarden.

Det var den muntlige agitasjonsformen som var Berntsens trumfess, men på dette området var han til gjengjeld den ubestridte ener.

Den skriftlige uttrykksformen var ikke hans gebet, og – tatt i betraktning hvor lite han egentlig etterlot seg av slike ting er det dobbelt viktig å ta vare på det lille som er.

De elegante skriftlige formuleringer hadde han i det hele tatt liten sans for.

Betegnende i så måte er historien fra arbeiderpartiets landsmøte i 1904. På slutten av landsmøtet ble det lagt fram et manifest-forslag som Berntsen hadde vært med på å utforme.

Forslaget ble vedtatt, men fra Christian Holtermann Knudsen kom det følgende syrlige kommentar: «Da det er foreslått et sådant manifest, må jeg stemme for det, men jeg vil ikke tilbakeholde den bemerkning at det er YTTERST slett formet.»

Berntsen slo opp en gaplatter – et av historiens latterbrøl. Innholdet var der . . . og det var det viktigste!

Men, – tilbake til Mosjøen og Jakobinesalen.

Berntsen fikk «Teori og praksis» trykt hos en lokal boktrykker. Opplaget var 500 stykker, og han solgte det til folk for en pris av 10 øre stykket.

Den lille småbyen kom i kok . . . Sådant socialistisk og gudløst stoff skulle man ha seg frabedt.

Byens brave borgere oversendte saken til sokneprest Amundsen i Salten, som var formann i styret for amtsskolen.

Prestemannen tilskrev prompte skolens bestyrer . . . diktet skulle beslaglegges og forfatteren vises ut fra skolen! Amtsskolen skulle ikke forvandles til «nogenslags socialistisk klub.»

Etter mange vidervedigheter og forhandlinger mellom presten og skolens bestyrer ble kravet om bortvisning fraveket. Men resten av de 500 eksemplarene av «Teori og praksis» ble beslaglagt.

Prestens og agitatorens spor skulle krysse hverandre enda en gang. Da hadde både tidene og sognepresten endret seg. Etter et agitasjonsmøte i Gressvik i Østfold kom en vel antrukket herre fram til talerstolen, presenterte seg og takket Berntsen for talen. Mannen var ingen andre enn Amundsen. Nå hadde han klart innsett at arbeiderforeninger var både ønskelig og nødvendig. Det siste han gjorde før de skiltes var å ønske agitatorens hell og lykke i det videre arbeid.

Våren 1890 var Berntsen ferdig med skolegangen. Han reiste heim til Steinkjønnlia – men fortsatte der han hadde begynt.

Omtrent samtidig med at han kom tilbake fra amtsskolen ble

*Hans Bentsen, ca. 1905.
Foto: Arbeiderbevægelsens Arkiv og Bibliotek.*

det satt i gang prøvedrift på endel malmforekomster i heimbygda. Her treffer vi på ham igjen i året 1892, nå er han blitt tjueto år.

Gullfjellgruvene

Kampen for 8-timersdagen

Bare de færreste som kjører nyveien gjennom Langvassgrenda er klar over at de passerer historisk grunn.

Her – i datidens utkant-Norge – i de nå forlengst nedlagte Gullfjellgruvene var det at 8-timersdagen ble kjempet igjennom for første gang her i landet.

Våren 1892 kom unggutten *Hans Berntsen* til gruvene.

Daglønna var satt til to og ei halv krone; men ut på sommeren prøvde ledelsen seg med et lønnsnedslag på 50 øre dagen.

Nå skulle den seinere landskjente agitatoren og pioneren gjennom sin første ildprøve . . . Berntsen fikk gruvefolkene med på mottrekk, og her skulle kravet om 8-timers arbeidsdag stå sentralt.

Et av pressmidlene som arbeiderne tok i bruk var å overtale to bønder på stedet til å si opp avtalen om leie av hus, som gruveselskapet hadde inngått med dem. Bøndene gikk med på å gjøre felles sak med gruvefolkene, men den ene tok forbehold om at såfremt arbeiderne seiret så måtte han få en av plassene deres i gruva.

Arbeiderne vant – og fikk sin 8-timersdag.

Løftet til bonden ble innfridd. Hans Berntsen overlot jobben sin i gruva til ham, dro videre og spredte opprørstanken dit hvor «menn foruten kny lot urett skje, og gikk med slokte blikk, på fangers vis – » som Kåre Odlaug uttrykte seg i prologen.

Kampen om 8-timersdagen skulle stå i fokus i enda mange lange og harde kampår, men den første delseier var vunnet. Allerede året etter ble det brukt 8-timers dag ved boremaskinene i Olav stoll på Giken i Sulis.

Langvasgrændens læse- og diskussionsklub

Det er forlengst slått uomtvistelig fast at den første sosialdemokratiske forening i Nord-Norge (daværende Tromsø stift) så dagens lys i ei lita avstengt bygd i Rana.

Bygda er Langvassgrenda. Tidspunktet er året 1892, nærmere bestemt den 27. desember.

På en av gårdene i bygda er det samlet nær på 100 mennesker. Initiativtaker til sammenkomsten er Hans Berntsen, og hensikten er ikke å ture jul etter tradisjonelt mønster.

Fremmede og farlige tanker er begynt å finne veien også inn til de fjerneste avkroker! Vi lar klubbens gamle møteprotokoll fortelle:

«Arbeidet er kilden til al samfundets rigdom og kultur, og derfor bør hele utbyttet tilfalle den der arbeider.»

På et møte den 18. februar 1893 ga læse- og diskussionsklubben sin enstemmige tilslutning til «ved en ekspropriation at forvandle arbeidsmidlene, grund, jord, fabriker, bergverker, samferdsmidler, maskiner og verktoy m.m. til hele samfundets felleseiendom.»

Klubbens medlemmer besto neppe bare av overbeviste sosialister. Men, radikale anskuelser måtte nødvendigvis finne gjenklang siden storparten av befolkninga i Rana-distriktet dengang besto av utarmede leilendingsbønder som ikke engang hadde full råderett over de skogteigene som hørte gården til.

Man kan altså langt på vei tale om et jordbruksproletariat. Bøndene eide nok buskapen og redskapene som de brukte, men jord og skog var godseierens eiendom.

Men ei ny tid var i emning. Spekulantene hadde alt kastet blikket sitt på de rike malmforekomstene i Rana, og sammen med bergverksdriften kom rallarne . . .

Båsmo Bergarbeiderforening, den første fagforening i Rana

I 1896 kom Båsmo Kisgruber i drift, og så tidlig som samme høst var fagforeningen et faktum.

I spalten «Nystiftede foreninger» melder «Social-Demokraten» for 18. september 1896 at et forberedende møte var blitt holdt den 31. august.

Allerede ei uke seinere – lørdag den 5. september – ble det konstituerende møtet holdt. Møtestedet var gården Ånes, og 32 mann tegnet seg som medlemmer fra starten.

I 1897 ble foreningen enstemmig besluttet tilmeldt Det norske sten-, jord- og bergarbeiderforbund, som seinere ble til Arbeidsmandsforbundet. Og samme år finner vi foreningen representert ved Arbeiderpartiets 11. landsmøte.

De bærende krefter bak stiftelsen av foreningen var Hans Berntsen og Magnus Fryklund.

For Berntsens vedkommende skulle dette bli den første i rekken av de ca. 400 fagforeningene han stiftet i løpet av sitt liv.

Fryklund finner vi igjen mot slutten av 90-åra. Denne gang på Fauske der han fikk stiftet «Fauske og omegn arbeiderforening».

Styret som ble valgt på Ånes denne septemberdagen i 1896 besto av formannen, Anders A. Nævervei, nestformann Olaf Andersen og sekretær Georg Sandkvist. Kassereren hette Duaas, og som styremedlemmer ble valgt Myraas og Nygren.

«Den var vor, denne jord» – – .

1. mai 1897

Båsmoforeninga arbeidet aktivt. Planene for en 1. maidemonstrasjon modnet raskt. Flagg og faner ble skaffet tilveie, og et forbud fra kjøpmann Meyer mot å bruke hans grunn under demonstrasjonen ser ikke ut til å ha voldt medlemmene altfor store bekymringer.

Tillatelse eller ikke tillatelse – plassen utenfor Meyers båtbyggeri ble valgt som høvelig oppmarsj-plass for demonstrasjonstøget, og her holdt Hans Berntsen talen med utgangspunkt i Nils Collet Vogts dikt «Den var vor, denne jord».

Demonstrantene hadde samlet seg i morgentimene på Båsmosida. Ca. 200 mann innskipet de seg så i småbåter og satte over fjorden fra Ånesbukta til «Vika», der de fylket seg, og marsjerte over Vikaåsen og Lyngheim og nedover til Torvet.

Oppmarsjen var begynt – ei ny tid var i emning . . .

Vi må ha lov til å anta at ikke alle i samfunnet så med blide øyne på Båsmo-arbeidernes tiltak. Mønstringen på Båsmo-siden av fjorden måtte foregå utenfor Verkets område, og som før sagt – kjøpmanns«aristokratiets» grunn var forbudt område.

De 200 karene som satte over Ånesbukta hin vårdag i det herrens år 1897 skreiv norgeshistorie av rang . . . Dette var nemlig den første 1.-maidemonstrasjon som til da hadde vært holdt nord for Trondheim.

Båsmo-streiken

«Arbeiderne ved Bosmo har i gaar nedlagt arbeidet totalt»

(«Social-Demokraten» 3. juni, 1898)

Sommeren 1898 brøt streiken ut.

Misnøyen hadde bygd seg opp over lengre tid. Året før hadde verket skiftet eier. Nå var det belgisk kapital som overtok, og med eierskiftet kom det også ny ledelse.

Den nye verksdirektøren, Münster, må nesten omgående ha kommet i et meget sterkt motsetningsforhold til arbeiderne. Og da streiken kom var det nok ikke bare misnøyen med lønnsforholdene som lå bak.

Beret Jensen tillædes at indbringe som leiidder
af den paa verkets grund staaende torvhytte - for liden.
den 1. d. 24. August 1898 - paa følgende vilkaar. -
1. Jeg forpligter mig til uden lovmæd af den og om
den udskæftelse af fragtlykke og ryddiggjøre leuset inden
1. d. 1. januar efter giødt varsel. -

Båsmo, den 24. august 1898. -

Beret Jensen

«Leiekontrakt» mellom Båsmo gruber og Beret Jensen for torvhytte på
verkets eiendom.

I et brev fra streikekomiteen til verksledelsen heter det om denne Münster:

«Hvordan skal man kunne tenke sig at en mand, som synes at betrakte sig selv som et høiere vesen, hvis høihet staar saa langt over den simple arbeiders, at han ikke engang kan nedlate sig til å tale ordentlig med saadanne, skal kunde fungere som direktør ved et verk?»

Usunne arbeidsforhold, elendige akkordpriser, og en – selv etter denne tida – usedvanlig arrogant ledelse, gjorde tilslutt at tålmodigheten var oppbrukt.

Den 27. mai 1898 ble det forlangt et tillegg i akkordprisen på 15 øre pr. bormeter.

Da var alle akkordborere blitt flyttet sammen i en trang stoll med ekstra dårlig luftveksling. All boring foregikk for hand, og med en meterpris på bare 55 øre var det under de rådende forhold vanskelig å klare en dagsfortjeneste på over 2 kroner.

Lønnskravet ble avslått. Avslaget ble begrunnet med at en slik økonomisk uttelling kunne ikke verket klare.

Nye henvendelser i dagene som kom ble like resultatløse, og det ble besluttet å gå til arbeidsnedleggelse fra ettermiddagsskiftet den 2. juni.

Trusler om nedleggelse

Under henvisning til høye produksjonsomkostninger og alment dårlige driftsresultater spilte verksledelsen ut hva den trodde skulle være trumfkortet . . . driftsstans!

For å underbygge sine påstander viste ledelsen til et brev fra hovedkontoret i Antwerpen. Av brevet gikk det fram at man flere ganger i løpet av vinteren hadde vurdert å gå til total stopp i gruvedriften på Båsmo.

I et svarbrev til ledelsen redegjorde streikekomiteen for den virkelige årsak til de høye omkostningene. Årsaken var ikke å finne i et for høyt lønnsnivå, men i en rekke feilinvesteringer, som ikke bare hadde slukt kapital, men til og med hadde ført til at arbeidet måtte innstilles på endel steder.

Samtidig som arbeiderne sendte sin redegjørelse ankom hovedkontorets svar . . . lønnskravene kunne ikke etterkommes! Hvis arbeiderne opprettholdt kravene ville det bety driftsstans!

Arbeiderne på sin side gikk nå til en revisjon av det første lønnskravet. Bare i den vanskeligste av stollene ble 15-øreskravet opprettholdt. For annen akkordboring ble kravet redusert til 5 øre i tillegg på den gjeldende akkordprisen. Dessuten ble det

stilt krav om minstelønn. På denne minstelønnskalaen skulle stolldrivere og smeder ligge høyest med henholdsvis 3,00 – og 3,25 kroner for dag. For de øvrige arbeiderne varierte kravene mellom 2,25 – og 2,80 kr.

Disse kravene gjaldt en daglig arbeidstid på ti timer, bortsett fra lørdager – da var det slutt klokka tre på ettermiddagen.

Men heller ikke dette reviderte lønnskravet kunne godtas, og streiken gikk sin gang.

Rundt omkring i landet hadde det nok tidligere forekommet mer eller mindre spontane arbeidsnedleggelse blant gruvearbeidere. Men – dette var første gang at de streikende var fagorganiserte folk, med et forbund i ryggen.

«Båsmo-streikens stilling uforandret.»

«Arbeiderne kastes ut av verkets huse i de nærmeste dage.»

(Telegram fra Berntsen til

«Social-Demokraten» den 5. juli 1898)

Folk som hørte heime i bygdelagene rundt Verket dro heim, de andre ble. Noe annet kunne de heller ikke gjøre . . . svartelistingen av opprørske elementer var effektiv, og Båsmo-arbeiderne var allerede registrert.

Ledelsen satte sitt håp til at de økonomiske forholdene til slutt skulle tvinge folkene til å forlate stedet, for så å bemanne gruveene med nye «arbeidsvillige», som forhåpentligvis ville bli lettere å hanskas med. Men, foreløpig gikk det ikke etter planen. Folk klorte seg fast i boligene, og ledelsen prøvde seg nå med utkastelser. Syke mennesker kunne ikke med loven i hånd kastes ut av sine boliger, dermed ble det å legge seg sjuk en utvei til å holde det gående . . .

Solidaritet med Båsmo-arbeiderne

Streikestøtteaksjonene var allerede i gang. Så tidlig som den 7. juni kom det første oppropet om støtte fra Det norske sten – , jord- og bergarbeiderforbund. Den 16. juni gjentok Forbundet oppropet, og bidragene begynte å strømme inn – først i form av beløp bevilget direkte fra Forbundets avdelinger, og litt seinere også fra andre arbeiderorganisasjoner – arbeidsplasser og enkeltpersoner.

Blant bidragsyterne finner vi arbeiderne ved Nyland og ved Bjølsen skole.

Kristiania Arbeidersamfund, Arbeiderpartiets kvinneforening, Social-Demokratens redaksjon og Christian Holtermann Knudsen er også å finne blant dem som ga sitt bidrag.

Hanskemakernes forening i Kristiania bidro med sitt. Fra Fredrikstad kom det streikestøttebidrag både fra gråsteinmurerens forening og murerens fagforening, og sjølsagt også fra Fauske Arbeiderforening.

Pressestøtten fikk Båsmo-arbeiderne først og fremst gjennom arbeiderbevegelsens hovedorgan, «Social-Demokraten». Men også venstreavisen på Røros, «Fjeld-Ljom», ga de streikende sin fulle støtte, og brakte videre både støtteopprop og annet stoff angående streiken.

Vi må ha lov å anta at bergverksfolkene på Røros fulgte nøye med i hvordan sakene utviklet seg på Båsmo. Tidlig på nyåret 1897 var Røros Bergarbeiderforening blitt stiftet, og året etter finner vi Hans Berntsen som l. maitaler i Bergstaden.

Dessverre er Røros-foreningas eldste arkiv gått tapt, men med de nære forbindelsene som tydeligvis har vært tilstede har sikkert bidrag også fra Bergstaden funnet veien til Båsmoen.

Streikebidragene ble allikevel for knappe. Som en nødutvei utstedte streikekomiteen og foreningstyret i fellesskap ut matsedler, d.v.s. anvisninger på matvarer hos landhandlerne. Etter hvert som streikebidragene løp inn ble så disse anvisningene dekket så langt råd var . . . Men, ennå i november 1899 hadde ikke landhandlerne fått dekket alle anvisningene, og en av dem henvendte seg til Forbundsformannen, Olaf Strøm i Kristiania, med et udekket krav på 75 kroner. I brevet til Strøm spør landhandleren om . . . «vi skal lades os nøies bare mæd løfter fra Dem som var Formænder for Streken og udskrev Sædlerne til arbeiderne at dem skulde faa Proviand . . . og saafremt at der ikke nu bliver mig tilsendt kr. 75. Skrevet syttifem Kroner anmelder jeg Strekens formænd som har udskrevet Sædlerne for bedrager.» Så følger en opplisting av «Formændene», og blant dem også den ikke ukjente «Hans Bærentsen Stenkjønli».

Forhandlinger avslått.

– «thi 2 og 2 vedbliver at være 4»

En henvendelse fra Forbundet til verksledelsen på Båsmo om nye forhandlinger ble avfeiet med den arroganse som var typisk for direktør Münster.

Münsterske holdninger er dessverre et ikke helt ukjent fenomen selv i vår tid, men nå i et litt annet språk enn det 1890-årenes arbeidskjøpere kunne tillate seg.

Vi lar Chr. A. Münsters svarbrev til forbundsformannen, Olav Strøm, tale for seg selv:

BOSSMO AKTIESELSKABS GRUVER

Telegrafadresse: Bossmo, Mo.

Mo i Helgeland den 18. juli 1898.

Hr. Jernbanearbeider Olav Strøm,
Østre Lunner, Hadeland.

Efter i nogen tid at have været bortreist modtog jeg fornylig Deres brev af 13de f. md.

Driftens finansielle resultater tillader absolutt ikke nogen-
somhelst lønsforhøielser.

Der er følgelig intet at forhandle om, thi 2 og 2 vedbliver at
være 4, hvormeget man end forhandler derom. —

Ærbødigst
Chr. A. Münster

Selv en direkte henvendelse fra Forbundsstyret kunne altså igno-
reses. I sannhet en drømmesituasjon for nåtidas små-gillesener .

Verving av streikebrytere

Når det gjaldt å knekke de streikende ser det ut for at intet mid-
del har vært for lavt for verksdirektøren og hans kumpaner.

Påstanden om driftsnedleggelse hadde vært tomme trusler. Og
i stedet for å møte arbeiderne ved forhandlingsbordet ble det nå
satt i gang en storstilet kampanje for å skaffe tilveie streikebry-
tere.

Første framstøt ble gjort på ekserserplassen på Bolstadøra.
Med offiserene som agenter for ledelsen på Båsmo bet førti av
rekruttene på agnet.

Men, ryktet om vervingskampanjen spredte seg fort, . . . et te-
legram fra Båsmo-arbeiderne nådde fram tidsnok, og de førti
ungdommene trakk seg straks de fikk rede på den riktige sam-
menhengen.

Utenom forsøket på Bolstadøra ble det avertert etter
«arbeidsvillige» i alle blad og organer som kunne tenke seg å ta
inn denslags annonser, og dem var det mange av på den tid.

Da heller ikke dette framstøtet ga de forventede resultater,
fikk direksjonen to av sine lakeier til å dra ut på vervings-reise
rundt om på Helgeland. At den ene av karene var medlem av
«Mo liberale kommunestyrelse» lot ikke arbeiderne gå seg ube-
merket forbi . . .

Situasjonen tilspisser seg ytterligere

Etter møter mellom de streikende og verksledelsen den 23. og 25. juli skulle ledelsen sende streikekomiteen sitt forslag til ny lønnsavtale allerede dagen etter.

En må kunne anta at dette bare har vært uthalingstaktikk fra direksjonens side. Dagen opprant, men ingen henvendelse kom. I stedet viste det seg at åtte streikebrytere var møtt fram og hadde tatt opp arbeidet.

Først dagen etter fant direksjonen det for godt å legge fram sitt syn på spørsmålet om ny lønnsavtale.

Nå som de første streikebryterne var på plass, kunne direksjonen gni seg i hendene og holde fast ved sitt gamle standpunkt: «ingen lønnsøkning» – basta!

Samme dag ble en av arbeidernes familier kastet ut av Verkets hus i halvnaken tilstand.

Forbitrelsen økte. Tiden var nå moden for en nærmere «samtale» med streikebryterne, og sytti streikende arbeidere tok turen opp til gruva der nykommerne var i full sving under politibeskyttelse.

Resultatet ble at streikebryterne forlot gruva i løpet av de to timene aksjonen varte, med løfte om ikke å søke seg til Båsmo så lenge folkene der var i streik.

Litt seinere prøvde direksjonen seg med rettslig forfølgelse av de som var med på aksjonen mot streikebryterne, eller skruebrekkene, som slike folk ble kalt dengang. Men, ryktene om voldsbruk ble avlivet – selv om tradisjonen forteller at enkelte av skruebrekkene hadde det usedvanlig travelt da de forlot arbeidsplassen – – –.

Kampen ebber ut

I lengden kunne ikke Båsmo-arbeiderne holde stillingen. Streiken hadde vart lenge, og selv om bidragene kom ble det allikevel for lite til å holde det gående stort lenger. I gjennomsnitt utgjorde det som var kommet inn ca. 17 kroner på hver.

I august ble det derfor prøvd en ny taktikk. Verket skulle blokeres, og de streikende forlate Båsmoen for å få seg arbeide andre steder.

Utover høsten brakte «Social-Demokraten» jevnlig advarsler mot å reise til Båsmo.

Men, i lengden var ikke dette nok, og såkalte arbeidsvillige fant veien til Båsmo for å ta over etter de streikende.

Etterhvert som det lot seg gjøre å skaffe reisepenger forlot de som hadde vært med på streiken stedet.

Båsmo-arbeidere rundt århundreskiftet.

Ferden gikk – ikke til Sulitjelma som hadde vært det mest naturlige. Svartelistinga var effektiv og ledelsen i «Sulis» var forlengst gjort kjent med hvem opprørerne fra Båsmoen var.

Ofofbanen ble utveien for de fleste, og til denne nye utposten brakte karene fra Båsmo-lia med seg både organisasjonstanken og ferske erfaringer fra klassekampen.

Inn i et nytt århundre

Sakte, men sikkert kom driften i gang igjen ved gruvene, men Bosmo bergarbeiderforening lå tilbake med knekket rygg. Først i 1902 lyktes det å få liv i den igjen, og mannen bak denne reorganiseringen er . . . selvfølgelig . . . *Hans Berntsen*.

Da hadde han allerede i flere år vært på reisefot som fast agitator, og turen innom Mo var bare en av mange. Men, allerede i 1901 var det klart at helsa var begynt å svikte. Allikvel maktet han å holdet det gående i enda mange år. I 1916 var det imidlertid slutt, 46 år gammel var han en helsemessig knekket mann.

«Men kanskje lo han usett, ennå da,
i ren og trassig lykke ved et skimt
i nattemørket, nær og fjernt i fra,
av vardene som ulmet, glimt i glimt.»

I 1939 døde Hans Berntsen etter et årelangt sykeleie. Da hadde han vært arbeidsufør helt siden 1916, og fra samme tid bevilget Arbeidsmandsforbundet ham en årlig pensjon.

En slik pensjon er Berntsen alene om å ha oppebåret. Dette forteller kanskje mer enn noe annet hvilken betydning hans arbeid hadde for spesielt Arbeidsmandsforbundets medlemmer.

Kilder

NORSK ARBEIDSMANDS FORBUNDS HISTORIE av Kåre Odlaug.
HANS BERNTSEN – AGITATORVETERANEN av Joh. B. Mikalson,
DNAs forlag, Oslo 1937
ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV, OSLO: Protokoller og korrespondanse
fra Bosmo Bergarbeiderforening.
AVISINNLEGG OG NOTATER av fagforeningsveteranen Ole Jamtli, Mo i
Rana.

Av kildene har særlig Ole Jamtlis opptegnelser hatt stor verdi.

Ole var en av dem som fullt ut innså betydningen av å ta vare på vår egen historie.

Sjøl begynte han ved Båsmo-verket i 1909, mens erfaringene fra streiken ennå var ferske. Siden falt «vegane vide» – fra gruve til anlegg, og til gruve igjen.

I flere år på svarteliste hos arbeidskjøperne – og etterpå femti-årenes kalde krig, med heksejakten på kommunistene innenfor de fagorganisertes egne rekker . . .

Faglig sett kunne bare de aller sterkeste overleve under slike forhold. Ole Jamtli ikke bare overlevde, men hadde også overskudd nok til å ta vare på og å bære videre vesentlige deler av vår felles kulturarv.

ALL HISTORIE ER HISTORIEN OM KLASSEKAMP!

Tore Pryser

Thranittbevegelsen i Norge 1850 – 51

Seks mikro-undersøkelser fra Østlandsbygdene

De siste åra har ny historieforskning omformulert mange gamle teser om Thranittbevegelsen. Først ute var Tore Pryser med sin undersøkelse om thranittene i Ullensaker (1974). Thranitternes sosiale historie studert ved hjelp av mikrohistorisk metode og «nye» organisasjonsteoretiske perspektiver, har gitt oss et nyanisert og tildels nytt bilde av denne bevegelsen. Seinere har mange fulgt i Pryseres fotspor, brukt hans «modell» til undersøkelser av thranitterne på andre lokale steder. I denne artikkelen oppsummerer Pryser disse undersøkelsene.

Halvdan Koht hevdet at Thrane «reiste bygdeproletariatet til samfunnsstrid». En eldre tradisjon med Koht som utgangspunkt er opphavet til det som kalles proletariatshypotesen; at tranittbevegelsen dreide seg om den eiendomsløse «underklassen» som reiste seg mot bøndene, som sjøl eide sine produksjonsmidler. Seinere har historikere som har tatt for seg thranittbevegelsen modifisert Kohts synspunkter, sjøl om de har fulgt ham i hovedtrekkene.

Den nyere forskninga viser at thranittbevegelsen var langt mer sammensatt enn før antatt. Pryser hevder at Thrane-rørsla mer var en folkebevegelse enn en klassebevegelse. Det er på individnivå nye funn er gjort. Som sosial gruppe sto thranittene ofte i en økonomisk mellomstilling. De fryktet den økonomiske krisa mer enn de var rammet av den.

Innhold

Utbredelse og politiske krav	s. 28
Forutsetninger i norsk og europeisk perspektiv	s. 30
Proletariat eller folkebevegelse?	s. 33
Mikrohistorie på individnivå og organisasjonsteoretisk perspektiv	s. 38
Thranittene i seks østlandsbygder	s. 41
Foreningene	s. 43
Lokalledelsen	s. 46
Yrke/status	s. 49
Alder og forsørgelsesbyrder	s. 51
Geografisk og sosial mobilitet	s. 52
Økonomisk situasjon	s. 54
Konfliktmønstre	s. 56
Arbeidsplass, naboskap og slektskap	s. 59
Forsøk på en modell	s. 63
Nye forskningsoppgaver og et organisasjonsteoretisk perspektiv	s. 66
Epilog	s. 67
Kart	s. 70
Tabeller	s. 71
Noter	s. 78

Utbredelse og politiske krav

I åra 1849 – 51 opplevde Norge for første gang i sin historie en omfattende politisk bevegelse med hovedbasis i de lavere sosiale lagene i byene og på landsbygda. *Thranittbevegelsen* som denne bevegelsen er blitt kalt etter opphavsmannen, Marcus Thrane, omfattet på sitt største 25 – 30 000 medlemmer fordelt på ca. 400 foreninger, eller 7 – 8% av den norske mannlige befolkningen over 20 år.¹⁾ Geografisk var bevegelsen avgrensa til Østlandet, Sørlandet og Trøndelag, med enkelte utgreninger til Vestlandet.

Thranittforeningene oppsto i arbeidermiljøa i byene og tettstedene på Østlandet og Sørlandet. Den aller første kom i Drammen 27. desember 1848. Siden, særlig fra våren 1850, kom bygdene i de sentrale Østlandsområdene med for alvor, og fra høsten Trøndelag. Den kraftige veksten i tallet på medlemmer og foreninger fra nå av, må sees i sammenheng med at det politiske programmet til bevegelsen nå ble kjent. Dette skjedde gjennom en

petisjon – et bønneskrift – som sirkulerte rundt om til underskrift, og som skulle sendes til kongen.

Kravene som ble reist i petisjonen var nedsettelse av tollsatsene, spesielt korn tollen, slik at nødvendighetsvarer kunne bli billigere. Videre krevde thranittene utvidet handelsfrihet på landet, bedring av husmannsstandens kår, tiltak mot brennevinsmisbruken, bedring av allmueskolen, reformer i rettspleien, innføring av allmenn verneplikt – som i prinsippet var slått fast alt i Grunnloven av 1814 –, og endelig allmenn stemmerett for menn.

Med unntak av det siste, var dette krav som ikke kan sies å være spesielt radikale i Norge i 1850. Krav om utvidet handelsfrihet på landet, billigere forbruksvarer o.l., var i tråd med de mål bondeopposisjonen i Stortinget hadde, sjøl om kornbøndene på Østlandet reservert seg mot å oppheve korn tollen. Bedre skolestell og demokratisering av rettsvesenet (jury), var også krav reist av bondetingmennene. Det var også enighet om at noe måtte gjøres med de dårlige kårene til husmennene, særlig det store alkoholmisbruket, sjøl om det var uenighet om virkemidlene. Bare kravet om stemmerett var radikalt, men heller ikke dette kan sies å være revolusjonerende. Regjeringspressa hadde tidligere stilt seg positiv til stemmerettsutvidelse.

I sum må kravene i petisjonen karakteriseres som relativt *moderate*. På ingen måte var de utpregede sosialistiske krav, men mer taktiske. Det gjaldt *ikke* å provosere myndighetene – og særlig da kongen, som thranittene hadde størst tiltro til – med altfor radikale krav.

Da det i november 1850 ble klart at kongen ville avslå petisjonen, fikk thranittprogrammet en mer sosialistisk profil. Dette skremte nok en del medlemmer, og tilbakegangen i foreningsvirksomheten fra nå av, henger nok sammen med dette. At særlig gardbrukere falt fra, skyldtes at klassekampperspektivet – at eiendomsløse hadde motsatte interesser enn eiendomsbesittere – nå fikk en mer framtrødende plass. Bl.a. het det nå at eiendomsretten ikke var hellig, at eiendom var tjueri, at omfordeling av jordeiendom måtte skje, at staten skulle sørge for økonomisk støtte til bureising for husmannsfolk, at banker der arbeidsfolk kunne få billige lån måtte opprettes for statsmidler osv. I uklare vendinger var det også snakk om væpna revolusjon. Et tvetydig vedtak som myndighetene valgte å tolke som oppfordring til revolusjon på thranittenes 2. landsmøte sommeren 1851, ble brukt som påskudd til å stoppe bevegelsen.

Thranittbevegelsen – Norges første sosialisistiske reisning – fikk kort levetid. Alt høsten 1851 ble den slått ned. Det skjedde ved at lensmennene ble pålagt å registrere alle medlemmene ved å sende navnelister til Justisdepartementet, og ellers rapportere om lokal virksomhet. De sentrale lederne ble fengslet og satt under tiltale. På Ringerike, noen mil vest for hovedstaden Kristiania, ble militære satt inn for å knekke lokal uro.

Det er ikke påvist kontinuitet av betydning fra det som har blitt regnet som Norges første arbeiderbevegelse, og fram til den moderne arbeiderbevegelsen som vokste fram i slutten av 1880-åra. Thranittbevegelsen ble derfor kun en episode. Trolig har dens skjebne mer sinka enn fremma organisasjonstanken innen de politisk umyndige laga på den tida. Den harde straffen som de fremste thranittlederne fikk, ble husket lenge.

Forutsetninger i norsk og europeisk perspektiv

Thranittbevegelsen hadde sine forutsetninger både i Norge og ute i Europa. Det er fruktbart å se disse både i et langtids- og et korttidsperspektiv. Som en grunnleggende langtidsfaktor må vi se den sterke *befolkningsøkningen* som satte inn i sentrale deler av Norge etter 1815, en vekst som kulminerte i tiåra omkring 1850. I perioden 1815 til 1845 økte befolkningen med over 50%. Folkeøkningen som var uten sidestykke i norsk historie, hang sammen med synkende dødelighet forårsaket av flere forhold; poteten som ny matressurs kombinert med proteinrik sild, innføringen av koppevaksine, og en gunstig kjønns- og alderssammensetning i befolkningen (store ungdomskull i barneproduktiv alder). De store fødselskullene etter 1815 ble voksne omkring 1850, noe som skapte *sysselsetningsvansker*. Særlig var dette tilfelle i bygdene på Østlandet der mulighetene for arbeid utenfor jordbruk og skogbruk var små.

Sysselsetningsproblemene førte til oppdeling av mange garder og dermed flere småbønder. En parallell utvikling var et økende antall avhengige husmenn på stadig dårligere plasser. Husmannsvesenet i Norge var på sitt største ca. 1860. Trolig var en god del husmenn deklasserte bondesønner. Likevel var de som fikk seg litt jord heldigere enn det voksende tallet på husmenn uten jord og dagarbeidere, som ble helt avhengige av lønnsarbeid, for ikke å snakke om tjenerne – både kvinnelige og mannlige – som det stadig ble flere av. Slik vokste de lavere sosiale laga på landsbygda i bredden. På grunn av mangel på arbeid,

kunne bøndene i økende grad utbytte dem som måtte selge arbeidskrafta si.

Dette er langtidsperspektivet som vanligvis gis som bakgrunnen for thranitrørsla. Som korttidsfaktorer regnes *verdenskrisa fra 1847 og Februarrevolusjonen i 1848* i kjølvannet av denne. Den internasjonale lavkonjunkturen som nådde Norge i 1848, rammet eksportnæringene, og særlig *irelasteksporten og skipsfarten* ble betydelig innskrenket. For Østlandsbygdene førte dette med seg at mange gardbrukere, småbrukere, husmenn og andre mista viktige inntekter av skogsarbeid, sagbruksarbeid, transport o.l. I byene ved kysten stoppet skipsfart og skipsbygging opp, og folk fikk vansker. Dette hadde atter virkninger for handverkere som solgte sine tjenester, produsenter og småkjøpmenn som solgte matvarer osv. Som om dette ikke var nok, kom det flere steder til *uår i jordbruket 1849 - 50*.

Vanskelighetene skapte store kredittproblemer. Mens større bønder lettere fikk lån fra offentlige kredittinstitusjoner, var særlig småbrukere og husmenn prisgitt *private ågerkarler*. Mange greidde ikke å betale avdrag og renter i rett tid, og bruk og løsøre gikk til tvangsauksjon. De dårlige tidene ga også høyere inntekter til embetsmennene ved at de fikk mere å gjøre som følge av folks vansker. Dette hang sammen med at de var lønnet etter *sportelsystemet* - en fast pris per embetshandling. I det hele tatt ble thranittbevegelsen en oppsamler av misnøye hos de store massene i bygd og by.

Det er forholdene som her kort er skissert, som regnes som *jordsmønnet* for Marcus Thranes politiske agitasjon, som i løpet av kort tid skapte en massebevegelse. Men den deklasserte rikmannssønnen Thrane lå sjøl *frøet*. Uten hans store evner som agitator og organisator ville Norge neppe ha fått den omfattende bevegelse som seinere har båret hans navn.

Thranes politiske ideer og skribentvirksomhet er et emne for seg som bare kort kan berøres her. Først og fremst var han reformsosialist, sjøl om han i en gitt situasjon ikke var fremmed for væpna revolusjon som en siste utvei. Noen fasttømret teoretisk helhetsoppfatning av sosialisme hadde han neppe. Snarere lå Thranes evner på det praktiske plan, der han valgte ut det han fant nyttig. Her hentet han kunnskaper fra sin tid som vagabond i Tyskland, Frankrike og et kort opphold i England i 1838. Særlig er påvirkningen fra *utopisk sosialisme* klar hos Thrane. En tenker som anarkisten Proudhon kaller Thrane «vor Tids uten Tvivl største Sjeni»,²⁾ mens han derimot i 1850 var ukjent med Marx, - sjøl om hans klassekamptanke lå nær den marxistiske.

Markus Thrane i fengsel.

Som Proudhon var Thrane *kooperasjonssosialist*, og mente at all produksjon i samfunnet skulle overtas av kooperative lag, som byttet sine varer mot hverandre, og hvor man fikk lønn etter arbeidsinnsats. Videre var Thrane agrarsosialist med *kollektiv drift* av jorda som mål.³⁾

Thrane var også sterkt påvirket av den engelske *chartismen*, noe petisjonen som politisk virkemiddel viser. I det hele tatt lar han seg ikke plassere i noen bestemt bås, men skapte sin egen form ut fra egne erfaringer og konkret norsk virkelighet. Til tross for dette var det likevel ingen snever form for nasjonal sosialisme han gikk inn for. Dette kom klart fram i synet på krig. I krig mente Thrane at det var likegyldig for soldatene om de vant eller tapte, fordi klasseforskjellene var tilstede også på slagmarka. De reelle klassemotsetningene fulgte etter hans mening sjelden nasjonale grenser.

Sosialisten Marcus Thrane er internasjonalt nærmest ukjent. Hans biograf O. Bjørklund mener at dette skyldes at Norge er et lite land. Ifølge Bjørklund er hans innsats «så oppsiktsvekkende at han burde ha en ruvende plass blant pionerene i internasjonal arbeiderbevegelse». ⁴⁾ Under enhver omstendighet hører Thrane og thranittbevegelsen til de bevegelsene som oppsto etter hvert som Februarrevolusjonen i Frankrike i 1848 spredte seg utover Europa. Thrane sjøl så klart sin bevegelse i dette perspektivet. Om Februarrevolusjonen i Frankrike skrev han oppløftet: «Den galliske Hane har galeet for tredje Gang og over hele Europa begynder det av blive Dag». ⁵⁾

Proletariat eller folkebevegelse?

Sett med ettertidens øyne er thranittbevegelsen bemerkelsesverdig av særlig tre grunner: For det første utgjorde den det første omfattende foreningsbyggverk i Norge som kan betegnes som et moderne politisk masseparti, bundet sammen i et nett av lokalforeninger, en partiavis, et sentralt plassert landsstyre og en landsmøteinstitusjon som bevegelsens øverste organ. Dernest fikk bevegelsen i løpet av meget kort tid en voldsom medlemsoppslutning som det ikke kjennes paralleller til i norsk historie før 1850, og kanskje heller ikke seinere. Og for det tredje var bevegelsen unik sett i et europeisk perspektiv. Mens alle mer eller mindre revolusjonære bevegelser ute i Europa etter Februarrevolusjonen 1848 – 50 hadde sin tilslutning fra massene i byene, ble størstedelen av medlemsmassen i thranittbevegelsen rekruttert fra

landsbygdene. Det er forskjellige sosialhistoriske trekk ved medlemsgrunnlaget på landsbygda, som framfor alt vil bli behandlet her. Dette betyr at oppmerksomheten i hovedsak vil bli rettet mot *thranittene som sosial gruppe*, denne gruppes ytre egenskaper, og det nettverk av sosiale og økonomiske forhold som kan tenkes å binde medlemmene sammen.

Den forskning som hittil har tatt for seg thranittbevegelsen har mest vært opptatt av de politiske sidene ved den. I den grad sosialhistorisk innsikt er framkommet, er det biprodukter av en slik tilnæringsmåte. De grunnleggende arbeider preges alle av at søkelyset rettes mot Thrane og hans politiske tenkemåte, mot beslutningsprosessene i sentralledelsen og på landsmøtene, mot det politiske programmet, mot myndighetenes reaksjoner o.l.⁶⁾ Også forskere som har undersøkt bevegelsen på det mer lokale plan, har konsentrert seg om områder hvor det skjedde noe av politisk betydning, hendinger som kan knyttes til de sentrale politiske begivenheter.⁷⁾ Thranittbevegelsen i områder hvor det ikke kom til direkte konfrontasjoner med myndighetene, har først nylig interessert forskerne. Foreningene her utgjorde det store flertallet av thranittforeningene.

To hovedsynspunkter har vært hevdet når det gjelder spørsmålet om hva slags folk de mange tusen i thranittforeningene på bygdene egentlig var. En eldre tradisjon med utgangspunkt i H. Koht, er opphavet til det som kan kalles *proletariatshypotesen*. Koht hevder at storverket til Thrane «var at han fikk organisert landarbeiderne, – at han reiste bygdeproletariatet til samfundsstrid . . .», en strid som hadde front mot embetsmennene såvel som bøndene. Ifølge Koht var «Herreklassen paa landet . . . de frie bønder», som særlig på Østlandet hadde en stor «tjenerklasse» under seg. «Bøndene hadde i lange tider kunnet føre ordet for alt landsfolket, for underklassen paa landet hadde ikke faat syn for de særskilte kravene sine».⁸⁾ Det dreide seg altså om en konflikt mellom bøndene som sjøl eide sine produksjonsmidler, og den eiendomsløse «underklassen», som var avhengig av å selge sin arbeidskraft. Riktignok regner også Koht utpinte småbønder med til underklassen, sikkert fordi Thrane spesielt henvendte seg til disse, og prøvde å splitte bondestanden. Men bøndene utgjør ikke noe viktig element i hans klasseskjema.

De som har skrevet om thranittbevegelsen seinere, har i hovedtrekk fulgt Koht, sjøl om de har modifisert hans synspunkter noe. Bl.a. har Edvard Bull satt skillet mellom klassene høyere, ved å understreke motsetningsforholdet mellom den eiendomsløse husmannsklassen og *kaksene* i bondesamfunnet.⁹⁾ O. Bjørk-

lund har dessuten pekt på at de mindre gardbrukerne som var avhengig av biinntekter fra tømmerhogst, kjøring o.l. var folk som «halvveis kom til å føle seg som arbeidere». ¹⁰⁾

Hovedformålet ved nyere lokale undersøkelser av thranittene på landsbygda har vært å prøve nærmere om den beskrivelsen Koht og hans etterfølgere har gitt virkelig holder. Var med andre ord thranittbevegelsen uttrykk for en klassekonflikt mellom de som eide produksjonsmidlene, og de som måtte selge sin arbeidskraft og ble utbyttet i den forstand at de produserte større verdier enn den lønna de mottok?

Allerede eldre forskningsresultater viser at forholdet var mer komplisert enn som så. En undersøkelse fra Hedemarken fogderi viser at nærmere 65 % av thranittene her var eiendomsløse husmenn, dagarbeidere osv., mens andelen av gardbrukere og hjemmевærende bondesønner var over 18 %. Sjøl om de sistnevnte hørte hjemme på mindre bruk, hadde to av fem altså bakgrunn i eiendom på Hedemarken, som var blant Øst-Norges mest proletære distrikter. ¹¹⁾ En tilsvarende registrering fra Sør-Trøndelag fylke gir et innslag av thranitter med gardbrukerbakgrunn her på over 30 %, altså nær en av tre. ¹²⁾ Tallene er hentet fra august 1851 da thranittbevegelsen for lengst var blitt kriminalisert. At mange bønder nå hadde falt fra, gjør deres innslag enda mer bemerkelsesverdig.

Eldre forsknings påvisning av et stort befolkningsoverskudd og generelle dårlige sosiale og økonomiske forhold ved hjelp av statistikk, er ikke tilstrekkelig til å slutte at de samme personene som ble thranitter var de samme som hadde problemer med å skaffe seg et levebrød, og som derfor sank ned i nød og elendighet. I andre sammenhenger hevdes det ofte at det er individer som befinner seg på et relativt tilfredsstillende sosialt og økonomisk nivå, som kan forventes å ha det materielle overskudd og den fritid og interesse som et minstemål av politisk/organisasjonsmessig deltakelse krever, og at individer som lever i fattigdom i det vesentligste er opptatt med å unngå å sulte ihjel. At slik deltakelse øker med graden av inntekt, fritid, sosial status, erfaring og utdanning, synes nærmest å være tatt for gitt i moderne politisk atferdsforskning.

På denne bakgrunn er det mulig å tenke seg at thranittene var folk på et økonomisk mellomnivå, og at de ikke tilhørte bunn-sjiktet i den sosiale lagdeling. Et slikt syn har resultert i den såkalte *mellomsjiktshypotesen*. ¹³⁾

At thranittbevegelsen omfattet mange i en sosial og økonomisk mellomposisjon, er det mange vitnesbyrd om. Sverre Steen

snakker om thranittene som «den høyere del av den selvstendige arbeiderklasse», og nevner også at det fantes «adskillige akademikere» med på det lokale plan.¹⁴⁾ I småbyen Lillehammer i det indre av Østlandet hadde over halvparten av thranittene borgerskap – de fleste som handverksmestere. I større byer som Kristiania og Trondheim var det også flere sjølstendige handverkere med. De fleste her var imidlertid svenner. Men også svenner kan regnes til et mellomsjikt. Slik så de iallfall på seg sjøl, noe Marcus Thrane også erfarte da «mange Haandværkssvende ansee sig for bedre . . . og rynke paa Næsen over at være i samme Forening som Daglønnere, Kanthuggere o.s.v.». Dette fikk forøvrig Thrane til å foreslå særforeninger for handverkere.¹⁵⁾

I og omkring småbyene på Sørlandet var det også mange handverkere, ikke minst skipstømmere. Her var det også med en god del styrmenn (særlig i Kragerø og Mandal), enkelte skipper – ja til og med folk som kalte seg skipsredere. Også ordførere er identifiserte som thranitter på Sørlandet. En god del solide bønder fra forskjellige bygder hadde også erfaring fra kommunestyre og andre offentlige verv. Som en kuriositet kan nevnes at thranittene også var representert på Stortinget i 1851, med en premærloyntnant fra Kristiansand og en baker og kjøpmann fra Holmestrand.

Mange flere eksempler kan gis som viser innslaget av mellomsjiktsgrupper – særlig gardbrukere og handverkere – sjøl om disse i de store husmannsdistriktene på Østlandet var i et mindretall. Enda tydeligere blir dette dersom en tar for seg de lokale lederne i bevegelsen. Lokale lærere var her ei viktig gruppe. På thranittenes landsmøte i 1850 da bevegelsen sto på sitt høydepunkt, hadde gardbrukere, handverkere og husmenn hver for seg 1/4 av delegatene, rene arbeidere bare 1/8, mens resten var lærere, en student, en redaktør, en landmåler, en styrmann o.l.

Ut fra dette synes medlemsmassen i thranittbevegelsen å være langt *mer uensartet* enn eldre forskning har ment. Jens Arup Seip hevder at «Thranebevegelsen var i det hele sammensatt av sosiale elementer som var meget forskjellige og som ikke hadde stort annet til felles enn sin misnøye». Bevegelsen «bestod i virkeligheten av flere mer eller mindre uavhengige 'bevegelser' som lar seg sette inn i forskjellige sammenhenger. Den var samtidig en bondebevegelse, en handverkerbevegelse, en husmannsbevegelse og en arbeiderbevegelse».¹⁶⁾ Både proletariathypotesen og mellomsjikthypotesen har altså noe for seg. Sett slik kan en i sum karakterisere thranittbevegelsen som en *folkebevegelse*.

En mulig årsak til at eldre forskning har ment at thranittene

framfor alt hørte til proletariatet, er at man har konsentrert seg om yrkesopplysningene i politirapporter fra august 1851, da bevegelsen var i oppløsning, og ikke sett på petisjonsunderskriftene fra våren 1850 da virksomheten gikk mot sitt høydepunkt. Grunnen til at petisjonene er forsømt som kilde, er at de er langt mer arbeidskrevende å utnytte. Ofte står bare thranittenes navn oppgitt (ofte dessuten utydelig skrevet). Dette krever identifikasjon av yrker ved hjelp av kobling til andre kilder, noe som er fullt mulig, men altså svært arbeidskrevende. Undersøkelser av petisjonene avdekker langt flere bønder og andre mellomgrupper enn politirapportene forteller om.

Her må det igjen understrekes at medlemskap i thranittbevegelsen først ble kriminalisert ut på våren 1851. Det var da de fleste medlemmene falt fra. Tilbake sto husmenn, arbeidere og småbønder som ikke hadde «vett» nok til å melde seg ut, eller som anså at de hadde lite å tape på en bevegelse som gikk i sosialistisk retning. Dersom de da ikke hadde meldt seg ut? Det var nemlig småkårsfolk som det var enklest og mest bekvemmelig for den lokale lensmann å oppgi i rapportene.

Denne siste påstanden er ikke lett å bevise. Men av enkelte politirapporter går det fram at lokale lensmenn så godt de kunne prøvde å bagatellisere bevegelsen i sine distrikter. Og da var det lettest å føre opp småkårsfolk i listene til sentrale myndigheter. Det er mye som f.eks. tyder på at dette skjedde i bygda Ullensaker, hvor lensmannen helt forsømte å registrere medlemmene i en liten forening utelukkende bestående av solide gardbrukere og deres sønner (bortsett fra to fattige). Grunnen til dette kan ha vært at flere av disse hadde vært kommunestyremedlemmer og hatt andre offentlige verv. De var altså aktede menn, og thranittbevegelsen i bygda ville ha fått langt større betydning om det var blitt kjent at slike samfunnsstøtter var med.

Hva slags karakter thranittbevegelsen hadde, avhenger ikke bare av kildegrunnlaget, men også av hvilket område av landet som studeres. I husmannsbygdene på Østlandet hvor gardbrukere var store, vil rimeligvis det proletære innslaget være større enn i Sør-Trøndelag, med mer jamne bruk, eller på Sørlandet, hvor det var langt færre husmenn og flere mindre bønder og handverkere. Men også innenfor de enkelte regioner var det betydelige variasjoner fra bygd til bygd.

Lokale forutsetninger slo her ut. Dette er det bare mulig å undersøke tilfredsstillende ved såkalte mikroundersøkelser. Slik forskning er dessuten nødvendig dersom vi ønsker å begrunne en mellomsjiktshypotese med andre data enn yrkesdata. Kjenn-

skap til sosial status eller yrker sier nemlig ikke noe sikkert om folks økonomiske situasjon, sjøl om dette gir visse pekepinner. Undersøkelser på individnivå gjør det mulig å forfølge ytterligere det knippet av faktorer som lå til grunn for tilslutning til thranittbevegelsen.

Mikrohistorie på individnivå og organisasjonsteoretisk perspektiv

Bruk av mikroundersøkelser i studiet av thranittbevegelsen ble startet for å teste nærmere proletariats- og mellomsjiktshypotesene. Først i det minste når egenskaper som yrker, forhold til eiendom, gjeldsforhold, forsørgelsesbyrder, alder, utdannelsesnivå, politisk erfaring osv. var undersøkt for et tilstrekkelig antall thranitter, var det mulig å nå mer presise kunnskaper. Dessuten i tillegg til slike ytre egenskaper, er det mulig å undersøke nærmere det nettverket av sosiale og økonomiske forhold som bandt thranittene sammen til kollektiv samhandling. Undersøkelsene måtte foretas på individplan. Da dette er svært arbeidskrevende, ble prestegjeld valgt som passende prosjektområder.

Mikroundersøkelser på individnivå kalles med et fint ord for *prosopografi* (kollektiv biografi som historikere kaller det eller karriere-linje «multiple career-line» analyser, som statsvitere sier). Mer presist vil prosopografi si analyse av felles bakgrunns-karakteristika hos grupper av historiske aktører ved hjelp av kollektive undersøkelser av deres liv.¹⁷⁾ Metoden består i å stille likartede spørsmål om en rekke forskjellige egenskaper av typen nevnt overfor, for på denne måten å få fram de grunnleggende forutsetninger for politisk handling, politiske gruppers sosiale og økonomiske tilknytningspunkter osv. Formålene kan også gå mer direkte på å avdekke sosial struktur, sosiale roller o.l. I denne sammenheng er det imidlertid thranittmedlemmenes forutsetninger for å bli thranittere som har interesse.

Kildematerialet som kan utnyttes i mikroundersøkelser er omfattende. De viktigste brukt her foruten politirapporter og petisjoner som definerer thranittene qua thranitter, er kirkebøker, folketellinger, matrikler over eiendom, pantebøker, auksjonsprotokoller, forliksprotokoller, fattigregister o.l. Kirkebøkene og folketellingene er viktigst for å identifisere thranittene med sikkerhet, og koble opplysninger fra de øvrige kildene. I tillegg gir kirkebøker og folketellinger en rekke andre viktige opplysninger om sosiale og økonomiske forhold.

I tillegg til mikrohistorisk metode er også anvendt begreper fra sosialantropologi og sosiologi som «*levedyktighet*» (viabilitet), *begrensede rasjonelle valg* og «*lønnsomhetssituasjon*» (opportunitetssituasjon) som analysekategorier, i et forsøk på å trenge nærmere inn i thranittenes situasjon.¹⁸ «Levedyktighet» innebærer at de enkelte husholdninger balanserer med hensyn til ressurser, arbeidskraft og forsørgelsesbyrde. For å unngå å komme i en stilling hvor «levedyktighet» mangler, antas at individer vil velge rasjonelle handlemåter av ulike slag. Det er her viktig å understreke at rasjonaliteten er begrenset, noe som innebærer at en ikke søker etter optimale løsninger, men kun slike som fortoner seg som tilfredsstillende, ofte ut fra tradisjoner og hva man tidligere er vant med. Eksempler på slike handlemåter for å unngå «levedyktighetskrise» (viabilitetskrise) på bygdene rundt midten av 1800-tallet, var oppsplitting av gardsbruk, utsettelse av giftemål, flytting til byene eller utvandring til Amerika, omlegging i jordbruket til fedrift og økt mekanisering o.l. Det å melde seg inn i en thranittforening kan også sees som en slags politisk strategi for å vedlikeholde «levedyktighet».

Begrensede rasjonelle valg foretas ut fra individers «lønnsomhetssituasjon», som er begrenset på ulike måter. Begrensningene går på adgang til ressurser, produksjonsmidler og kapital, teknisk «know how» og kunnskaper, og ikke minst sosiale restriksjoner, f.eks. tradisjonelle normer og forventninger, status, standstilhørighet osv. Begrensningene varierer fra samfunn til samfunn, men viktigere her også for individer og sosiale grupper innen ett og samme samfunn. På grunn av forskjellige begrensninger er f.eks. «lønnsomhetssituasjonen» en helt annen for en sjøleierende bonde enn for en eiendomsløs husmann.

Eldre forskning om thranittbevegelsen bygger på Kohts enkle «marxistiske» klasseskjema, hvis det i det hele tatt forekommer noe organisasjonsteoretisk perspektiv. Stort sett har en nøyd seg med å påvise tallmessig forekomsten av folk i samme yrkessituasjon – f.eks. husmenn og andre eiendomsløse – som tilstrekkelig forutsetning for framveksten av solidaritetsbånd som bandt thranittene sammen til klasseopptreden. Et slikt syn forutsetter at ytre egenskaper som yrke er tilstrekkelig for klassebevissthet.

Dette er tvilsomt. Marxisten E. P. Thompson hevder at det ikke er Marx's mening at klasse er å betrakte som en ting med virkelig eksistens, som kan defineres nesten matematisk i tall ut fra hvor mange det er som befinner seg i et gitt forhold til produksjonsmidlene. Ifølge Thompson er klasse noe langt mer som individer *føler* som resultat av felles erfaringer og interesser i for-

hold til andre individer med forskjellige og ofte motsatte erfaringer og interesser. Klassebevissthet er i hovedsak bestemt av produksjonsforhold «som mennesker er født inn i – eller går inn i ufrivillig». Men det er også noe mer: «Klassebevissthet er måten disse erfaringene er overlevert på i kulturelle uttrykk, innlemmet i tradisjoner, verdisystemer, ideer og institusjonelle former». På denne måten blir klasse ikke en struktur, ikke engang en kategori, men «noe som i virkeligheten hender . . . i forhold mellom mennesker». ¹⁹⁾

Forholdene – *relasjonsmønstret* – mellom menneskene i samfunnet blir altså viktig å undersøke. Hva slags forhold mellom mennesker var viktigst i Norge omkring 1850?

Med hensyn til samfunn, er det en vanlig oppfatning blant historikerne at det rundt 1850 fant sted en overgang fra standssamfunn mot det moderne klassesamfunn vi kjenner av i dag. Et hovedkjennetegn på standssamfunnet er «de skarpe skillelinjer mellom samfunnsklassene» og at folk var «bundet til sin stand», ikke rettslig, men reelt. Dette i motsetning til klassesamfunnet, hvor skillelinjene blir mindre bastante, og hvor mulighetene til sosial mobilitet både oppover og nedover blir større. Grunnen til dette er at sosial status i klassesamfunnet primært knyttes til penger, i motsetning til standssamfunnet hvor arvet status, oppdragelse, formel dannelse, vaner, språk osv. er vel så avgjørende. ²⁰⁾

Et hovedkjennetegn ved standssamfunnet som i denne sammenheng er viktigst, er imidlertid det *paternalistiske preg*, et kjennetegn som i stor grad mangler i klassesamfunnet. Mens solidaritetsbånd både i klassesamfunnet og standssamfunnet følger den sosiale lagdelingen horisontalt, har standssamfunnet i tillegg også den egenskap at vertikale, paternalistiske bånd på tvers av lagdelingen i stor grad er bestemmende for samhandling. Med vertikale, paternalistiske bånd menes avhengighets- og lojalitetsforhold mellom bøndene og deres husmenn og tjenestefolk, mellom handverksmestere og deres svenner og drenger, mellom fedre og deres sønner osv., bånd som er bestemt av fysisk nærhet, ofte bofellesskap, og i stor grad av gjensidig avhengighet. Dette til forskjell fra klassesamfunnet, hvor avstanden mellom arbeidskjøper og arbeider er langt større, hvor familiebånd har langt mindre betydning, og hvor solidaritetsbånd mer bygger på likhet, dvs. felles plassering i forhold til produksjonsmidlene og bevissthet om felles interesser på dette grunnlag.

Dersom det er slik at det norske samfunnet rundt 1850 befant seg i en overgang fra standssamfunn til klassesamfunn, altså i en

fase hvor horisontal klassesolidaritet var i ferd med å erstatte de gamle vertikale avhengighets- og lojalitetsbåndene, må en regne med muligheten for å finne to typer sammenbindende forhold eller relasjoner mellom thranittene. Som idealtyper kan en skille mellom *Gemeinschafts-* og *Gesellschaftsrelasjoner* (felleskaps-sammenslutningsforhold) eller primærgruppe- og sekundærgruppeforhold, som er et annet begrepspar som dekker noenlunde det samme.²¹

Mens førstnevnte type ansees som dominerende i forkapitalistiske samfunn, regnes sistnevnte som viktigst i det moderne kapitalistiske samfunn. Det må understrekes at det dreier seg om idealtyper. Sjølsagt finnes *Gemeinschaftsrelasjoner* også i vårt samfunn, f.eks. i arbeidslaget, nabolaget o.l.

Dersom thranittene som sosial gruppe er av *Gesellschafts*-typen, er forholdene mellom dem overveiende bestemt av økonomiske interesser, som igjen er en følge av samme inntektsnivå og plassering i forhold til produksjonsmidlene. En slik gruppe går individer bevisst og frivillig inn i, for ved rasjonelle handlemåter å oppnå klart spesifiserte mål. Thrantittbevegelsen er tradisjonelt blitt betraktet i et slikt lys, uten at det direkte er formulert slik.

Nyere forskning omkring thrantittbevegelsen har imidlertid ikke nøyd seg med dette, men også undersøkt betydningen av *Gemeinschafts-* eller primærgruppeforhold. I grupper av denne typen, som ofte er rekruttert ved at medlemmene fødes inn i dem eller ved tilfeldigheter, går målsetningen ikke bare ut på å tilfredsstille materielle behov, men også en rekke andre behov av sosial-psykologisk art, som medlemmene sjøl kan være mer eller mindre bevisste. Mens *Gesellschafts*grupper preges av rasjonalitet og spesielle mål, preges *Gemeinschafts*grupper mer av følelsesorientering og allsidighet. Dette siste finner en i sosiale grupper som *familien*, *slekta*, *nabolaget*, *vennekretsen* o.l., for å nevne de som har vist seg å ha hatt betydning. At naboskap, slektskap osv. hadde betydning for rekrutteringen til og samholdet i thrantittbevegelsen, har aldri tidligere blitt framholdt som vesentlige momenter i thrantittforskningen.²²)

Thranittene i seks Østlandsbygder

I tillegg til artikkelforfatteren som har undersøkt thranittene i Ulensaker (1974) og i den forbindelse utarbeidet det historiografiske og teoretiske utgangspunkt som er skissert, bygger artikkelen på følgende hovedoppgaver:

T. Moshaug, Thranittene i Romedal og Valset (1976), O. Lunde, Thranittene i Bø, i Telemark (1978), P. A. Mellembakken, Thranittene i Våler i Solør (1978), W. Wessel, Thranittene i Hurdal (1978) og B. Handgaard, Thranittene i Fåberg (ikke avsluttet).

Ved hjelp av mikrohistorisk metode og et organisasjonsteoretisk perspektiv tilsvarende det som her er skissert, og som først ble benyttet i en undersøkelse av thranittene i Ullensaker, er thranittene som sosial gruppe undersøkt i seks prestegjeld på Østlandet. I tillegg til Ullensaker er disse følgende (se kart I.): Hurdal, som er en av Ullensakers nabobygder på Romerike, Romedal og Våler som er nabobygder i Hedmark lenger nordøst mot grensa til Sverige, Bø i Telemark sørvest for hovedstaden Kristiania, og endelig Fåberg lengst i nord ved enden av Norges største innsjø, Mjøsa, hvor småbyen Lillehammer også ligger.²¹⁾

Undersøkelsene av de seks bygdene faller i tre hoveddeler. Den første tar for seg næringsliv, yrker, befolkningsutvikling o.l. i hver bygd. Den andre hoveddelen behandler opprettelsene av thranittforeninger, aktivitet ellers lokalt, eventuelle konfrontasjoner med myndighetene o.l. I den tredje delen som er den viktigste, studeres thranittene i hver bygd som sosial gruppe. Det er særlig resultatene fra denne delen, som i det følgende vil bli satt i fokus.

Felles for alle bygdene er at hovednæringsveiene var jordbruk og skogbruk. Mens dyrkningsjorda var på bondehender, eides de største skogene og sagbrukene av utenbygds kapitalister, ofte Kristiania-kjøpmenn som Tostrup & Mathiesen, Westye Egeberg og flere. Særlig skogbruksnæringen befant seg i en økonomisk krise 1849 – 50. I tillegg var kjøring – først og fremst plankekjøring – en viktig næring i Ullensaker (og i mindre grad Hurdal og Romedal). På samme måte som i sagbruksdrift, hogst og tømmerfløting, var det store innskrenkninger i plankekjøringa. Det samme var tilfelle for sjøtransporten på Mjøsa (mye trelasttransport), som var ei viktig binæring for folk i Fåberg. Fåberg var dessuten ei betydelig handverksbygd, med produkter (særlig gjørtlervarer) som ble solgt gjennom kjøpmennene på Lillehammer. I skogsbygda Hurdal fantes et større glassverk, som også hadde økonomiske vansker.

Både krisa i skogbruket, transporten og glassverksproduksjonen hadde sammenheng med den internasjonale konjunkturkrisa som nådde Norge fra 1848. I tillegg kommer at det i større eller mindre grad var uår i jordbruket i de enkelte bygdene

1849 – 50. På dette tidspunktet ble jordbruket fortsatt drevet på tradisjonelt vis, hvor formålet først og fremst var sjølbergning. Men pengeøkonomi var på vei også inn i jordbruket. Romedal solgte f.eks. en god del korn ut av bygda til Østerdalen, en handel som forøvrig også gikk tilbake fra 1848.

De seks bygdene hadde en befolkning hver seg på mellom 3 000 og 6 000 mennesker i 1850. Alle hadde gjennomgått en betydelig befolkningsvekst i åra etter 1815. Dette hadde skapt sysselsetningspress, oppdeling (men også nydyrkning) i flere gardsbruk, et økende antall husmenn og tjenere, med unntak for Bø og Hurdal hvor det var en viss tilbakegang med hensyn til det siste. Forholdet mellom gardbrukere og husmenn var rundt 1 : 1 i Ullensaker, Romedal, Hurdal og Bø, 1 : 0,7 i Våler og 1 : 2,1 i Fåberg. I Fåberg var det altså flest husmenn per gardbruker, i Våler minst, mens forholdet ellers balanserte.

I alle bygdene slo krisa ut med økende gjeldsbyrder, flere tvangsauksjoner og flere fattigunderstøttede. Betraktet ut fra et bygdenivå synes de faktorene som allment anføres som forutsetninger for thranittbevegelsen å være til stede.

Foreningene

Alle bygdene fikk sine første thranittforeninger våren og sommeren 1850. Thrantittbevegelsens program ble kjent gjennom agitatorer utsendt fra sentralledelsen i Kristiania og gjennom petisjonen som nå sirkulerte til underskrift. Murersvennen Bernhard Hansen – formannen i Kristiania-foreningen – stiftet de første foreningene i Hurdal, Romedal og Fåberg. En annen profesjonell agitator, Abraham Borgen, var initiativtaker i Ullensaker. Sammen med en kollega stiftet han også en av foreningene i Våler. De andre ble trolig stiftet av folk fra nabobygdene. Også foreningen i Bø kom til på lokalt initiativ.

Med unntak av Romedal, hvor det kom til alvorlig konfrontasjon med myndighetene, virket de ulike foreningene mest i det stille. Aktiviteten var på sitt høyeste sommeren og høsten 1850 fram til Kongens avslag på petisjonen (i november). I disse månedene ble det holdt generalforsamlinger, valg av landsmøtedelegater, fester osv. Etter Kongens avslag gikk det gradvis nedover med virksomheten, sjøl om det fra alle bygdene i august 1851 ble sendt medlemslister til sentrale myndigheter. Krav om utestående kontingent, problemer med å få folk til å ta på seg lederskap o.l. som kildene forteller om, viser klart nok dette.

Abraham Jørgensen Borgen (1816 – 66) var den av thranittbevegelsens agitatorer som stiftet flest foreninger. Han er best kjent for sin virksomhet i Trøndelag, hvor han opererte sammen med mureren Carl Johan Michelsen, en noe tvilsom person som påsto han var sønn av kong Carl Johan. Etter arrestasjonene av de sentrale thranittlederne, unngikk Borgen straff ved å flytte til Salten i Nordland. Her forsøkte han seg som husmann og fisker, før han fikk seg en egen liten gard på Øvre Breivik i Skjerstad. Her drev han til sin død i 1866. I Salten gjorde han seg lite bemerket. Derimot ble hans kone, Karen Andrine, som var jordmor, en institusjon i Skjerstad. Madam Jørgensen levde lenge etter mannen og huskes helt til vår tid. At en ledende thranitt som i 1850 omtales som innerst var gift med ei jordmor, forteller om et ressurssterkt miljø. På midten av 1800-tallet kan jordmødrene som gruppe trolig sammenliknes med den voksende lærergruppa, hvor mange hadde sin bakgrunn i de lavere sosiale lag. Forøvrig kan vi merke oss at en annen thranittagitor, skredderen og husmannen Peder Evensen Grødeknapp som stiftet foreningen i Bø og ble lederen her, også var gift med ei jordmor. Peder Evensen ble i 1853 kasserer i Bø sparebank og døde i 1873.

Thranittenes virksomhet varierte. Når det gjaldt praktiske tiltak, var de særlig aktive i Fåberg. Her ble det startet understøttelseskasse, måteholdsforening, leseselskap og opplagssted for utvalg av billige forbruksvarer. Kampen mot brennevinsondet var en viktig sak også i Bø. I Romedal forsøkte de å bedre utdannelsesnivået blant medlemmene ved å sette igang søndagsskole for voksne. Thranittene i Romedal krevde også at formannsskapet i bygda skulle sørge for korn til de fattige. Liknende tiltak kan også ha vært prøvd i de øvrige bygdene. Ingen av tiltakene kan sies å være samfunnsstyrkende. Ingen hadde heller noen direkte front mot andre samfunnsgrupper.

Det hadde imidlertid Bø-thranittenes krav om reduksjon i embetsmennesenes inntekter, et krav som kanskje kan føres tilbake til Lofthusbevegelsen, som gjorde seg sterkt gjeldende i Bø med liknende krav i 1780-åra. En demonstrasjon thranittene i Hurdal arrangerte mot landhandler og verkseier Tanberg på glassverket, som de mente holdt urimelige høye varepriser og behandlet sine arbeidsfolk dårlig, hadde front mot den lokale kapitalisme.

Mer front mot storbøndene hadde thranittene i Fåberg. Her diskuterte husmennene hvordan de skulle dele sin husbonds gard, og på et møte krevde en gammel skinnfellmaker – i festrus – å bli satt i spissen for Fåbergs thranitttær når det snart brøt løs til kamp. Det gikk også rykter om at thranittene i nabo-bygda Gausdal smidde våpen. Men det ble med praten og ryk-

tene. I Fåberg møtte imidlertid husmenn som var thranitter opp hos fogden med krav om å få avlegge ed til konstitusjonen, og dermed bli stemmeberettigede.

I Ullensaker aksjonerte thranittene mot Kristianiakapitalistenes plan om jernbane fra hovedstaden og fram til Mjøsa, som de med rette fryktet ville ødelegge den gamle plankekjøernæringa helt, og greidde også å hindre at jernbaneaksjer ble tegnet der i bygda. Thrantene i Våler og nabobygda prøvde seg med en forsiktig aksjon mot en innkassator, som krevde inn gjeld på vegne av den lokale sparebanken. Et spontant forsøk på å befri landsmøtedelegatene fra Våler og Åsnes som var kastet i fengsel, fant også sted.

Fra Fåberg har vi en enestående skildring fra et øyenvitne som forteller at det kunne gå livlig for seg på thranittmøtene. P. Chr. Bjørnsgaard var bondesønn og som smågutt tilstede på et thranittmøte på garden Storhove hvor lederen Iver Storhaave bodde. I tillegg til at thrantene i Fåberg snakket om å bruke makt, kan vi merke oss at *kvinne*r var tilstede på møtet:

«Thranittermøtet paa Storhaave var talrikt besøkt. Det myldret med deltagere av begge kjøen. Man tilsigtet at vise bevægelsens magt. Man vilde imponere gaardbrugerne og overbevise dem om, at de var i ubehjælpelig mindretal. Der var musik og dans og brændevin i lange baner. Det ildnet til kraft og mod og løste talernes tunge. Særlig mindes jeg, at skaalen for Thrane vandt endeløs jubel.

En av de mest høirøstede var en gammel skindfeldmaker i bygden. Hans haar og skjegg var hvitt av ælde, men modigere taler har jeg ikke hørt. Blandt andre bravader, bad han forsamlingen om den ære at bli sat i spidsen for Faabergs Thraniterhær, naar det snart brøt løs til kamp. Saa skulde gaardbrugerne og embedspakket faa husket sig. Skindfeldmakerens tale ildnet forsamlingen, og han tok dens varmeste tilslutning og de kraftigste hurraer. Naar slike talere endte, brakte det løs fra et batteri med flere kanoner, saa det runget indover Balbergskampen.

Som gut var selvfølgelig kanonaden det mest tiltrækkende for mig, og jeg stod ved batteriet, indtil en kanon sprang og kanoneren stupte. Han laa bevisstløs med et hul øverst i høire tinding. Der bodde en byggedoktor i nærheten, som het Kristen Knipen. Han blev budsendt. Jeg saa, han stak en metalnaal helt ind i den saaredes hjerne. Han rystet paa hodet og sa, at det intet var at gjøre, og manden døde ut paa natten. Ved graven læste presten Lyng Thraniterne en drøi tekst. Da dans og drik og revolutionære taler paagik, som om intet nedstemmende var hændt, gik jeg hjem i trist stemning og i tvil, om en slik bevægelse kunde føre til det gode, og det øket ikke min tro paa Thranes virksomhet, at vore husmænd sat ved bordet og holdt utskiftningsforretning over fars eiendom.»

(P. Chr. Bjørnsgaard, Spredte minder fra 50- til 70-aarenes Norge (1911))

Alvorligst var likevel aksjonen Romedal-thranittene foretok i november 1850, da de med makt hindret en tvangsauksjon på husmannsplassen Haraseteie hos Mons urmaker. Seinere forsøkte de å befri han fra arresten. Ved denne anledning ble militæret mobilisert uten at det ble brukt, og saken ble også rapportert til Kongen i Stockholm. 56 personer ble seinere dømt.

Ut fra aktivitetsnivået må thranittbevegelsen i Bø og Hurdal sees som relativt moderat. Sjøl om Bø-thranittene så seint som i april 1853 ga penger til rettshjelp for de fengslede lederne i Kristiania, var det stort sett slutt i disse bygdene ved årsskiftet 1850/51. I Ullensaker var det virksomhet til ut på seinvinteren 1851. I de øvrige bygdene var det betydelig aktivitet til ut på sommeren 1851. Både Våler, Fåberg og Romedal var representert på det andre landsmøtet – det såkalte «Lilletinget» – hvor det uklare vedtaket om revolusjon ble fattet, som myndighetene brukte som påskudd til å knuse thranittbevegelsen. Etter dette hører en ikke mer fra thranittene i Fåberg. For Vålers vedkommende derimot skjedde forsøket på å befri de fengslede landsmøtedelegatene så seint som sommeren 1852. I Romedal var det også en viss foreningsvirksomhet med møter til ut slutten av året 1852.

Målt ut fra hvor stor andel av voksne menn som deltok i bevegelsen i de ulike bygdene, blir bildet bare litt annerledes. Også her ligger Våler og Romedal på topp med en medlemstilslutning opp mot 40%. I Fåberg var tilslutningen litt over 30% av bygdas menn over 20 år, og i Hurdal og Bø 20 – 22%. I Ullensaker var oppslutningen minst med 10%. Imidlertid må en oppslutning fra hver 10. mann også sies å være mye. Hva kjennetegner så alle disse medlemmene som sosial gruppe?

Lokalledelsen

Lederne i de ulike bygdene utgjorde ei *lite ensartet* gruppe med hensyn til sosial og økonomisk stilling. Ledelsen omfattet fallerte storbønder, jevne bønder og småbrukere i både god og dårlig stilling, føderådsfolk, både fattige og solide husmenn og handverkere, og enkelte andre knytta til tertiærsektoren. Alderen varierte svært. Sjøl om en god del var innflyttere, var de fleste bygdefødte. Alle var godt integrerte i lokalsamfunnet etter å ha bodd her i lengre tid. Et viktig trekk er at mange var *sosialt mobile*, noen nedover, men overraskende nok også mange oppover

i samfunnet. Enkelte ledere peker seg ut ved kommunalpolitisk erfaring og/eller intellektuelle evner utenom det vanlige. Noen var også lokalstørrelser i kraft av fysisk styrke.

Av lederne i Ullensaker var tre gardbrukere, en gjestgiver/stasjonsholder, en småbruker og en murer. To gardbrukere, småbrukeren og mureren var i en dårlig økonomisk stilling, mens stillingen for de øvrige var god. Bygdas utsending til landsmøtet 1850, Ole Randbye, var en fallert bygdematador som hadde eid store eiendommer, vært medlem av formannskapet og ellers hatt en rekke verv i bygdas offentlige liv. Mureren og den ene av gardbrukerne, begge i dårlig forfatning, var «Stor-Randbyn's» sønner, og formenn i hver sin forening. Overformannen i Ullensaker, gjestgiveren Lars Langbak, var derimot i god økonomisk stilling. Han var innflyttet husmannssønn, som fra små kår hadde arbeidet seg opp.

Landsmøtedelegaten fra Hurdal, sersjant og gardbruker Rognstad, var også en kar med omfattende kommunal erfaring fra kommunestyret, fattigkommisjonen, sparebankens styre, forlikskommisjonen o.l. Også han hadde en del gjeld. Dårlig økonomisk forfatning var også tilfelle for en gardbrukersønn som var blant formennene. Derimot var en tredje leder, forpakteren Engebret Ødemark, i gode kår. Han var også en belest person som umiddelbart etter thranittbevegelsens nederlag utvandret til Amerika. To av tre ledere i Hurdal var forøvrig innflyttere.

Det samme var den ledende thranitt i Bø, skredder og husmann Peder Evensen Grødeknep. I tillegg var han også handelsmann, muligens gjestgiver, bygdas vaksinator, «jordmormann» (kona var Bøs jordmor), og sparebankens kasserer fra 1852. Hans økonomiske stilling var brukbar. Ingen nød led heller gardbruker Ole P. Haugen, en mann som også hadde vært skolelærer, kommunekasserer og kasserer for skole- og fattigkommisjonen. Den siste stillingen fikk han forøvrig sparken fra etter å ha unnlatt å kreve inn skatt fra småkårsfolk, slik at det oppsto manko i kassa. Fra Bø kjennes både formenn og rodemenn. De siste var underledere som fungerte som kontaktmenn i mindre roder som foreningene var delt inn i, samlet inn kontingent osv. I alt var 9 ledere husmenn, to gardbrukere og to småbrukere. Ingen av disse var i dårlige kår. Fire av husmennene var ellers folk i lokalsamfunnet med prestisje. To var bjørnejegere og to andre kjent for sin store fysiske styrke.

Også i Romedal kjennes både formenn og rodemenn. Tre av disse var gardbrukere på jevne bruk, to føderådsmenn, tre småbrukere, en gardbrukersønn, seks husmenn (to av disse også

handverkere) og fire innerster*, blant dem en lærer. I tillegg kommer landsmøtorepresentanten i 1850, gardbruker og stevnevitne Peder Larsen Østhagen, og Mons urmaker – mannen som spilte hovedrollen da thranittene med makt stoppet tvangsauksjonen her. Mons var fattig. Dårlig sto det også til med Peder Østhagen, som hadde måttet gå fra en større gard på grunn av gjeld. Hvordan stillingen var for de øvrige er ikke oppgitt. Blant disse peker et par seg ut. Den ene, føderådsmannen Anders P. Lilletøsti, hadde sittet i kommunestyret. Den andre var innersten og overformann Martinus A. Amundrud, kjent for sin boklige lærdom og lærer i bygda fra 1852, en stilling han hadde i 50 år.

I Våler var den fremste lederen Ole Steffensen Stræte. Han var husmannssønn som hadde fått seg eget bruk, men dette hadde han mistet igjen etter tvangsauksjon. Ole Strætets elendighet skyldtes muligens tømmerspekulasjon. I 1852 utvandret også han til Amerika. I langt bedre stilling var byggmester Lars M. Trondstuen – opprinnelig svenske. Som byggmester med ansvar for flere demninger og sagbruk rundt om i Solør, hadde han stor kontaktflate og erfaring i å lede arbeidsfolk. I tillegg til han, var Johan Juberget også en thranittleder i brukbar økonomisk stilling. Juberget var husmannssønn, gardbruker og større skogeier på Finnskogen – også han med kommunalpolitisk erfaring. De øvrige lederne i Våler – to brødre – var dårlig stillet. Begge drev som tømmerdrivere – den ene var leilending, den andre husmann. Begge var i klammeri med skogeieren Ræder – en prokurator og tidligere fogd som mange småkårsfolk kom i klørne på.

De fleste lederne i Fåberg var husmenn. Husmannen Arne H. Simenrudhaugen representerte på landsmøtet 1850, føderådsmannen Amund Overn året etter. Overns økonomiske stilling var dårlig. Også thranittene i Fåberg hadde en ruinert storbonde blant sine fremste menn – Iver Storhaave – en kar med større sans for politikk og boklige sysler enn for gardsdrift.

I tillegg til lederne som kjennes, er det tenkelig at thranitter med erfaring fra offentlige verv også pekte seg ut. Iallfall må det ha hatt betydning for andres oppslutning om bevegelsen at slike folk ble med. I Romedal, Ullensaker, Hurdal og Våler er identifiserte med sikkerhet henholdsvis 9, 6, 6 og 1 thranitt som i 1850 var eller hadde vært medlemmer av formannskap og kommunestyre. Andre kjennes fra verv som fattigforstandere, stevnevitner, kommunekasserere o.l., som også var lokale verv som ga

* Folk som bodde til leie på husmannsplass eller gard med egen husholdning.

status. Stort sett var dette bønder i god eller brukbar stilling. Tre, fire underoffiserer og et liknende antall lærere – de fleste med husmannsbakgrunn – hadde kanskje også en lederstatus i lokalsamfunnet.

Lederne var altså ei svært sammensatt gruppe. Men det var tilfelle også for de menige medlemmene.

Yrke/status

Med hensyn til yrke/status var det *store forskjeller* blant thranittene fra bygd til bygd (tabell 1). Klarest proletært preg hadde thranittene i Fåberg, hvor hele 93 % var eiendomsløse husmenn, innerster eller tjenere. Omvendt hadde Våler med sine 58 % med bakgrunn i bruk flest uavhengige bønder. Ullensaker kommer nærmest Våler, mens Bø nærmer seg Fåberg. De to øvrige bygdene plasserer seg i en mellomposisjon med 1/3 uavhengige og 2/3 avhengige eiendomsløse. I fire av seks bygder hadde folk med bakgrunn i bruk minst 1/3 av medlemmene.

Også thranitter med henholdsvis bruk og husmannsplass i forhold til de totale antall brukere og husmenn i hver bygd varierte stort (tabell 2). Relativt sett var husmannsoppslutningen størst i Fåberg, Romedal og Bø (43 – 46 %), mens brukeroppslutningen var størst i Våler (38 %). Bø, Ullensaker og Hurdal hadde en relativt brukeroppslutning på 12 – 14 %, mens Fåberg bare lå på 6 %.

Siden proletariathypotesen versus mellomsjiktshypotesen er under prøving, har det interesse å se nærmere på størrelsen på thranittbrukerne. Helt klart er det at *småbrukerne* dominerte (tabell 3). Sjøl i Ullensaker og Våler, hvor det var færrest av dem, var nær halvparten småbrukere. Gardbrukerne i disse bygdene var heller ikke store. Bare omkring halvparten hadde bruk med over 100 mål dyrka mark. I Våler skiller dessuten brukerne seg ut med klart mest skog. 45 % hadde over 100 mål skog, som er satt som grense for skogsdrift for salg. Bare 18 % manglet skog. I Romedal og Hurdal manglet halvparten av brukerne skog.

Opplysningene om husmenn og innerster er langt sparsommere enn for brukerne. Imidlertid tyder mye på at disse skilte seg lite fra disse gruppene ellers i bygdene sine. I Bø lå trolig thranitthusmennene over gjennomsnittet i kreatur og utsed. I Romedal, Våler og Ullensaker var forholdet mellom rene arbeidshusmenn og husmenn for hvem plassen først og fremst var bosted 2 : 1.

Utdrag av fortegnelsen over thranttene i Hurdal som lensmannen her satt opp høsten 1851. Som vi ser var medlemmene både husmenn og gardbrukere eller sønner av slike. Legg merke til at «Jordbruger» Agathon Michelsen også omtales som «Capitalist m.m.»

Fortegnelse

1851/54

enig de her Renteslynde oppgjør 1851/54 som af den af.
 . Martin Thomsen alle sønnerne. Skiftede Abildsøfer.
 enig i Hurdals Fjængelag.

Medlemmens navn		(Bortset fra)	Opholds	Anmerkninger
Navn	Opførelse			
Anders Larsen	Oppervid	Jernmand		
Anders Larsen	Kirkeligflamark	Dagelærer		
Anders Sivertsen	Lillevid	Jernmand		
Anders Larsen	Glemark	Jernmand		
Anders Larsen	Rogstad	Jernmand		
Anders Christoffersen	Oppervid	Ljansstasjon		
Anders Pettersen	Glemark	Ljansstasjon		
Anders Christoffersen	Tolvengen	Ljansstasjon		
Agathon Michelsen	Oppervid	Jernmand		Capitalist m.m.
Anders Christoffersen	Ljansstasjon	Ljansstasjon		
Anders Sivertsen	Brakken	Ljansstasjon		
Anders Sivertsen	Jernmand	Jernmand		
Anders Sivertsen	Rogstad	Ljansstasjon		drift til Amerika
Anders Sivertsen	Ljansstasjon	Ljansstasjon		
Anders Christoffersen	Ljansstasjon	Ljansstasjon		
Anders Sivertsen	Ljansstasjon	Ljansstasjon		Ljansstasjon til Ljansstasjon
Anders Sivertsen	Bong	Jernmand		

Husmenn uten jord og innerstene var nødt til å skaffe seg arbeid fra andre enn dem de bodde hos. Det samme var tilfelle for mange husmenn med jord og småbrukere. I alle bygdene var mange knytta til sekundær- og tertiærnæringer gjennom biyrker. For en god del var arbeid her også hovedyrke. Minst halvparten av thranittene i Ullensaker tjente penger i sekundær- og tertiærsektorene, de fleste som handverkere og kjøpere. Forholdet i Hurdal var 40%, her flest skogs- og sagbruksarbeidere, handverkere og spesialarbeidere på glassverket. Mange hadde liknende tilleggsyrker i de øvrige bygdene. Minimumstallene i Våler var 20%, Romedal 18%, Bø 16% og Fåberg 7% – det siste helt sikkert for lavt.

Alder og forsørgelsesbyrder

Thranittenes aldersfordeling i de ulike aldersgrupper er ikke særlig oppsiktsvekkende i forhold til voksne menn ellers (tabell 4). Det mest interessante unntaket er *det store innslaget av ungdom i Hurdal*. Hele 2/3 av thranittene her var under 30 år, noe som passer med det store innslaget av tjenere og hjemmeværende sønner som vi tidligere har sett her (tabell 1). Mange av de unge thranittene i Hurdal utvandret forøvrig til Amerika i 1850-åra. Ialt utvandret 27% av thranittene herfra.

Inndelt etter yrke/status gir thranittene heller ingen særlige overraskelser. Tjenestefolk, hjemmeværende sønner og innerster var naturlig nok yngre folk, mens husmenn og gardbrukere var eldre. Småbrukerne befant seg i en mellomstilling.

De fleste thranittene var *gifte* folk; i Bø 84%, i Ullensaker 76%, Romedal 75% og Våler 68%. Unntaket var igjen Hurdal med bare 48% gifte, noe som avspeiler alders- og yrkesfordelingen her. At Hurdal topper når det gjelder ugifte tjenere og hjemmeværende ungdom, kan tyde på spesielt store sysselsetningsproblemer i denne bygda.

Med hensyn til barn som skulle forsørges, var det store variasjoner både innen hver yrkeskategori og mellom kategoriene. Derimot var forskjellene fra bygd til bygd når det gjaldt gjennomsnittlig forsørgelsesbyrde ikke så store. I Romedal, Våler, Ullensaker og Bø hadde 25 – 28% ikke barn å forsørge i det hele tatt. I Hurdal var 18% av de gifte barnløse, noe som hang sammen med det store antallet ugifte her. Ellers hadde de fleste 1 – 3 barn hver. Over tre barn hadde bare 15% i Våler, 16% i Ullensaker, 18% i Romedal, 21% i Bø og 28% i Hurdal.

Gjennomsnittlig barneflokk lå rundt *to barn* for samtlige av bygdene (tabell 5).²³ Thranittene skiller seg heller ikke særlig fra gjennomsnittet ellers i sine bygder. I Ullensaker og Våler hadde de litt mindre forsørgelsesbyrde, i Bø ørlite grann større.

Det var også forskjeller fra bygd til bygd når thranittene deles inn etter yrke/status. I Ullensaker, Romedal og Våler hadde gardbrukerne gjennomsnittlig størst forsørgelsesbyrde, i Bø og Hurdal derimot småbrukere og husmenn.

Geografisk og sosial mobilitet

I alle bygdene var det store flertall av thranittene født i heimbygda; i Romedal, Hurdal og Bø 84 – 87 %, i Våler 78 % og i Ullensaker 72 %. I tillegg var de fleste innflytterne født i nabobygder. Bare ytterst få kan kalles langdistanseflyttere (1 – 3 %). Thranittene synes å skille seg lite ut fra bygdefolket ellers med hensyn til fødested.²⁴ Derimot skilte de seg ut i Hurdal, Bø og Våler med hensyn til utvandring til Amerika i 1850-åra, hvor de var betydelig flere enn bygdegjennomsnittet. Særlig fra Hurdal utvandret mange thranitter.²⁵

Stort sett synes innflytter-thranittene å ha kommet som familiemedlemmer og/eller som ledd i en etableringsplan. De fleste var gift i 1850 og vel integrert i sine bygder. Få var ny-innflyttede uten familiebånd, få hadde flyttet langt. En hypotese om at thranittene var rotløse, ugifte langdistanseflyttere uten sosial forankring i bygdemiljøet – et forhold som disponerte for politisk radikalisme – synes derfor å ha lite for seg.²⁶ Likevel er det påfallende at en del av lederne var innflyttere, sjøl om ingen av disse var unge og rotløse eller hadde flyttet langt.

Innflytternes fordeling på de ulike yrke/statuskategoriene og i forhold til thranittgruppa som helhet, viser også betydelige variasjoner i hver bygd (tabellene 6 og 7). I Våler fordelte innflytterne seg jevnt. Derimot var det flest husmenn i Bø. I Hurdal dominerte også husmennene, om enn i mindre grad. Småbrukere og husmenn var jevnstore grupper og i flertall i Romedal, mens dette var tilfelle for gardbrukere og småbrukere i Ullensaker. Noe annerledes blir bildet når innflytterne sees i forhold til thranittene som helhet. I Ullensaker topper da småbrukerne, i Hurdal og Romedal gardbrukerne, i Våler innerstene og i Bø husmennene.

Undersøkelser av innflytternes bakgrunn (fars yrke/status), har vist en viss *sammenheng mellom geografisk og sosial mobili-*

tet. Unntakene er Bø, hvor så godt som alle var husmannssønner som ble husmenn, og Hurdal, hvor det også synes å være samsvare mellom sosial bakgrunn og yrkes/statusplassering. I Ullensaker gikk den sosiale mobiliteten blant innflytterne oppover ved at relativt mange husmannssønner fikk seg bruk. I Romedal og Våler gikk derimot strømmen begge veier ved at innflyttere med husmannsbakgrunn fikk seg bruk og omvendt.²⁷⁾

Også i thranittgruppa som helhet var det relativt stor sosial mobilitet i de ulike bygdene. Rett nok hadde de fleste thranittene samme bakgrunn som sin far. Men *overraskende mange kryssninger av sosiale skillelinjer* forekom, ikke minst blant småbrukerne (tabellene 8 – 11).

Med unntak av Våler hadde hele 42 – 58 % av småbrukerne husmannsbakgrunn. Dette er mye og overraskende i forhold til vanlige oppfatninger om forholdene i bondesamfunnet på denne tida. Betydelig færre småbrukere var deklasserte gardbrukersønner; 1/4 i Ullensaker, Bø og Hurdal og 1/3 i Romedal. Bare i Våler var et flertall rekruttert fra bondestanden, sjøl om 1/4 også her hadde husmannsbakgrunn.

Blant gardbrukere og husmenn dominerte imidlertid sjølekrutteringen. For gardbrukerne varierte denne mellom 65 og 87 %, og for husmennene nesten det samme (64 – 86 %). Våler hadde størst sjølekruttering blant gardbrukerne, Hurdal blant husmennene. Lavest blant gardbrukerne lå Ullensaker, Hurdal og Bø (65 – 69 %), og lavest blant husmennene Ullensaker og Romedal (64 – 65 %). For innerstene var det også stor sjølekruttering hvis de med husmanns- og innerstbakgrunn sees under ett (62 – 88 %).

Til tross for stor sjølekruttering kan en merke seg betydelig rekruttering fra husmannsgruppa til gardbrukere i Ullensaker, Bø og Romedal (19 – 26 %). Prosentmessig var dette dobbelt så høyt som deklasseringen av thranitter med gardbrukerbakgrunn til husmenn (7 – 14 %). Heller ikke når småbrukerne regnes med blir andelen av deklasserte med bruksbakgrunn større, unntatt for Våler. I rene tall var det imidlertid litt flere med brukerbakgrunn som gikk nedover, enn folk med husmannsbakgrunn som fikk seg bruk. Viktigst er likevel at såpass mange beveget seg både oppover og nedover mellom samfunnslagene.²⁸⁾

Undersøkelser av giftemål viser at thranittene også i betydelig grad valgte sine koner på tvers av hevdvunnede sosiale skillelinjer, sjøl om sjølekrutteringen også her var størst. Igjen skiller småbrukerne seg ut med relativt flest ekteskap på tvers. Minst avvik hadde småbrukerne i Våler, noe som nok skyldtes at små-

brukergruppa her vokste fram tidligere enn i de øvrige bygdene, og dermed gjorde sjølrekruttering mulig.

Framveksten av ei *småbrukergruppe nedenfra til et nytt sosialt mellomsjikt alt fra 1840-åra* (i Våler enda tidligere) er lite påaktet. Helst har det vært vanlig å se dette i sammenheng med oppløsningen av husmannsvesenet mot slutten av 1800-tallet. Alt tyder på at framveksten av småbrukere før 1850 hang sammen med et økende innslag av pengeøkonomi på bygdene. De fleste av småbrukerne som hadde arbeidet seg opp fra husmannskår, var folk knytta til handverk, skogsarbeide, transport, glassverksdrift o.l. Dette var virksomheter som opplevde svært gode tider fram til 1848. Mye av kapitalen til kjøp av småbruk må ha vært spart opp under disse velstandsåra.

At en ikke uvesentlig del av thranittene var *folk som sosialt sett var på gli, både oppover og nedover* i samfunnet, er et viktig funn som kan sees i sammenheng med en begynnende oppløsning av det gamle standssamfunnet og framveksten av et klasse-samfunn. Kanskje var det sosial rotløshet i en slik forstand – skapt av økende muligheter innenfor en blomstrende pengeøkonomi i 1840-åra – som slo ut i oppslutning om thranittbevegelsen, da velstanden dramatisk syntes å ta slutt med krisa fra 1848?

Økonomisk situasjon

Adgang til jord, skog og andre næringsmuligheter, arbeidskraft, forsørgelsesbyrder, kunnskaper osv. definerte thranittenes såkalte «lønnsomhets-situasjon», og begrenset den enkeltes muligheter for valg av handlemåter til å opprettholde «levedyktighet». Hvordan var thranittenes økonomiske stilling omkring 1850? Ved hjelp av forliks-, fattig-, auksjonsprotokoller og andre kilder er det mulig å si noe om dette på individnivå.

Det var store *forskjeller* fra bygd til bygd med hensyn til hvor mange thranitter som ble innstevnet for gjeld ved forlikskommissjonene (tabell 12). Flest var det i Våler hvor 18 – 29% ble innstevnet årlig 1847 – 51, minst i Fåberg hvor variasjonen var 3 – 7%. I forhold til andelen av voksne menn i bygda, lå thranittene klart under i Hurdal, Bø og Fåberg, litt under i Våler, og litt over i Ullensaker. I alle bygdene var det likevel stigning fra 1847/48 i forhold til tidligere i 1840-åra. Til tross for dette var aldri mer enn 25 – 33 thranitter årlig i noen bygd innstevnet for gjeld med unntak av Våler, som hele tida lå høyere og toppet

med 89 thranittere i 1850. Imidlertid er det grunn til å tro at tallene fra Romedal også var relativt høye (men her mangler forliksprotokollen).

Stort sett gikk de samme thranittene igjen fra år til år. I tiåret 1841 – 51 var 65 % av thranittene i Våler en eller flere ganger innom forlikskommisjonen for gjeld. Tilsvarende tall for de øvrige bygdene lå adskillig lavere; 39 % for Bø, 32 % Ullensaker, 31 % Hurdal (1843 – 51) og 11 % for Fåberg (undersøkt kun 1847 – 51).

Ikke for alle kan gjeld ved forlikskommisjonene tas som tegn på «levedyktighetskrise». Gjeldsbeløpene rammet sjølsagt ulikt, alt etter den enkeltes ressurser. Tilsammen overskred 19 – 23 % krisegrensene i Hurdal, Ullensaker og Bø, mens tallet var hele 35 % i Våler.²⁹⁾ I Bø, Hurdal og Våler tilsvaret dette ganske godt thranittenes andel av menn over 20 år, mens forholdet i Ullensaker lå klart over (tabell 13).

I Ullensaker overskred gardbrukere og småbrukere relativt hyppigst krisegrensene. I Bø var dette tilfelle med gardbrukerne. Derimot hadde småbrukere og husmenn relativt flest overskridelser i Hurdal, og i Våler husmenn og innerster. Mønstrer varierte.

Mange thranitter som overskred krisegrensene var folk som befant seg i gjeldsrytteriets onde sirkel. Gjeldsinnstevning ved forlikskommisjonen var første offentlige fase her. Neste skritt mot ruinen (som kunne ta lang tid), var eksekusjoner (utpantninger) og endelig tvangsauksjoner og kanskje fattigkassa. Antallet eksekusjoner og tvangsauksjoner varierte også fra bygd til bygd (tabell 14).³⁰⁾ Mens Bø, Hurdal og Fåberg bare hadde noen få som gjennomgikk maksimale gjeldskriser som endte med tvangsauksjoner, var tallene betydelig høyere i Romedal, Ullensaker og Våler. Relativt sett i forhold til antallet thranitter mistet 5 % i Romedal, 7 % i Ullensaker og 9 % i Våler sine bruk.

Gjeldsinndrivninger gjennom forlikskommisjonen, eksekusjoner og tvangsauksjoner, gjaldt personer som i det minste disponerte såpass at noen var villige til å låne dem penger. Folk så dårlig stillet at ingen våget å kausjonere for dem, havnet som regel på *fattigkassa*. 7 % av thranittene i Hurdal og Bø, 12 % i Ullensaker og 21 % i Romedal havnet her rundt 1850 (for Våler mangler fattigprot.). De fattigunderstøttede var som regel husmenn eller andre eiendomsløse.

Thranittene hadde ikke bare gjeld. Panteregistrene viser at en god del var gjeldfrie. Noen enkelte var kreditorer for gjeld ved

forlikskommisjonene, og noen hadde også formue. De sistnevnte var likevel i et klart mindretall. Imidlertid befant *de fleste seg i en mellomstilling*, som innebar at de hverken kan regnes som fattige eller utpregede solide folk. Dette var personer som hverken ble fattigunderstøttet eller krevd for gjeld av noe slag. Sjøl om de neppe hadde overflod, kan de iallfall ikke på noen måte kalles fattigfolk.

Undersøkelsene fra de seks bygdene konkluderer med at thranittenes økonomiske situasjon varierte stort.³¹⁾ I Ullensaker var 1/5 i henholdsvis god og dårlig stilling, mens 3/5 befant seg på det jevne. Mellom 3/5 og 4/5 var også i en brukbar stilling i Romedal. Forholdet i Bø var 1/3 i alvorlig krise mot 2/3 som ikke hadde alvorlige vansker. I Våler var 70 % i middels økonomisk stilling, mot noe under 15 % i god stilling og litt over dette i dårlig. 31 % var i dårlig stilling, 12 % i relativt god, og resten på det jevne i Hurdal. Særlig mange fattige er heller ikke dokumentert fra Fåberg. Resultatene er mer enn tilstrekkelige til å konkludere med at *thranittene ikke var noe utfattig proletariat*. Snarere befant det store flertall seg i en økonomisk mellomstilling.

Konfliktmønster

Sjøl om ikke noe flertall var i direkte økonomisk krise på grunn av gjeld, var dette likevel trolig en viktig faktor bak oppslutningen om thranittbevegelsen. Gjeldstrykket hadde i det minste en *psykologisk* effekt. Overalt var det *gjeld til private* som dominerte. Dette gjaldt både i omfang og i de tilfellene hvor gjeld førte til tvangsutdrivelse.

I Fåberg var 36 % av thranittenes forliksgjeld bundet til kjøpmennene i Lillehammer. Derfor var det ikke rart at de her opprettet et opplagssted for handelsvarer innkjøpt direkte i Kristiania. Ellers var de største kreditorene bønder (28 %) og Lillehammer Sparebank (12 %). Bøndene dominerte også blant kreditorene i Ullensaker. I tillegg kommer gjeld til det offentlige, lokale proprietærer og embetsmenn, og en og annen hovedstadskjøpmann. Gjeld til slike var det også i Hurdal, men langt viktigere her var både pantegjeld og gjeld etter kjøp på bok hos landhandleren på glassverket, som thranittene demonstrerte mot i 1850. 55 % av forliksgjelda i Hurdal gikk til landhandler og glassverk-eier Tanberg. Han betalte vedleveranser og kjøringen til glassverket med varer til høye priser, og ved å gi kreditt på forhånd, kom mange i et økonomisk avhengighetsforhold til han. Dess-

uten sa han opp arbeidere på glassverket. Derimot synes thranittene i Hurdal å være fornøyde med trelasthandlerne Tostrup & Mathiesen, som eide mesteparten av skogen og det store Rustad sagbruk.

Også i Romedal var det langt mer gjeld til private enn til offentlige institusjoner. Tre ågerkarler med innkassator Sjøli i spissen – som skal ha tatt 12% rente på kortsiktige lån – var særlig følbare her. Privat gjeld var det mest av også i Våler, sjøl om Norges Bank, Opplysningsvesenets fond og Staten (ved statslånet av 1848) var de største kreditorene. Den største private kreditoren var grosserer Young i Kristiania. Andre utenbygds trelasthandlere hadde også store utestående fordringer. I Våler var det også en del kortsiktig vekselobligasjonsgjeld til sparebanken, som aksjonen mot innkassator Sparby hadde sitt opphav i. Kjøpmannsgjeld og bondegjeld synes likevel å dominere. Mye gjeld til embetsmenn og bestillingsmenn lar seg ikke påvise i noen bygd. Derimot oppsto likevel lett motsetninger til disse, fordi de opptrådte som gjeldsinnkrevere for andre.

I alle bygdene er også funnet konflikter mellom bønder og deres husmannsfolk. Slike *klassekonflikter* hadde utgangspunkt i ulovlig hogst og beiting, ubetalte plassavgifter, forsømmelse av arbeidsplikt o.l. Tre forsøk på å kaste ut husmenn som ble thranitter er påvist i Ullensaker, et i Hurdal (1852), 8 i Våler og 20 i Fåberg. I Våler var spesielt forholdet mellom prokurator og skogeier Ræder og hans husmenn dårlig. Ræder – som forøvrig hjalp thranittene i Romedal mot ågerkarlen Sjøli (!) – var særlig skånselsløs i behandlingen av sine husmenn, og sto for halvparten av utkastelsesforsøkene. Ved en anledning løstnet en oppsagt husmann skudd mot han uten å treffe.

Konflikter mellom thranitthusmenn og deres verter forekom altså, uten at antallet utkastelsesforsøk var oppsiktsvekkende stort. Men også thranittbønder sa opp sine husmenn. I Ullensaker er det funnet tre tilfeller av dette. Både bonde og husmann var thranitter i den eneste oppsigelsen i Hurdal. Fem thranitter prøvde å kaste ut sine husmenn i Våler. I allfall i tre tilfeller var husmennene også thranitter. Det skortet altså av og til på solidariteten.

Eksempler på at thranitthusmenn vitner mot hverandre, nabokrangel mellom thranitter, tjuvhogst i hverandres skog o.l. finnes også. Det samme gjør eksempler på at thranitter opptrådte som ågerkarler, i allfall fra Ullensaker. Thrانitter som opptrådte som spekulanter kan også nevnes. Landsmøtorepresentanten Ole Randby fra Ullensaker var eiendomsspekulant. En annen lands-

møtedelegat, Ole Skarderud,³² drev som uthogsbas tømmerpekulasjon og det samme gjorde trolig den andre landsmøtedelegaten fra Våler. I langt større omfang drev imidlertid utenbygds trelasthandlere med dette.

I alle bygdene synes det å være *krisa i skogbruket* og hvordan denne forplantet seg videre, som var viktigste enkeltfaktor bak gjelda. Mindre skog ble hogd og solgt, foredlinga stagnerte ved sagbrukene, og transporten i elvene, på Mjøsa og langs landeveiene svant inn. I Ullensaker ble innskrenkningen i plankekjøringen dessuten koblet til Kristiania-kjøpmennenes planer om jernbane mellom hovedstaden og Mjøsa, et forhold som thranittene fryktet ville bli undergangen for den gamle kjørnæringa. De fleste thranittene i Ullensaker som fikk sine bruk på tvangsauksjoner var kjørerbønder. En del fikk også jord ekspropriert til det nye jernbaneanlegget.

Folks interesser i skogsdrift og kjøring er en hovedfaktor som forklarer hvorfor både eiendomsløse og bønder sluttet opp om thranittbevegelsen. Småbønder som solgte litt skog eller kjøerte, var her ikke i noe motsetningsforhold til husmenn og daglønnerne som arbeidet i skogen eller på sagbrukene. Iallfall var det ikke her hovedmotsetningen gikk. Langt viktigere var det felles motsetningsforhold disse hadde til kapitalsterke trelasthandlere i byene. Det var de sistnevnte som ensidig fastsatte tømmer- og kjørerprisene, eide sagbrukene og mye av skogene, bestemte lønna her osv.

Undersøkelsene har vist at mange thranitter var sosialt mobile mennesker på vei både opp og ned i samfunnet, og at de fleste greidde seg økonomisk. Både sosialt og økonomisk befant mange seg i et mellomsjikt. De som var deklasserte og/eller i elendige økonomiske kår, så på thranittbevegelsen som muligheten til å endre sin stilling. Med seg fikk de folk i noenlunde brukbare kår. Mange av disse hadde slitt seg opp fra husmannskår til å bli sjøleiebrukere. Nettopp de gode tidene i trelastnæringa fram til 1848 hadde skaffet dem pengene til dette. *Frykten* for å falle tilbake til dårligere kår og eiendomsløshet igjen, må ha vært deres hovedmotiv for å bli thranitter. På *individnivå* var således nyvunnede ressurser og frykt for å tape disse igjen, vel så viktig som reell økonomisk nød. Dermed hadde thranittene som gruppe det lille overskudd som politisk handling krever.

Arbeidsplass, naboskap og slektskap

Hvilke mekanismer valgte så ut dem som skulle bli thranitter og dem som bevegelsens program ikke nådde fram til? På bakgrunn av økonomisk nød eller frykt for dette, er det helt klart at mange ble stående utenfor som hadde all grunn til å slutte seg til thranittforeningene. Hvordan foregikk altså sjølve rekrutteringen og hvilke faktorer bandt thranittene sammen ut over rent ytre likhetsegenskaper?

Det er påfallende i alle bygdene at oppslutningen var størst på sentralt beliggende steder nær *hovedveiene*,³³ særlig i nabola-gene omkring *skjenkesteder* og *gjestgiverier*. Disse var ved siden av kirkene bygdefolkets møtesteder, og det var ikke merkelig at thranittagitatorene satset på foreninger nettopp her. Både i Våler, Ullensaker og trolig Bø kom til og med privilegerte gjestgiverer med i bevegelsen – i de to sistnevnte bygdene som ledere. Andre thranitter drev i mer beskjedne former kroer på husmannsplasser langs veiene.

Heller ikke er det rart at agitatorene satset på *store arbeidsplasser*, der dette fantes. I Hurdal og Ullensaker – kanskje også i andre bygder – var landeveiene i seg sjøl med sine mange kjø-rere en slik stor arbeidsplass. Kjørerne traff man nettopp på skjenkestedene der de tok sine pauser. I Hurdal lå dessuten glassverket og Rustad sagbruk hvor mange arbeidet. 41 % av arbeiderne her ble thranitter (1/5 av thranittene i Hurdal totalt).

I Fåberg var de fleste thranitter på de største gardene med flest husmannsplasser og arbeidsfolk (med unntak for storgardene nær Lillehammer, hvor det så godt som ikke fantes thranitter). Rundt 60 % av arbeidsfolket i bygda på storgardene ble thranitter. 1/5 av thranittene bodde på bare 9 gardar. *Størrelsen* på gardene og dermed *avstanden* mellom bonde og arbeidsfolk synes å være viktig i Fåberg. Store arbeidsplasser skapte *horisontal solidaritet* mellom arbeiderne. Slike horisontale bånd mellom husmenn og daglønnerer med front mot bøndene var framtre-dende i Bø, Hurdal og Romedal også. Bare unntaksvis slo vertikale bånd mellom bønder og deres husmannsfolk ut, slik at alle medlemmene av gardsfelleskapet ble thranitter. I Romedal er registrert 13 % thranittusmenn på bruk hvor bøndene sjøl var thranitter. For Hurdal var tallet 8 %, for Bø 4 % og i Fåberg kjennes bare et par, tre tilfeller av denne form for paternalisme mellom bonde og arbeidsfolk.

At arbeidsfolk i samme forhold til produksjonsmidlene organiserte seg mot bøndene, er i tråd med eldre oppfatninger og

No 2.

Sexten Skilling.

1850.

Aar 1850 den 21. October. Uden
uden offentligt Skjøffersom.
med Skjøffersom den 24
i de Otte. Skjøffersom.

hans høi. Rets. Officer

hans høi. Rets. Officer

Beskrift

hans høi. Rets. Officer

Udvalgte de Otte Skjøffersom den 21. October
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer

4
Hans høi. Rets. Officer
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer
begynde den høi. Rets. Officer offentlig Skjøffersom
i de Otte. Skjøffersom. Hans høi. Rets. Officer med
den høi. Rets. Officer. Hans høi. Rets. Officer

Handwritten notes in the left margin, including the name 'Schjøtt' and other illegible text.

Kopi av skifterettens dom over 06 Randby i saken mot lensmann Bøhn.

proletariatshypotesen. Men slik var det ikke alle steder. I Ullensaker hvor 38 % av thranittene bodde på fem garder, var *vertikale* bånd mer framtreddende enn de horisontale. Sett under ett bodde 56 % av thranitthusmennene og arbeidsfolk hos sine husbønder som også var thranitter. Enda mer markert var dette i Våler, hvor hele 95 % bodde på bruk hvor arbeidskjøper også var thranitt. Bare 15 eiendomsløse thranitter her bodde hos verter som sto utenfor thranittbevegelsen.

Hverken i Ullensaker eller Våler hadde altså horisontal klasse-solidaritet mellom eiendomsløse ennå erstattet den gamle paternalismen knyttet til gardsfellesskapet mellom bonden og hans arbeidsfolk. Det som fantes av horisontal solidaritet i Våler gikk mellom bønder. I Ullensaker var en av foreningene (riktignok en liten med bare 15 medl.) en ren bondeforening bestående av gardbrukere og deres sønner. Bare enkelte eiendomsløse thranitter på proprietær- og embetsmannsgarder var i Ullensaker bundet sammen med horisontale bånd, men disse utgjorde bare en mindre del av det totale antall arbeidsfolk på slike garder.

Resultatene peker altså i forskjellige retninger. Sett under ett kan en vanskelig unngå å konkludere med at solidariteten mellom thranittene fikk styrke av *sosiale relasjoner med både standssamfunns- og klassesamfunns* karakter.

At det gamle samfunns sosiale struktur spilte en viktig rolle, bekreftes ytterligere ved undersøkelser av *naboskap* og *slektskap*. Med hensyn til naboskap, finnes det tegn på at den gamle bearlagsinstitusjonen kan ha spilt en rolle.³⁴⁾ Muligens dekket foreningene i hver bygd etablerte bearlagsområder. I bearlagene var alt bygdefolket med – på tvers av klasseskiller. Undersøkelser av kausjonistforhold mellom thranitter, forlover-relasjoner og i hvilken grad de var faddere for hverandres barn, synes også å peke på nabolagets betydning. Sjelden var thranitter kausjonister, forlovere eller faddere ut over nabolaget. Hvis det skjedde, hang det som regel sammen med slektskap.

Nabolagets betydning som rekrutterings- og samholdsmekanisme på tvers av klasseskiller, synes også å ha vært sterkest i Ullensaker og Våler.³⁵⁾ I Hurdal var trolig betydningen mindre. Rett nok observeres det herfra at thranittene valgte faddere i stor grad blant thranitter i nabolaget. Her var det imidlertid slik at valgene mer fulgte sosiale skiller. Særlig var det thranitter med gardbrukerbakgrunn som markerte front mot de øvrige. I Hurdal er ikke funnet et eneste eksempel på at bøndene valgte faddere blant sine avhengige arbeidsfolk (hvis det ikke var snakk om slekt). Derimot valgte thranitthusmenn ofte ensidig gardbru-

Prokurator Ræder som eide den 200 000 mål store skogen Gravberget på Finnskogen, var en hard mann mot sine husmenn. Thranitten og husmannen Morten Olsen Nordgarden var en av dem som fikk føle dette, etter at Ræder sa han opp fra plassen Madsberget som han sjøl hadde ryddet. Det kom til flere episoder og Ræder fikk bl.a. revet ned ei tarvelig hytte som Morten hadde bygd. Da så Ræders sæter i Furuberget brant ned og likeledes Haldammen, ble Morten mistenkt. Han ble anmeldt, men frikjent. Men denne oppreisningen var ikke nok for Morten. Neste gang Ræder besøkte Gravberget la han seg på lur med børsa si. Om han siktet for å drepe eller skremme er uvisst. Børsekula splintret imidlertid bare slaeskjermen da Ræder kom kjørende og mer skjeddte ikke. Fru Ræder ble svært oppskaket av skyteepisoden og sa til mannen «Selg Gravberget. De skyter deg ihjel der oppe!» (etter Mellembakken s. 293 og Våler bygdebok s. 1046 og 1068.)

kere til faddere, antakelig fordi dette var en hedersbevisning. Paternalismen satt altså fortsatt igjen hos husmennene. Likevel tyder resultatene fra Hurdal på at solidariteten innen nabolaget var i ferd med å slå sprekker.

I tillegg til nabolaget spilte også slektskap en viktig rolle for rekruttering og samhold. *Slektskapsrelasjonene mellom thranittene var mange* (tabell 15). I alt hadde 62 % av thranittene i Våler, 2/3 i Hurdal, 70 – 71 % i Romedal og Ullensaker og 78 % i Bø ett eller flere slektskapsbånd til en annen thranitt. Flest bånd gikk mellom brødre, svogre og fedre/sønner. Fordelt på de ulike yrke/statuskategoriene er igjen mønstret i Ullensaker og Våler likt. Sjøl om det er lettere å identifisere slektskap mellom folk med brukerbakgrunn, er den sterke dominansen i denne gruppa i tråd med oppslutningen fra bøndene i disse bygdene. Husmannsdominansen i Romedal og Bø er heller ikke overraskende ut fra husmannsoppslutningen her.

At det var relativt mange kryssende slektskapsforhold mellom thranitter i ulike kategorier – aldri mindre enn 1/5 – er også i tråd med hva som er funnet tidligere. De fleste kryssende relasjonene gikk mellom thranitter som var husmenn og slektninger som hadde arbeidet seg opp til et småbruk. Igjen bekreftes melomsjiktshypotesen.

Slektskap overskred nabolaget som rekrutteringsfaktor. Gjennom slektskap kan forbindelseslinjer mellom thranitter i de ulike foreningene påvises – ja til og med til foreninger i andre bygder enn heimbygda. Både i Ullensaker, Våler og Romedal er det funnet eksempler på det.

Forsøk på en modell

Forutsetningene for og årsakene til thranittbevegelsen kan oppsummeres i en *firetrinnsmodell* kjennetegnet ved følgende nivåer: 1) det internasjonale, 2) det nasjonale, 3) det lokale og 4) individnivået.

På det *internasjonale* plan var forutsetningene den europeiske konjunkturkrise fra 1847 og Februarrevolusjonen i kjølvannet på denne året etter. På det *nasjonale* plan slo krisa ut i svikt i skipsfart og trelasteksport, og i import av politisk ideologi – i første rekke ved Marcus Thrane, som skapte en slags sosialisme tilpasset norske forhold. På det *lokale* bygdenivå slo krisa i trelasteksporten ut i stagnasjon i skogbruk, transport osv., næringer som ga viktige tilskudd til bønders og eiendomsløse arbeidsfolks økonomi. Dette skjedde i lokalsamfunn med et stort sysselsetningspress som følge av sterk befolkningsvekst i åra etter 1815, samtidig som forholdene ble ytterligere forverret ved uår i jordbruket. Alt dette utgjorde jordsmonnet for thranittenes lokale agitasjon. Alt dette var *nødvendige* betingelser. Så langt er både eldre og nyere forskning omkring thranittbevegelsen enige. Bortsett fra ytterligere empirisk dokumentasjon har ikke nyere undersøkelser brakt fram så mye nytt her.

Det nyere mikrohistorisk forskning har konsentrert seg om, er hvordan dette slo ut i politisk handling på *individnivå*, og hvordan innsikt om dette igjen kan bidra til å kaste lys over thranittene som sosial gruppe, med hensyn til både ytre likhetstrekk og indre sammenbindende egenskaper. Her er det funnet mye nytt.

Et hovedfunn er at thranittene var en *svært sammensatt* gruppe med store variasjoner både innen den enkelte bygd og mellom bygdene. Dette gjelder med hensyn til en rekke egenskaper; yrke/status, sosialt opphav, økonomisk evne, politisk/organisatorisk erfaring osv. Likevel framtrer de like mye som et *sosialt og økonomisk mellomsjikt* som et utpint og eiendomsløst proletariat. Både sjøleieende bønder – de fleste jevne bønder og småbrukere – og avhengige husmannsfolk og innerstervar med. Noen steder dominerte bøndene tallmessig, andre steder de eiendomsløse. En stor del var *sosialt mobile* personer på gled *både oppover og nedover* i samfunnet. De fleste befant seg i en økonomisk mellomstilling, hverken velstående eller fattige. Mange av bøndene var småbrukere med husmannsbakgrunn, som hadde arbeidet seg opp ved inntekter fra en pengeøkonomi i de gode 1840-åra. Dette må ha vært økonomisk basis også for

Overformann Lars Langbak i Ullensaker.

mange eiendomsløse som heller ikke befant seg i noen akutt «levedyktighetskrise» i 1850.

For et flertall av thranittene kan en altså *ikke snakke om noen inntruffet krise*. Derimot må krise i høyeste grad ha vært *forventet*, noe tiltakene og aksjonene de satte i gang klart viser. Ved at et flertall økonomisk befant seg på det jevne, hadde de nødvendige ressurser som et minstemål av politisk aktivitet krevde.

Sjøl om oppslutningen i bygdene varierte fra 1/10 til 1/3 av alle voksne menn, må den i alle fall sies å ha vært *stor*. Mange som hadde all grunn til å slutte opp om bevegelsen ut fra sine materielle kår, kom likevel ikke med. *Den politiske agitasjonen tilpasset lokale forhold* hadde her sin betydning. Agitasjonens gjennomslagskraft var her en funksjon av flere faktorer i tillegg til sjølve det innholdsmessige; topografiske forhold, nøkkelpersoners rolle som ledere, og ikke minst det nettverk av sosiale og økonomiske relasjoner som eksisterte.

Overalt fikk thranittbevegelsen størst gjennomslagskraft på *sentrale steder langs hovedveiene*. Ofte var dette *skjenkesteder* hvor bygdefolket møttes, og gjennomgangstrafikken brakte nyheter fra omverdenen. I ei tid med dårlige leseevner og mangel på massemedia, spilte slike lokale sentra stor rolle. Lokale ledere ble dessuten ofte folk som drev skjenkestedene. Ellers var thranittlederne ofte *folk med stor lokal prestisje* – fra tidligere kommunestyremedlemmer til bygdas sterke menn og bjørnejegere. Thrantitter som var stevnevitner, vaksinatorer, omgangsskolelærere o.l. var også *ressurssterke* menn med *store kontaktflater* i lokalsamfunnet. Ved at slike folk sluttet seg til, spredte bevegelsen seg raskt.

I allfall noen steder synes det som om thranittforeningene i de enkelte nabolag falt sammen med gamle *bearlagsområder*. Videre betydde utvilsomt *store arbeidsplasser* en god del, både storgarder og mer industrilignende virksomheter. Her virket først og fremst *horisontale solidaritetsbånd* mellom eiendomsløse i samme forhold til produksjonsmidlene, noe som ga oppslutningen underklassepreg. Men også *vertikale, paternalistiske bånd* mellom bøndert også, og ga karakter av bondebevegelse, sjøl om dette var tilfelle i mindre grad.

Forekomsten av både vertikale og horisontale relasjoner blant thranittene er rimelig, på bakgrunn av at det norske bondesamfunn omkring 1850 befant seg i overgangsfasen fra standssamfunn til klassesamfunn. Dette gjør også at vi ikke kan kalle thranittbevegelsen noen ren klassebevegelse.

Thranittforeningene var de første politiske foreningene i

Norge, og som sådanne Gesellschafts- eller sekundær-grupper. Slike grupper gikk man bevisst og frivillig inn i for å oppnå klart spesifiserte mål, oftest økonomiske. Dette er uomtvistelig. Men å nøye seg med slik innsikt er utilstrekkelig. Thranittbevegelsen som Gesellschafts- eller sekundær-gruppe kan fruktbarere sees som *overbygning* på de eksisterende Gemeinschafts- eller primær-gruppene på bygdene; garden, arbeidsstedet, nabolaget og slekta – grupper som mer eller mindre tilfeldig rekrutteres og hvor målsettinga er langt mer diffus med preg av følelesorientering, allsidighet o.l. På individnivå var det et *effektivt samspill mellom sekundærgruppe og primærgrupper* som forklarer hvem som ble thranitter og hva som bandt dem sammen, med andre ord rekrutteringens og samholdets vesen.

Nye forskningsoppgaver og et organisasjonsteoretisk perspektiv

Undersøkelsene har vist at thranittene med hensyn til en del egenskaper var forskjellige fra menn ellers i bygdene, mens de med hensyn til andre synes å skille seg lite fra befolkningen som helhet. I hvor stor grad thranittene skilte seg fra folk flest er fortsatt et uavklart spørsmål, som ikke kan besvares tilfredsstillende uten undersøkelser av *kontrollgrupper* bestående av personer som ikke ble thranitter.

Det er særlig et par funn som det hadde vært ønskelig å teste ved kontrollgrupper, nemlig den store sosiale mobiliteten i thranittgruppa, og det omfattende nettverket av naboskaps- og slektskapsrelasjoner som er påvist. Kanskje var dette like utbredt i resten av befolkningen?

Mot det siste resonnementet kan hevdes at alle bygdene var relativt store (3000 – 6000 mennesker), og at det således var fysisk umulig at folk flest var i slekt, langt mindre naboer. Hvis dette var tilfelle, burde bevegelsen ha spredt seg jevnere til alle grender innen bygdene, noe den beviselig ikke gjorde.

Overraskende er det også hvis den omfattende sosiale mobiliteten skulle vise seg å være vanlig i befolkningen som helhet. Som nevnt er det vanlig å se framveksten av ei småbrukergruppe med røtter i husmannsstanden, som noe som skjedde først mot slutten av 1800-tallet. Undersøkelser fra Ullensaker har imidlertid vist at dette skjedde tidligere her for flere enn dem som ble thranitter.³⁶⁾ Dersom dette bekreftes i andre bygder, reduseres sosial mobilitet som en faktor som særpreger thranittene. På den

annen side vil slik innsikt utgjøre et viktig bidrag til norsk historie, som hittil har oversett småbrukerne og deres bevegelse oppover fra husmannskår før 1850.

Endelig må det også huskes at hverken sosial mobilitet eller naboskap/slektskap er isolerte faktorer, men faktorer som virket sammen med en rekke andre innenfor en *helhet*. Om en mann var småbruker med husmannsbakgrunn og i slekt med en annen thranitt, var sjølsagt ikke dette nok for at han sjøl meldte seg inn i bevegelsen.

Mye står fortsatt igjen å undersøke når det gjelder thranittbevegelsen. Sjøl om de bygdene som er undersøkt synes å være representative for variasjonene i det østnorske bondesamfunnet – iallfall lavlandet – trengs også flere mikroundersøkelser her. I enda større grad gjelder dette for Trøndelag, Sørlandet og de større byene hvor individundersøkelser av thranittene ennå ikke er foretatt.

Undersøkelser av thranittbevegelsen hører også hjemme i en generell teoridiskusjon om organisasjonsutviklingen i Norge på 1800-tallet. En veletablert teori her er at framveksten av de frivillige organisasjonene hadde sine forutsetninger i den omfattende endringsprosessen som overgangen fra standssamfunn til klassesamfunn medførte. Denne endringen innebar at eldre former for sosial organisasjon som slekta, gardsfelleskapet, nabolaget osv. ble avløst av nye former for sammenslutninger med karakter av formelle organisasjoner. Først og fremst er dette sett i et *bruddperspektiv*. Undersøkelsene av lokale thranittforeninger har vist at de nye formelle organisasjonene var direkte overbygninger på de gamle primærgruppene, og at *kontinuitet* mellom det gamle og nye samfunns former for sosial organisasjon var viktigst. Hvordan dette var ellers, f.eks. i bondevennforeningene som dukket opp mot slutten av 1860-åra og var neste politiske massebevegelse i Norge, står igjen å se.

Epilog

Sett under ett besto thranittbevegelsen i de undersøkte bygdene på Østlandet av husmannsfolk og andre eiendomsløse sammen med jevne bønder og småbrukere. Sjøl om også småbrukerne var avhengige av lønnsinntekter i tillegg fra binæringer, besto medlemmene likevel av folk som både eide og ikke eide de viktigste produksjonsmidlene. I seg sjøl er dette nok til å avskrive proletariathypotesen og at thranittbevegelsen var en klassebeve-

Tomter Arbeiderforening hadde egen fane. Bildet viser toppen på stanga som er nærmere 3 meter lang. Stanga har vært oppbevart på Sæter, Vallset. Den senere tid har den stått hos Olava Sæter som har overlatt det til Terje Moshaug. Det fortelles at sjøve fana i sin tid skal være klypt opp til flettebånd. Fra T. Moshaug, Thranittbevegelsen i Romedal og Vallset (i Gammelt frå Stange og Romedal 1977). Foto: Hellum.

gelse. Som alternativ til dette er thranittbevegelsen karakterisert som *folkebevegelse*.

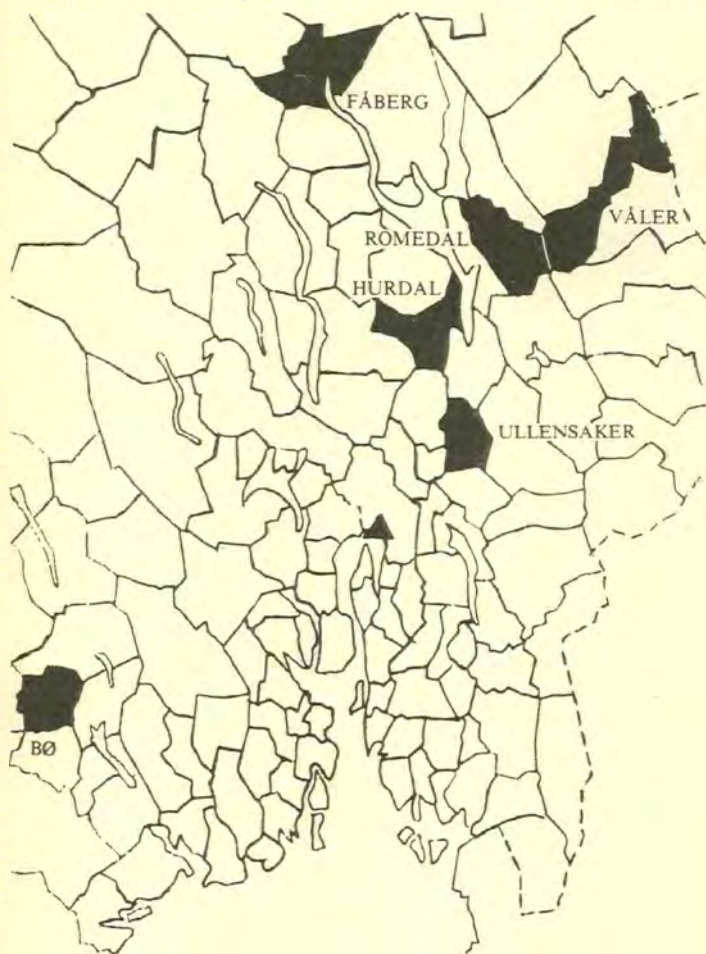
Karakteristikken folkebevegelse er også basert på det at thranittene flest hverken var rike eller fattige, men ofte befant seg i økonomiske mellomposisjoner. Således hadde de ressurser nok til å reagere politisk da Marcus Thrane tilbød dem sin reform-sosialisme. Mange thranitter hadde sjøleierinteresser å ivareta. Andre ønsket å bli sjøleiere gjennom statsstøtte. *Vern om og støtte til det lille sjøleie* var trolig noe av det viktigste bak oppslutningen om thranittbevegelsen. Kanskje var dette til og med viktigere enn Thranes demokratiske krav?

Det tok lang tid før den sosialdemokratiske arbeiderbevegelsen som vokste fram fra slutten av 1880-åra innså dette, og i samme grad som thranittbevegelsen fanget opp småbrukere og mindre bønder. Først i 1930-åra skjedde dette etter at Det radikale folkeparti (Arbeiderdemokratene) i flere tiår hadde vært tidligere husmenns og småbrukernes parti på Østlandsbygdene. Fra nå av satsset også Arbeiderpartiet på å bli en folkebevegelse med bred tilslutning fra store grupper i befolkningen, også på landsbygda.

Thranittene ble knust av myndighetene. De sentrale lederne og noen lokale havnet i fengsel. Noen medlemmer utvandret til Amerika eller flyttet til byene. De fleste forble imidlertid i heimbygdene. Her møtte de adskillig større økonomiske vansker i 1860-åra enn omkring 1850. Undersøkelser av thranittenes videre skjebner har vist at flere måtte gå fra sine bruk eller havnet på fattigkassa i de dårlige 1860-åra enn rundt 1850. Da bondevennbevegelsen ble et tilbud for folk på bygdene som fryktet eller befant seg i krise, manglet mange nå ressurser til å bli med. I allfall var det slik med husmennene i Bø. I et brev til bondevennernes sentrale leder, Søren Jaabæk, fra formannen i Bø bondevennforening het det nemlig: «De kan vel forundre Dem over at her ikke ere Husmæængere har noget Haap om bedre Dage». ³⁷⁾

Slik hadde det ikke vært i 1850.

Bygder på Østlandet hvor thranittene er undersøkt på individnivå:

Tabell 1. *Thranittenes yrke/status i prosent fordelt på hovedkategoriene.¹⁾*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Gardbr. ²⁾	20	6	11	25	8	2
Gardbr.sønner ³⁾	8	12	1	9	2	1
Småbr. ⁴⁾	16	11	20	21	13	2
Småbr.sønner ³⁾	2	6	1	3	1	
Husm. ⁵⁾	34	21	32	19	65	59
Husm.sønner ³⁾	4	12	1	5	6	
Innerster ⁶⁾	10	22	25	16	5	28
Tjenere ⁷⁾	5	10	7	2		6
Annet ⁸⁾	1		2			2
Ialt	100	100	100	100	100	100
N	173	211	406	305	166	468

- 1) Tabellen er grov og det henvises til detaljer i de enkelte hovedoppgavene, hvor thranittene er klassifisert både ut fra yrke og status i forhold til jord.
- 2) Overveiende sjøleiere, men også enkelte leilendinger/forpaktere og noen få føderådsmenn på gardsbruk.
- 3) Hjemneværende sønner som hjelper faren. Noen har tilleggsyrker som handverkere, tømmerhuggere o.l.
- 4) Også her flest sjøleiere og bare et par forpaktere og føderådsmenn. I større grad enn gardbrukerne har småbrukere tilleggsyrker innen handverk, kjøring, tømmertransport o.l.
- 5) Flest arbeidshusmenn med jord. Også noen husmenn har tilleggsyrker i handverk osv.
- 6) Flest innerster er dagarbeidere, en del også handverkere, noen få tjenere og 6 er glassblåsere på Hurdal verk.
- 7) Tjenere som bor på arbeidsstedet som medlem av arbeidskjøpers husholdning.
- 8) Uspesifiserte handverkere og folk som yrke/status er ukjent for.

Tabell 2. *Thranittbrukere og thranitthusmenn i prosent av disse kategoriene ellers i befolkningen.¹⁾*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Brukere	13	14	27	38	12	6
Husmenn	11	17	45	29	43	46

- 1) Det relative forhold mellom andre thranittkategorier og disse kategorier ellers i befolkningen er utelatt, dels på grunn av usikre klassifikasjonsmåter i folketellingene, dels på grunn av forskjellig beregningsmåte i de ulike thranittundersøkelsene.

Tabell 3. *Thranittbrukernes landskyld, dyrket areal¹⁾ og skog²⁾ i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Under 1 skylddir	46	69	61	46	65	56
Under 50 mål dyrket	44	93	65	44	59	78
Over 2 skylddir	25	14	19	25	16	17 ³⁾
Over 100 mål dyrket	30	0	16	23	5	6
Over 100 mål skog	11		19	45		
N	63	29	108	138	37	18

1) Grensa mellom gardsbruk og småbruk er definisjonsmessig satt til 1 skylddir og/eller 50 mål dyrka areal.

2) 100 mål skog er ifølge Mellembakken minste grense for salgskogbruk.

3) Over 3 dir.

Tabell 4. *Thranittenes prosentandel av mannlig voksen befolkning:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Over 70 år	2	0	6	5	9	
60 - 69	8	6	16	24	18	
50 - 59	12	7	41	32	27	
40 - 49	8	21	42	43	25	
30 - 39	11	20	40	48	35	
20 - 29	11	33	40	24	13	
Under 20 ¹⁾	(3)	(29)	(21)	(13)		
Ialt over 20	10	20	37	31 - 40	22	31

1) Tallene i parentes angir antallet totalt under 20 år. Denne andelen er ikke undersøkt i forhold til bygda som helhet, da det blir meningsløst å sammenlikne med alderskategorien 10 - 19 år som er den eneste som folketellingene tillater sammenlikning med.

Tabell 5. Gifte thranitters gjennomsnittlige forsørgelsesbyrde av barn under 15 år:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø	Fåberg
Gardbr.	2,5	1,9	2,6	2,4	1,5	
Småbr.	1,6	2,5	1,9	1,8	2,5	
Husmenn	1,5	2,5	1,9	1,4	2,1	
Innerster	1,7	1,7	1,5	1,0	0,5	
Gjennomsnitt	1,8	2,2	1,9	1,8	2,0	
Gj.sn. i bygda ellers	2,1	2,2		2,4	1,9	

Tabell 6. Thrantinnflytternes yrke/status 1850 i prosent:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	29	20	18	25	
Småbr.	32	10	30	25	10
Husmenn	20	43	29	26	85
Innerster	17	27	20	24	5
Tjenere	2		3		
Ialt	100	100	100	100	100
N	41	30	66	68	20

Tabell 7. Thrantinnflytternes prosentandel i de ulike thrantinnkategoriene:

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal ¹⁾	Våler	Bø
Gardbr.	34	26	25	16	
Småbr.	50	1	23	24	9
Husmenn	14	8	14	24	16
Innerster	44	17	13	33	13
N	40	30	64	68	20

1) Tallene for Romedal er ikke helt sammenlignbare med de andre fordi også sønner her er tatt med i kategoriene.

Tabell 8. *Thranittsmåbrukernes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	19	21	33	39	18
Småbr.	16	21	11	41	27
Husmenn	42	58	42	19	50
Innerster			11	1	
Annet ¹⁾	23		3		5
Ialt	100	100	100	100	100
N	26	24	83	74	22

Tabell 9. *Thranittgardbrukernes bakgrunn(fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	65	67	75	87	69
Småbr.			4	7	8
Husmenn	26	8	19	4	23
Innerster			2	1	
Annet ¹⁾	9	25		1	
Ialt	100	100	100	100	100
N	34	12	48	103	13

Tabell 10: *Thranithusmennenes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	14	3	10	11	7
Småbr.	2	3	9	14	10
Husmenn	65	86	64	71	75
Innerster			6	3	
Annet ¹⁾	19	8	11	1	8
Ialt	100	100	100	100	100
N	57	37	128	71	94

1) Her ukjente og «uektefødte» bl.a.

Tabell 11. *Thranittinnerstenes bakgrunn (fars yrke/status) i prosent:*

	Ullens- aker	Hur- dal	Rome- dal	Våler	Bø
Gardbr.	12	11	18	13	
Småbr.		4	18	17	
Husmenn	88	78	48	53	
Innerster			14	15	
Annet ¹⁾		7	2	2	
Ialt	100	100	100	100	
N	16	27	96	47	

1) Her ukjente og «uektefødte» bl.a.

Tabell 12. *Thranitter implisert i gjeldssaker som debitorer ved forlikskommisjonen i prosent av thranittgruppa som helhet:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
1847	7	8		25	9	3
1848	12	12		24	8	5
1849	12	13		22	15	7
1850	16	9		29	12	6
1851	13	9		18	8	4

- 1) Aldri færre enn 12 el. flere enn 28 thranitter årlig i rene tall. Ialt funnet 56 en el. flere ganger innstevnet for gjeld, derav 18 gardbr., 16 småbr., 15 husmenn, 6 innerster og en tjener 1841 - 51.
- 2) Aldri færre enn 16 el. flere enn 28 årlig. Ialt funnet 66, derav 11 gardbr., 18 småbr., 20 husmenn, 15 innerster og to tjenere 1843 - 51.
- 3) Forliksprot. mangler for Romedal.
- 4) Aldri færre enn 55 el. flere enn 89 årlig. Ialt funnet 197, derav 70 gardbr. + sønner, 54 småbr. + sønner, 39 husmenn + sønner og 34 innerster 1841 - 51.
- 5) Aldri færre enn 13 el. flere enn 25 årlig. Ialt funnet 65, derav 12 gardbr., 9 småbr., 43 husmenn og en innerst 1841 - 51.
- 6) Aldri færre enn 13 el. flere enn 33 årlig. Ialt funnet 50, derav 5 gardbr., 6 småbr. og 39 husmenn og innerster 1847 - 51.

Tabell 13. *Thranitter som overskred krigsgrensene for de ulike kategorier av debitorerne ved forlikskommissjonen i prosent av de ulike thranittkategoriene:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
Gardbr.: 50 Spd	34	25		36	62	
Småbr.: 25 Spd	39	42		34	18	
Husmenn: 5 Spd	17	44		51	24	5
Innerst: 5 Spd	25	17		58	13	
Ialt	22	19		35	23	

1) Ialt 38 thranitter overskred grensene: 12 gardbr., 11 småbr., 10 husmenn, 4 innerster og en tjener 1841 - 51.

2) Ialt 40 overskred grensene: 3 gardbr., 10 småbr., 19 husmenn og 8 innerster 1843 - 51.

3) Forliksprot. mangler

4) Ialt 107 overskred grensene: 28 gardbr., 22 småbr., 29 husmenn og 28 innerster 1841 - 51.

5) Ialt overskred grensene: 28 gardbr., 22 småbr., 26 husmenn og en innerst 1841 - 51.

6) Ialt 20 husmenn og innerster som overskred av ialt 39. Øvrige tall er ikke oppgitt.

Tabell 14. *Thranittere som eksekusjoner og tvangsauksjoner ble foretatt hos:*

	Ullens- aker ¹⁾	Hur- dal ²⁾	Rome- dal ³⁾	Våler ⁴⁾	Bø ⁵⁾	Fåberg ⁶⁾
Eksekusjoner	20	2	30	118	6	10
Tvangsauksjon på løsøre	15	2	10	69	4	10
Tvangsauksjon på bruk	12	1	21	27	1	3

- 1) 1841 – 55. Eksekusjoner hos 7 gardbr., 8 småbr., 5 husmenn, tvangsauksjoner på løsøre hos 7 gardbr., 5 småbr., 2 husmenn og en innerst, og tvangsauksjon på bruk hos 4 gardbr. og 8 småbr.
- 2) 1841 – 55. Eksekusjoner hos en gardbr. og en husmann, tvangsauksjoner på løsøre hos 2 husmenn og tvangsauksjon på bruk hos en småbr.
- 3) 1840 – 55. De 10 som fikk løsøre solgt på tvangsauksjon var husmenn og innerster, mens de øvrige var brukere. Blant de 21 som måtte selge bruk på auksjon, var det trolig også noen som solgte frivillig på grunn av gjeld.
- 4) 1841 – 52. Eksekusjoner hos 58 gardbr., 47 småbr., 8 husmenn, 5 innerster, tvangsauksjon på løsøre hos 37 gardbr., 16 småbr., 9 husmenn, 7 innerster og tvangsauksjon på bruk hos 18 gardbr. og 9 småbr. Muligens er frivillige auksjoner regnet med hos 14 gardbr. og en innerst her. Muligens er det også antall saker og ikke personer tallene viser?
- 5) 1841 – 55. Eksekusjoner hos 2 gardbr., 3 småbr. og en husmann, tvangsauksjoner på løsøre hos 2 gardbr., en småbr. og en husmann, og tvangsauksjon bruk hos en småbr.
- 6) 1847 – 51. Eksekusjoner hos 3 gardbr., 2 småbr., 5 husmenn(?), tvangsauksjon på løsøre hos 3 gardbr., 2 småbr., 5 husmenn, og tvangsauksjon på bruk en gardbr. og 2 småbr.

Tabell 15. Slektskapsrelasjoner mellom thranitter 1850 i prosent:

	Ullensaker	Hurdal	Romedal	Våler	Bø	Fåberg
Bruksbakgrunn	54	40	18	55	15	
Husmannsbakgr.	25	40	47	18	58	
Kryssende rel.	21	20	35	27	27	
Ialt	100	100	100	100	100	
N	114	159	315	181	181	

Noter:

1. I 1855 var det 401.449 menn over 20 år i Norge.
2. Arb.for.Blad 27/9 1851, «Pengesystemet».
3. B. Steiro, Marcus Thrans politiske agitasjon 1849 – 1855 (1974) s. 60 ff.
4. O Bjørklund, Marcus Thrane – sosialistleder i et u-land (1970) s. 340.
5. Arb.for.Blad 2/2 1850, «Til Publikum».
6. O. A. Øverland, Thrannerbevegelsen (1903), J. Friis, Marcus Thrane (1917), H. Koht, Marcus Thrane (1917), O. Bjørklund op. cit. og B. Steiro op. cit.
7. A. Ropeid, Hønefoss II (1965), R. Grankvist, Thrannerbevegelsen i Trøndelag (1965), I. Gaustad (Semningsen), Arbeiderklassen på Hedemarken (hovedoppg. 1934)
8. H. Koht, op. cit. s. 1, 2 og 4.
9. E. Bull, Arbeiderklassen i norsk historie (1947) s. 64.
10. O. Bjørklund, op. cit. s. 58.

11. I. Gaustad (Semningsen) op. cit. s. 35 ff.
12. R. Grankvist, op. cit. s. 228.
13. Mellomsjiktshypotesen versus proletariatshypotesen ble første gang spesifisert av T. Pryser i 1974 i en hovedoppgave om thranittene i Ullensaker, seinere utgitt under tittelen Klassebevegelse eller folkebevegelse (1977).
14. S. Steen, De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati (Tusen års norsk historie 1958) og samme forfatter, Drømmen om frihet (1973) s. 79.
15. Arb.for.Blad 12/1 og 2/2 1850. «Om Haandværkssvendenes Forening» og «Til Publikum».
16. J. A. Seip, Utsikt over Norges historie I (1974) s. 190 og 192.
17. L. Stone, Prosopography, i Historical Studies Today (ed. F. Gilbert og S. K. Graubard (1972) og S. Langholm, On the Scope of Micro-History (Scand. J. of History 1/1976).
18. Begrepene «levedyktighet» og «lønnsomhetssituasjon» er satt i anførselstegn for å markere ikke helt gode fornorskninger av begrepene viabilitet og opportunitetssituasjon.
19. E. P. Thompson, The Making of the English Working Class (1963), s. 9 ff. Oversatt av T. P.
20. O. Dahl, Noen teoretiske problemer i sosialhistorien (Hist. Tidsskr. 37/1955) s. 199 ff. Dahl siterer her K. Myklands bruk av begrepene standssamfunn og klassesamfunn.
21. Opphavsmennene til disse idealtypene når det gjelder sosiale grupper er henholdsvis F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft (1887) og C. H. Cooley, Social Organisation (1909). Se forøvrig T. B. Bottomore, Sociology (1971) s. 100.
22. En mer detaljert framstilling av thranittforskningens historiografi og nyere angrepsmåter er gitt hos T. Pryser, Klassebevegelse eller folkebevegelse? s. 11 ff.
23. Dette er hjemmевærende barn under 15 år i 1850. Sjølsagt fikk thranittfamiliene flere barn over et lengre tidsrom. Men dødeligheten var stor og mange vokste ikke opp.
24. Målt ut fra folketellingen 1865, som er nærmeste tidspunkt dette kan måles for bygdebefolkningen som helhet.
25. I Hurdal utvandret ialt 56 i perioden 1850 – 75 el. 27%, av disse 43 1850 – 65, i Bø 15 1850 – 70 el. 9%, derav 9 1851 – 55, og i Våler 10 1850 – 60 el. 3%. I Hurdal og Våler var to av lederne blant de første utvandrerne.
26. E. Bull har hevdet en slik hypotese når det gjelder faglig-politisk aktivitet blant industriarbeiderne i Østfold seinere på 1800-tallet, i sin avhandling Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd (1958 og 1972) s. 369 ff.
27. I Ullensaker hadde ca. 40% av både småbruker- og gardbruker-innflytterne husmannsbakgrunn. I Romedal var det tilfelle for ca. 45%. Her hadde imidlertid 40% av småbrukerne også gardbrukerbakgrunn, og 42% av husmennene og 33% av innerstene brukerbakgrunn. I Våler hadde 19% av gardbrukerne og 14% av småbrukerne husmannsbakgrunn, mens 52% med gardbrukerbakgrunn var småbrukere og 6% husmenn.
28. Totalt sett konkluderes det med en liten overvekt av sosial mobilitet oppover i Ullensaker og Hurdal, mens forholdet var motsatt i Bø, Romedal og Våler.

29. Krisegrensene som er skjønsmessig fastsatt er begrunnet hos T. Pryser, Klassebevegelse . . . op. cit. s. 212.
30. Tallene er gitt i rene tall, dels fordi de var svært små i Hurdal, Bø og Fåberg, dels også på grunn av ulike måter å klassifisere på, jfr. notene til tabell 14.
31. Også andre kilder er brukt til støtte for disse konklusjonene, f.eks. kornutlånsprot. (Ullensaker), lister over låntakere i sparebanken (Bø), beregning av pantegjeldsprosent (Romedal og Våler) m.m.
32. Ole Skarderud er ikke registrert som thranittleder av Mellombakken, men er omtalt som utsending fra Solør i Arb.for.Blad 9/10 1850.
33. Gjennom Ullensaker, Hurdal og Fåberg gikk hovedveien til Trondheim, Norges viktigste innlandstrafikkåre. Gjennom Ullensaker og Våler gikk dessuten hovedveien til Sverige. Romedal og Bø lå også sentralt til kommunikasjonsmessig.
34. Bearlaget utgjorde slekt og kjenninger som man ba til barnedåp, bryllup, gravferd osv. og var en viktig institusjon i det gamle bondesamfunnet.
35. Ved siden av Hurdal er det imidlertid bare i disse bygdene at dette er tilfredsstillende undersøkt ut fra egenskaper som bearlag og kausjonist-, forlover- og fadder-relasjoner. I Romedal og Bø er fadder-relasjoner undersøkt, og disse bekrefter nabolagets betydning et stykke på vei.
36. P. Sande, Småbrukerne i Ullensaker 1835 – 1865 (hovedoppg. 1978).
37. H. Hvalen, Jaabækianisme, folkehøgskule- og målsak. Politiske hovedlinjer i Bratsberg amt 1868 – 82 (hovedoppg. 1976), sitert etter Lunde s. 131.

Nils Henning Hontvedt

Arbeiderorganisering i Buskerud 1868 – 1904

Fram mot og rundt århundreskiftet ble en rekke arbeiderforeninger og -samfunn dannet i Buskerud. Organisasjonsbølgen startet i de to større byene Drammen og Kongsberg mot slutten av 1860-åra, og fortsatte på 1880-tallet med hovedvekta i de landkommuner der ny industri ble etablert. Fra starten hadde foreningene reine filantropiske preg. Etter hvert plasserte de seg tett opp til Venstres politikk, og de kom snart inn i spenningsfeltet mellom Venstre og Arbeiderpartiet.

I denne artikkelen viser Nils Henning Hontvedt hvordan byforeningene lenge befinner seg i Venstres nærhet, mens landforeningene før tilslutter seg Dna. Sjøl om byforeningene politiseres tidligere, er denne prosessen raskere og mer radikal i landforeningene. Dette er funn som tildels bryter med den tradisjonelle forståelsen av organisasjonsutviklinga for Norge som helhet. Derimot ser Hontvedts undersøkelse ut til å støtte opp under tidligere teser om at nyetablerte industrisamfunn fremmer protest og radikalisme i større grad enn allerede etablerte industrisamfunn.

Innledning

Denne artikkelen bygger på min hovedoppgave i historie, «Arbeiderforeninger i Buskerud Amt 1868 – 1904». Jeg vil i artikkelen gjøre de samme tidsmessige og geografiske begrensninger som i hovedoppgava, med hovedvekt på utviklingen av *Amtsarbeiderforeningen 1888 – 1904*. Buskerud Amt omfatter fogderiene Hallingdal, Numedal og Sandsvær, Ringerike og Buskerud, og byene Hønefoss, Kongsberg og Drammen. Før jeg tar for meg den politiske organiseringen, skal jeg kort gi en oversikt over de økonomiske forutsetninger denne organiseringen må sees på bakgrunn av.

Økonomiske forhold

I første halvdel av 1800-tallet er næringslivet innen Buskerud Amt i all hovedsak basert på jordbruk, skogbruk og feavl idet hele 70% av befolkningen fordeler seg på denne næringsgrenen.¹⁾ Kun 16% er sysselsatt i industri, en næring som i all hovedsak er forbeholdt byene Drammen og Kongsberg. Denne næringsfordelingen medfører at hele 80% av befolkningen bor i landdistriktene.

Det er først etter 1870 at dette bildet endrer seg vesentlig. I 1910 er 38,7% av befolkningen sysselsatt i jordbruk/skogbruk, mens industri nå legger beslag på hele 37%. Fordelingen av befolkningen mellom by og land har imidlertid ikke endret seg særlig; den vesentligste vekst innen industrien har skjedd i landdistriktene.

Den utvikling Buskerud her gjennomlever er en del av den generelle utvikling i landsmålestokk; det er den industrielle revolusjon vi er vitne til.

Buskerud var allerede tidlig et viktig område når det gjelder den industrielle utvikling her i landet. Drammen med sin store trelasteksport fikk allerede på 1500-tallet trelastindustri, og Kongsberg har helt fra 1600-tallet spilt en viktig rolle som sølvverksby.

Men det var først rundt 1870 vi fikk den vesentlige vekst innen den industrielle virksomhet. Tresliperiene og papirfabrikkene tar nå til å gjøre seg gjeldende, og i siste halvdel av 1880-årene begynner også cellulosefabrikkene å gjøre sitt inntog.

Med denne industrien samt de jernstøperier, mekaniske verksteder, glassverk, sement- og kalkfabrikker osv. som vokser

fram, kommer det til å vokse fram en ny sosial klasse, industriarbeiderklassen, som skal komme til å sette sitt preg på ulike sider ved samfunnet langs vassdraget fra Drammen til Hen med industrisentra som Solbergelva, Krogstadelva, Mjøndalen, Vestfossen, Skotselven, Åmot, Geithus, Hønefoss, Hen, og lenger vest, langs Numedalslågen: Kongsberg, Labro og Hvittingfoss.

Fra 1/2 til 2/3 av bygdenes samlede antall arbeidere og industribedrifter hører til Buskerud fogderi. De større bedrifter omfatter her vesentlig tresliperier, cellulose- og papirfabrikker. Fra 1890 kommer også Ringereike fogderi sterkt med når det gjelder industri. Så kommer Numedal og Sandsvær fogderi hvor industrien stort sett innskrenker seg til Labro og Hvittingfoss.

I Hallingdal spilte industrien foreløpig en meget beskjeden rolle.

For byenes vedkommende er Drammen den ledende i industrile henseende. I prosent av amtets byers samlede antall bedrifter, arbeidere og dagsverk utgjør Drammen i 1880 henholdsvis 81,1%, 80,4% og 84,2% og i 1909 70,8%, 68,1% og 68,6%.

På grunn av sine offentlige anlegg, sølvverket, våpenfabrikken mynten, innehar Kongsberg en særstilling på industriens område. I forhold til sitt innbyggertall har Kongsberg et større antall arbeidere og dagsverk enn noen annen by i amtet.

I Hønefoss beskjeftiget industrien 1860 bare 21 arbeidere. 1909 har dette steget til 275. Denne økningen skyldes i det vesentlige anleggelsen av Hønefoss Bruk 1881. Som vi forstår spiller industrien på denne tiden en beskjeden rolle på Hønefoss.

Arbeiderbevegelsen vokser fram.

ORGANISERING I BYENE

Det første uttrykk for arbeiderbevegelsens organisering etter Thranebevegelsens fall får vi i Buskerud ved dannelsen av filantropiske arbeiderforeninger i byene.

Drammen

I Drammen kan innbyggerne høsten 1868 i byens lokalaviser lese innbydelse til møte for dannelse av en arbeiderforening.²⁾ Yrkesfordelingen blant initiativtakerne og foreningens første styremedlemmer samt lovene som ble vedtatt gir oss et bilde av foreningens karakter. Som første formann ble valgt politimester

Blom, mens overlærer Utne ble viseformann. Advokat Thorne ble valgt til sekretær, og bokhandler Pedersen ble valgt til kasserer. Som midlertidige lover ble vedtatt, lovene for Kristiania Arbeidersamfunn. Foreningens mål var «fremhjelp av Arbeiderstandens Oplysning», og det første den sørget for var leseværelse og bibliotek.

Foreningen synes ikke å sysle mye med politikk de første årene, sjøl om den iflg. Buskerud Amtstidende allerede 1870 er med i kommunevalget. Men, for å sitere Buskerud Amtstidende: «Arbeiderforeningens medlemmer var imidlertid den gang så lett å styre at ingen synes å ha noe imot at det ble syslet litt med politikk». Hva deltakelsen kan ha gått ut på har det vært umulig å finne ut. Og da den gamle garde av ledere etterhvert forsvant, ble den politiske aktivitet snart ytterligere begrenset. Så sent som 1882 går foreningen imot at Bjørnstjerne Bjørnson taler i foreningen. Den senere formann, brannmester Aarstad går inn for dette, men foreningens flertall er fremdeles konservativt og Bjørnson blir med 6 mot 3 stemmer avvist.

Noe fast venstrestandpunkt får ikke foreningen før menn som urmaker Aune, ingeniør Kasper Hansen og brannmester Aarstad er de ledende. Urmaker Aune ble formann i 1884. Fra denne tid er Drammen Arbeiderforening å betrakte som en Venstre-forening. Denne stilling forsøker Høyre ved endel anledninger å rokke ved, siste gang 1888, da man i Drammens Blad oppfordrer til å melde seg inn i arbeiderforeningen i tide for der ved å stemme Venstre ut ved valget på generalforsamlingen 16. desember 1888. Kuppforsøket mislyktes, 432 stemmer til Venstre og 240 til Høyre.

Som Venstrebastion fortsetter Arbeiderforeningen helt fram til 1903, da sosialistene kom i flertall i foreningen. Dette flertallet mistet de etter et par år, for så å komme tilbake i flertallsposisjon 1907, denne gangen for godt. Da hadde Drammen allerede i 8 år hatt sitt arbeiderparti; dette ble stiftet 5. mars 1899.

Kongsberg

I Kongsberg ble det, etter at man under hånden hadde sikret seg 50 av våpenarbeiderne som medlemmer, sammenkalt til møte for å stifte et arbeidersamfunn i byen. Lover for Arbeidersamfunnet ble vedtatt, i all hovedsak etter forbilde fra Kristiania Arbeidersamfunn³⁾, og styre ble valgt 17/5 1869. Politimester Steen ble foreningens første formann, sorenskriver Gjertz ble viseformann og cand. Saxegård ble sekretær.

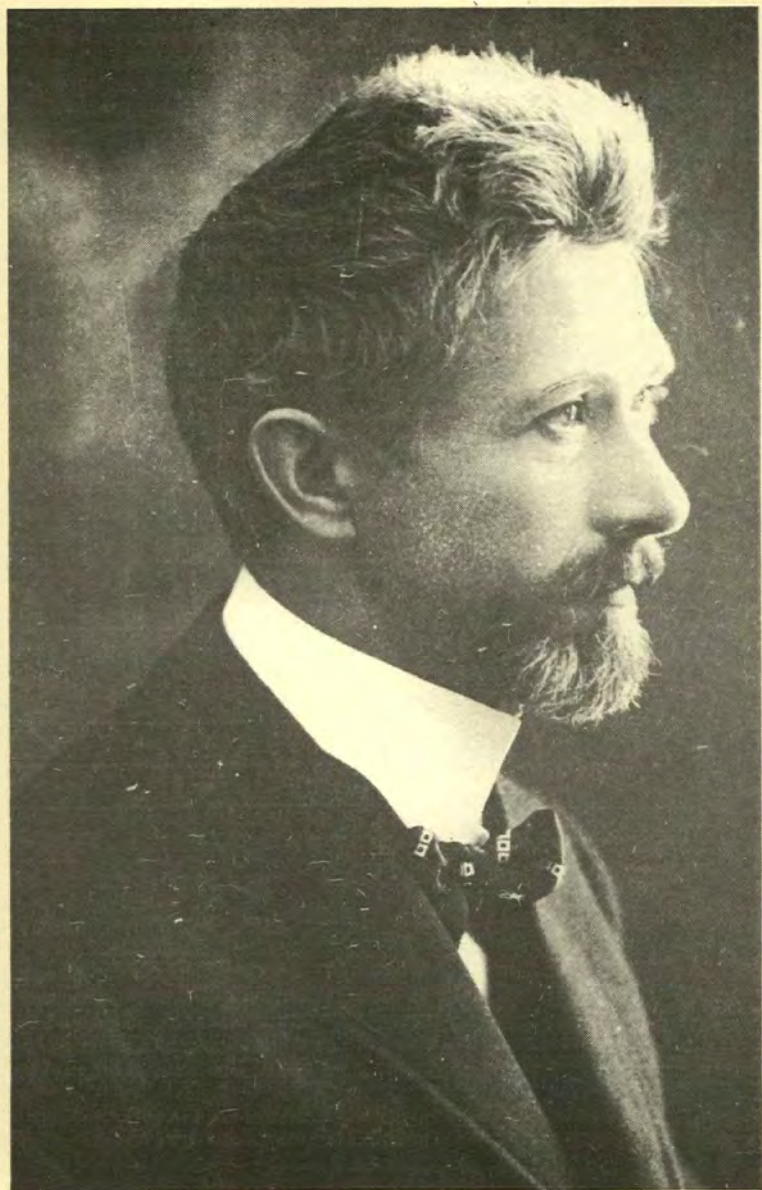
Samfunnet var i det vesentlige skåret over samme lest som resten av arbeidersamfunnsbevegelsen, og ble ledet på samme måte. Foreningen fikk tidlig sitt eget lokale, saken ble drøftet allerede 1872, og først 1890 blir nye statutter vedtatt der politikk tillates. Etter en tid under venstreledelse og senere deltagelse i 1. mai-togene 1900, 1901, 1902, 1903 og 1904, går så utviklingen en noe annen retning enn hva som er vanlig med byenes arbeidersamfunn. Disse gikk etter en tid i all hovedsak over til det på vedkommende sted dannede Arbeiderparti, slik som Drammen Arbeiderforening i 1907. I Kongsberg beveger Samfunnet seg i motsatt retning. I 1917 blir i møte 29.4. forslag fra 6 av 9 medlemmer av styret om at politikk skal forbys, behandlet. Da dette ville innebære en lovendring, måtte det 2/3 flertall til for å få det vedtatt, og det ble således forkastet med 272 stemmer mot 143 stemmer. Men som vi ser var flertallet mot politikk i Samfunnet. Så sterk var altså Eilert Sundts ånd i Kongsberg Arbeidersamfunn at det aldri ble erobret av sosialistene, som 1904 hadde dannet sin egen avdeling av DNA etter initiativ av Amtsarbeiderforeningens daværende formann, Torgeir Vraa⁴). Dette forteller vel endel om de politiske forhold som var rådende i Norges eldste og største gruveby.

Hønefoss

På Hønefoss slo ikke den tradisjonelle arbeidersamfunnsbevegelsen rot, og først 13. september 1889 ble Hønefoss og Omegns Arbeidersamfunn dannet. Den relativt seine organiseringen skyldes etter alt å dømme at Hønefoss var en typisk kjøpstad, og den seine industrialiseringen.

Arbeidersamfunnet på Hønefoss hadde et annet sosialt og politisk utgangspunkt enn de samme i Drammen og Kongsberg⁵). Det var de tre ivrige Arbeiderparti- og fagforenings-agitatorene, typograf Anders Buen, skomaker Sivert Larsen Lunde og urmaker Petter Nilsen, som alle hadde havnet i Hønefoss i løpet av de siste 10 årene, som sto i spissen for organiseringen. og det var støttearbeidet for sagbruksstreiken i Halden høsten 1889 som dannet opptakten til dannelsen av foreningen.

Foreningen kom straks inn i spenningsforholdet mellom De forenede norske Arbeidersamfunn og Arbeiderpartiet, og etter heftige diskusjonsmøter over dette emnet besluttet Samfunnet på årsmøtet 1891 å melde seg inn i De forenede norske Arbeidersamfunn. 18 stemte for dette, 8 stemte for Arbeiderpartiet.

Petter Nilssen. Foto: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.

Minder fra Hønefoss 1888 – 90

av Per

Et par ungdomsaar, nedskriveren herav tilbragte i byen ved Bægnaelvens munding, har ofte bragt mig paa den tanke at nedskrive nogen minder herav. Dette vil maaske ogsaa ha en liten historisk interesse derved, at i disse aar reistes paany en bevegelse blandt byens talrike arbeiderklasse, som under hattemaker Knudsens ledelse tok livlig del i den av Marcus Thrane reiste første norske arbeiderbevegelse fra 1849 til 52.

Da Thraniterbevegelsen brøt sammen ved ledernes fængsling og domfældelse var arbeiderne paa de fleste steder uten foreningsliv til langt ut i ottiaarene, da man igjen paa enkelte steder tok bevegelsen'op igjen, men væsentlig som et underbruk av venstrepartiet.

I 1887 fremtraadte saaledes igjen arbeiderne som politisk socialt parti under klassekampens fane. Paa flere steder hadde man de liberale arbeiderforeninger og arbeidersamfund, hvor arbeiderne selv spilte en mindre og uvæsentlig rolle. Skjønt her brøtes ogsaa fra tid til anden den hos arbeiderne opdukkende trang til en egen selvstændig socialistisk bevegelse med den liberale opfatning, at arbeiderne naturlig for alltid skulde være et tilhæng til venstre.

Petter Nilsen i
«Socialen». 31.12. 1924

B. 1880-ÅRENE; POLITISERING I BYENE OG ORGANISERING I BYGDENE

I løpet av 1880-årene skjer et gjennombrudd for organisasjonslivet i Norge. Dette henger sammen med forfatningskampene og de behov for og den legalisering av politisk organisering dette fører med seg. Denne almenne politiseringen i samfunnet fører med seg politisering av de eksisterende arbeidersamfund i byene og en bølge av organisering av arbeiderforeninger i bygdene.

Lier

Etter forutgående innbydelse var det 4.3.83 samlet endel mennesker i stortingsmann Sørums hus i Lier for å drøfte opprettelsen av en arbeiderforening i Lier.⁶⁾ Foreningen ble dannet og statutter vedtatt. Formålet med foreningen skulle være utbredelse av kunnskap og opplysning, og stortingsmann Sørum ble valgt til formann. Han var forøvrig lærer og venstremann. Ellers ble Rud, gardbruker M. Øksne, lærer Frøystad og gardbruker Justad med i styret. Møter skulle avholdes 1 gang i måneden og medlemsavgift var 25 øre pr. år.

Styret valgtes for ett år av gangen. Foreningen fikk navnet Lier Arbeiderforening og det ble allerede på første møte inntegnet 85 medlemmer, hvorav 7 kvinner.

Lierstranden

Høsten 1883 ble det dannet arbeiderforening på Lierstranden. Foreningen samlet 60 deltagere på sin første fest 10.8.84, og foruten å ha skaffet eget lokale på garden Jensvold, har foreningen opprettet en sykekasse. Foreningen skal ha ikke få medlemmer, og har en medlemskontingent på 50 øre halvåret.⁷⁾

Vestfossen

Vestfossen Arbeiderforening ble stiftet i slutten av 1883, og den teller fra starten ca. 60 medlemmer. Belærelse, hygge og opplysning skal være målet, og foreningen skal være religiøs og partipolitisk uavhengig. Den skal imidlertid kunne diskutere «tidens brennende spørsmål». Foreningens første formann var lærer Lars Gran, og foreningen hadde allerede fra starten et venstrepolitisk preg; på generalforsamlingen februar -84 var fylkets framtrepende venstremann G. D. Hotvedt innbudt til å holde tale for fedrelandet, og foreningen var forøvrig representert på arbeidermøtet 1885.⁸⁾

Allerede 17. mai -84 arrangerte foreningen folkefest med 200 deltakere, og festen ble feiret i fedrelandet og enhetens navn.⁹⁾

Foreningen har et aktivt politisk engasjement. Allerede 1886 tar foreningen stilling til målsak og normalarbeidsdag idet den uttaler:

- at norsk bør sidestilles med det nå brukte, både i tale og skrift,

og videre:

- arbeidsdagen må ikke overskride 10 timer,
- arbeid søndager og helligdager forbys,
- forbud mot helsefarlig arbeid,
- lærlinger og barn forbudt til nattearbeid,
- barn under konfirmasjonsalder må ikke anvendes i fabrikkene.¹⁰⁾

Hokksund

Hokksund Arbeiderforening ble stiftet 28. mars 1885 på Ødegaards sal i Hokksund. Det var tale av stasjonsmester Hansen, og lover ble vedtatt. Det inntegnet seg allerede på stiftelsesmøtet 70 medlemmer, og ytterligere 40 kom snart til. Foreningen besluttet

å åpne et leseværelse, og til styre for foreningen ble valgt A. Torgersen (form.), M. Fredriksen, A. Milesten, D. Kjemperud, D. Østre, H. By, A. Jakobsen og R. Nilsen, som alle hadde vært med på å ta initiativ til møtet.¹¹⁾

Yrkesstatus for disse har det ikke vært mulig å finne, men ofte er uttellerne representanter arbeidere.

Mjøndalen

Mjøndalen Arbeiderforening ble stiftet 3.1.1886, og den fikk straks 100 medlemmer. Foreningen besluttet at politikk ikke måtte forekomme.¹²⁾

1890 tar det konservative lederskapet slutt. Foreningen melder seg 9.11.90 inn i Amtsarbeiderforeningen,¹³⁾ og 1891 tar foreningen del i valgkampen for Venstre. Foreningen starter en sykekasse 1891.¹⁴⁾

Skotselven

Skotselven Arbeiderforening dannes høsten 1887, og på stiftelsesmøtet blir sersjant Moe valgt til formann og murer A. Pedersen til nestformann.¹⁵⁾

Ut fra representasjonen på Amtsarbeiderforeningens stiftelsesmøte 1888, går det fram at det utover de ovenfor nevnte foreninger også er dannet foreninger på *Hole*, *Søndre Modum* og *Vikersund* innen denne tid.¹⁶⁾

Amtsarbeiderforeningen dannes

Organisatorisk samling og politisk modning.

Organiseringen av lokale arbeiderforeninger på 1800-tallet munnet ut i dannelsen av en amtsarbeiderforening for Buskerud.¹⁷⁾ Det var den 27. mai 1888 at 7 arbeiderforeninger trådte sammen i Hokksund etter innbydelse fra Hokksund Arbeiderforening. De 7 var Hole Arbeidersamfunn, Vikersund, Søndre Modums, Skotselvens, Hokksunds, Vestfossens og Lierstrandens arbeiderforeninger med tilsammen 47 utsendinger. Felles for disse foreningene var at de alle hørte hjemme i tradisjonelle jordbruksbygder med endel nyetablert industri, ingen av bysamfunnene var representert, og den yrkesmessige fordeling blant delegatene var ifølge Kongsberg Blad 37 arbeidere, 2 bønder, 4 lærere og 4 kontorfolk.

Allerede på dette første møtet ble foreningens lover vedtatt og målet for Buskerud Amtsarbeiderforening ble her formulert i følgende ordlag:

«Foreningens mål er å samle arbeidere i Buskerud til større deltakelse ved valgene, til oppnåelse av og vern om de rettigheter som tilkommer arbeidere like med andre borgere i vårt samfunn, samt at virke for større opplysning og derigjennom selvaktelse og selvfølelse blant medlemmene.

Dette mål søkes nådd ved:

- a) Fellesmøter
- b) Foredrag og skrifter
- c) Ved å støtte et av arbeiderbladene, som herved også blir foreningens blad.»

Derved var foreningens klassemessige og politiske karakter slått fast. Foreningen var i utgangspunktet erklært politisk, og den tok mål av seg til å bli en maktfaktor i det politiske systemet.

Den ville arbeide for arbeiderklassens politiske og økonomiske rettigheter.

Dette siktemål klargjøres og konkretiseres ved de politiske programsaker foreningen formulerer, saker som i den nærmeste framtid bør søkes gjennomført:

- 1) Alminnelig stemmerett i stat og kommune for alle selvhjulpne menn, samt kvinner i selvstendig stilling.
- 2) Direkte valg for stat og kommune, inndeling i valgkretser og en lovfestet fridag for stortingsvalg.
- 3) Omordning av den nåværende urettferdige tollbeskatning således at tollene på livsfornödenheter oppheves og direkte skatt i stigende skala innføres.
- 4) Staten oppretter en tidsmessig og felles folkeskole for alle samfunnsklasser. Statens bidrag til latin- og middel-skoler inndras.

Amtsarbeiderforeningens program var verken revolusjonært eller sosialistisk. Men det var radikale reformer som var kjørt i forgrunnen, og Arbeiderpartiets hovedorgan, Sosialdemokraten, hilste foreningen velkommen og fant de politiske sakene både naturlige og riktige.¹⁸⁾

Representantene på møtet var i overveiende grad arbeidere, men styrevalget ble allikevel preget av andre sosiale grupper. Følgende ble valgt: Kirketjener Gunstein Anderson, formann, lærer Lars Gran, lærer Knut Tvedt, grbr. Chr. Hornsrud, E. Johansen, viseformann.

Det er grunn til å tro at det var organisasjonstrenede mennesker som satte sitt preg på utarbeidelsen av lover og vedtekter i den nye organisasjonen. Disse vitner om erfaringer i organisasjonsarbeid. Både Gunstein Anderson og Chr. Hornsud hadde flere år bak seg i styret for Buskerud Venstre, som var stiftet 1880.

Som et lite bilde på de holdninger som preget en slik forsamling på denne tiden, kan nevnes at møtet, som ble startet kl. 9.00, hadde en pause fra 11.00 til 14.00 for at de som ønsket det skulle kunne delta i gudstjenesten.

Møtet varte så til kl. 17.30, og diskusjonen ble hele tiden ført «med liv og iver men på en verdig og besindig måte», for å sitere Kongsberg Blads referat fra møtet.

Milepel nådd

Ved at amtsarbeiderforeningen var stiftet var en milepel i arbeiderbevegelsens utvikling i Buskerud nådd. Syv foreninger var samlet omkring arbeidernes sak, og selv om det skal vise seg å komme vanskeligere tider med splittelse og frafall, går det en direkte linje fra denne organisasjonen og fram til dagens arbeiderorganisasjoner i Buskerud.

Medlemstallet i organisasjonen til enhver tid er vanskelig å fastslå, da det ikke foreligger noen sikre medlemsfortegnelser. Men i sitt referat fra årsmøtet i Vestfossen 1889¹⁹⁾ anslår organisasjonen selv sitt medlemstall til å ligge et sted mellom 4 og 5 hundre.

Av referatet fra dette møtet framgår det at Søndre Modum har meldt seg ut av foreningen og at et forsøk på å få Mjøndalen inn er mislykket.

Aktiviteten i organisasjonen har ikke vært overveldende, men forholdene tatt i betraktning har den ikke vært dårlig. Foreningen har vedtatt lover for utarbeidelsen av en sykekasse og dessuten har formannen avholdt en foredragsrekke over emnet «arbeiderbevegelsen». Vi skal huske at organisasjonsarbeide på denne tiden måtte sette langt andre krav til innsatsvilje enn hva som er tilfelle i dag, både p.g.a. manglende kommunikasjonsmidler, dårlig økonomi, liten fritid og lite erfaring i lignende arbeid.

For å fornemme de holdninger foreningen etterhvert utvikler, vil vi sitere siste del av bestyrelsens beretning til årsmøtet.²⁰⁾

«De arbeidende må selv kreve sin rett. Selv arbeide for sine krav. De har ingen andre å stole på enn seg selv. En alene formår intet. Sammen formår de alt. I sin moralske rett og i sam-

menslutningens makt har de sin styrke. Derfor slutter de seg også sammen i by og bygd og land imellom verden over; Politisk makt, avskaffelse av fattigdom, større økonomisk trygghet for dem som vil gjøre noe. Men motstanden er også den samme hos dem som har makten; de arbeidendes undertrykkelse og utbytting. Så er det kamp fra begge sider. Den tenkende, klassebevisste, ærlige arbeider kjemper for sin og sine kameraters rett til større aktelse, velstand og lykke.

Vi ønsker de enkelte foreninger hell i arbeidet for større frihet, rett og økonomisk trygghet.»

Den politiske språkbruk skjerpes, den politiske strategi er riktignok uklar, men et uttalt ønske om *politisk makt* peker klart i retning av strid om plassering i det politiske system i Norge. Her gjør to partier krav på arbeiderklassens gunst; Det Norske Arbeiderparti og Venstre.

Kamp om det politiske lederskap

Allerede før neste årsmøte ble dette spørsmålet aktualisert idet foreningen avholdt et fellesmøte med Venstre²¹⁾ om samarbeide mellom de to foreninger, særlig hva stemmerett og skattespørsmål angår. Noen konkrete resultater førte dette møtet så vidt vites ikke til, problematikken kom opp igjen på årsmøtet 22.6.90.

I løpet av året hadde både Kongsberg og Hønefoss arbeider-samfunn sluttet seg til Amtsarbeiderforeningen, og Drammen Arbeiderforening hadde sluttet seg til foreløpig. Idet Lierstranden måtte anses som oppløst telte nå amtsorganisasjonen 8 foreninger og etter egne beregninger ca. 1800 medlemmer.

Det er spesielt Drammen Arbeiderforenings medlemskap som tvinger fram en avgjørelse i spørsmålet om amtsforeningen skal slutte seg til en landsorganisasjon og i tilfelle hvilken.²²⁾ Drammen Arbeiderforening hadde lovet å bli fast medlem av amtsforeningen dersom samtlige i denne stående foreninger meldte seg inn i De forenede norske Arbeidersamfunn. Da så skomaker Lunde fra Hønefoss klandret denne organisasjonen og sa at den ikke hadde gjort noe for arbeidernes sakens fremme, var det duket for strid.

Det var skomaker Lunde som innledet til diskusjon om organisasjonsspørsmålet, og diskusjonen avslørte tre forskjellige holdninger til dette spørsmålet:

Boktrykker Chr. H. Knudsen, Arbeiderpartiets representant og redaktør av partiets hovedorgan, Socialdemokraten, hevdet som rimelig er nødvendigheten av fullt brudd med Venstre og

oppbygging av et eget parti. Den motsatte holdningen var representert ved Drammensrepresentanten og gikk ut på medlemskap i De forenede Norske Arbeidersamfunn. En mellomløsning ble formulert av Anders Buen fra Hønefoss og hadde nok flest tilhengere på møtet. Denne løsning innebar organisatorisk uavhengighet med betinget støtte til Venstre ved valgene. Der Venstre ikke ville godta arbeiderforeningens krav, fikk man så trekke seg tilbake og opptre selvstendig. Ingenting ble imidlertid vedtatt om forholdet til andre organisasjoner annet enn et forslag framsatt av Anders Buen som understreket nødvendigheten av at arbeiderne slutter seg sammen for å oppnå sine rettigheter og alminnelig stemmerett.

Det ble vedtatt å legge organisasjonsspørsmålet fram for lokalforeningene og ta saken opp på neste årsmøte.

På Amtsarbeiderforeningens neste årsmøte 1891 foreligger forslag fra Drammen Arbeiderforening om et klart standpunkt i organisasjonsspørsmålet og at atmsorganisasjonen melder seg inn i De forende Norske Arbeidersamfunn.²³⁾ Årsmøtet velger imidlertid å se saken an til etter Arbeidermøtet i Drammen samme år. Til dette møtet velger foreningen 5 representanter: Hornsrud, Gran, Lund, Torgersen og Andresen.

Denne manglende klargjøring medfører at Drammen Arbeiderforening forlater årsmøtet og melder seg ut av Amtsarbeiderforeningen.

Det framgår imidlertid av uttalelser under møtet at foreningen vil støtte Venstre ved stortingsvalget samme år.

1892 tar så Amtsarbeiderforeningen et klart standpunkt i sitt forhold til de politiske landsorganisasjonene idet den på sitt årsmøte i Hønefoss vedtar å melde seg inn i De forenede Norske Arbeidersamfunn. Dette vedtak blir fattet med 17 mot 13 stemmer²⁴⁾, men som vi skal se blir dette medlemskapet et kortvarig forhold.

Allerede referatene fra Arbeidersamfunnenes representantmøte i Drammen samme sommer, viser tegn til uoverenstemmelser mellom Buskerudrepresentantene og flertallet på møtet. Dette kommer f.eks. til uttrykk ved at redaktør Try fra Kongsberg, en moderat representant fra en moderat forening i Buskerud, forgjeves stiller forslag om «Forstaaelse af og samarbeide med den sosialistiske Bevægelse i Udland og Indland», et forslag som blir forkastet med 37 mot 15 stemmer.²⁵⁾

Redaktør Try er på dette tidspunkt formann i Amtsarbeiderforeningen, og på foreningens neste årsmøte 30.7.1893 skal han

komme til å stille forslag om at Amtsarbeiderforeningen melder seg ut av De forenede Norske Arbeidersamfunn.²⁶⁾

Inn i Arbeiderpartiet

Det var på sitt årsmøte på Vikersund på Modum den 30.7.93 at Amtsarbeiderforeningen med 16 mot 13 beslutter å melde seg ut av De forenede Norske Arbeidersamfunn. Etter forslag fra Arnesen fra Vikersund melder foreningen seg inn i Det norske Arbeiderpartiet med 15 mot 13 stemmer.²⁷⁾ Dette er den første forening på amtsplan som melder seg inn i Arbeiderpartiet, og det er med atskillig entusiasme at Socialdemokraten melder om «Nederlag for Venstre, Seier for Socialdemokratiet» i Buskerud.²⁸⁾ Dette meget radikale skritt fra Amtsarbeiderforeningens side skaper imidlertid harme i venstrekretser i Buskerud, og ikke minst Buskerud Amtstidende tar kraftig avstand fra denne venstredreining.

Det var et splittet årsmøte som gikk til innmeldelse i Arbeiderpartiet. For det første utspant det seg en skarp diskusjon om utmeldelsen av De forenede Norske Arbeidersamfunn, der lærer Gran og gårdbrukerne Redtvet og Næss talte sterkt mot utmeldelse mens skomaker Torgersen og Chr. Hornsrud var talsmenn for utmeldelse. Deretter utspant det seg en ikke mindre skarp diskusjon om innmeldelsen i Arbeiderpartiet, og de samme talerne gjør seg gjeldende på hver sin side, i tillegg taler både lærer Torgeir Vraa, Vikersund, og B. Jensen for innmeldelsesforslaget. Det framgår av de videre forhandlingene at Amtsarbeiderforeningen til tross for innmeldelsen i Arbeiderpartiet vil støtte Venstre ved stortingsvalget neste høst. Dette er imidlertid på betingelse av at Venstre, om det ikke får grunnlovsflertall og dermed kan gjennomføre alminnelig stemmerett, vil gjennomføre alminnelig kommunal stemmerett, og det forutsettes at Venstre vil sette alminnelig stemmerett først på sitt program.

Etter vedtaket om innmeldelse i Arbeiderpartiet, foretas valg av representanter til Arbeiderpartiets landsmøte 1893 samt valg av styre for amtsorganisasjonen. Disse valg viser en pussig naivitet som dog kan skyldes et bevisst ønske om å forsøke å holde organisasjonen sammen: både Gran og Redtvedt, som begge talte sterkt imot innmeldelse i Arbeiderpartiet, blir valgt som representanter til Arbeiderpartiets landsmøte sammen med Chr. Hornsrud, Anton Arnesen, B. Jensen, A. Jensen, A. Torgersen og redaktør Try. Sistnevnte er redaktør av venstreorganet Kongsberg Blad, og både han og lærer Gran blir til alt overmål valgt inn i bestyrelsen sammen med Jensen, Torgersen og

Hornsrud, sistnevnte som formann. Naivitet eller taktikk – valget medfører at det ved neste årsmøte må supplerende styrevalg til på grunn av disse to Venstremennenes utgang av Amtsarbeiderforeningen sammen med sine respektive lokalforeninger, Kongsberg og Vestfossen.

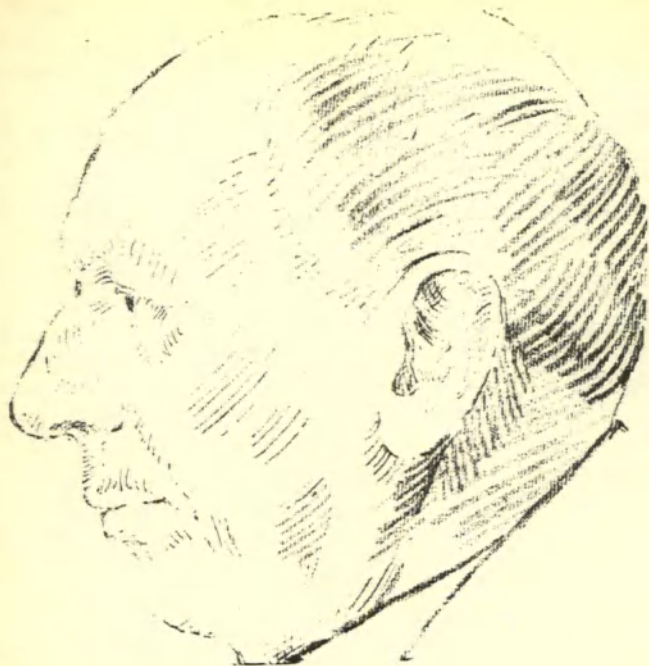
Det skal vise seg at det radikale skritt som Amtsarbeiderforeningen tar i og med innmeldelsen i Arbeiderpartiet kommer til å bli en stor belastning for organisasjonen. Ved årsmøtet året etter innmeldelsen, 1894, er kun to foreninger representert, de øvrige må antas å være utmeldte, og de blir borte fra amtsforeningen flere år framover. De to gjenstående er Vikersund og Hokksund, og det er disse to foreningene som nå i en vanskelig periode skal komme til å bære Amtsarbeiderforeningen framover.

Både Hønefoss, Kongsberg, Skotselven og Vestfossen forsvinner nå ut av amtsforeningen for en tid. Det er dessverre ikke kildegrunnlag for å si noe sikkert om årsaken til dette store frafall av foreninger. Foreningsprotokoller som kunne fortelle om de enkelte foreningers begrunnelse for å gå ut av amtsforeningen har det ikke vært mulig å bringe på bane; de vesentligste kildene er her avisene og disse gir begrensede muligheter til å komme bak de politiske kulissene. Men alt tyder jo allikevel på at det er medlemskapet i Arbeiderpartiet som gjør utslaget og skremmer foreningene ut av Amtsarbeiderforeningen. Dette er i datidens Norge et meget radikalt parti, det knytter seg atskillige skremsler til sosialismebegrepet, og oppslutningen om partiet er på landsplan svært begrenset. Det er først og fremst i Kristiania og Bergen partiet har sin basis, og Buskerud Amtsarbeiderforening er altså den første amtsforening utenfor de store byene som melder seg inn i partiet.

For Drammen og Kongsbergs vedkommende er begrunnelsen for utmeldelsen klar. Drammen Arbeiderforening forlater Amtsarbeiderforeningens årsmøte 1891 i protest mot at foreningen ikke går med i De forenede Norske Arbeidersamfunn. (Se ovenfor.) Kongsberg Arbeidersamfunn behandler våren 1894²⁹) et forslag fra bestyrelsen om utmeldelse av amtsorganisasjonen. Begrunnelsen for forslaget var «mishøye med ledelsen».

For de øvrige foreningers vedkommende er årsaken til frafallet mer uklar, men bare få av foreningene går inn i De forenede Norske Arbeidersamfunn eller Buskerud Amts-Venstre. Det kan snarere virke som de går inn i en passiv politisk periode.

Av de som står igjen i ledelsen av Amtsarbeiderforeningen, merker vi oss særlig Chr. Hornsrud. Han skal komme til å leve et langt liv i ett med arbeiderbevegelsen. Han får tidlig verv i

Christofer Hornsrud.

Memskenes rettsforhold til
jardene vil vare bestemmende
for Klassesamfundets overværelse.
Jardretten: Som barnet har
rett til morsmelken har
også den arbejdslidige og arbejd-
føre mann og Kvinne rett
til gjaldfri jord.

Bestemmed

Faksimile av Hornsruds håndskrift.

landspartiet, og blir allerede i 1906 valgt inn på stortinget fra Buskerud. 1927 blir han landets første Arbeiderpartistatsminister, riktignok sittende bare 14 dager før det borgerlige flertall i stortinget krever at regjeringen skal gå, og han er senere et levende politisk opptatt menneske helt til sin død 1962, 102 år gammel.

Foreningens virksomhet er imidlertid intakt også de vanskelige årene etter 1893. Det blir avholdt regelmessige årsmøter, men representasjonen er sterkt redusert. Det er Vikersund og Hokksund som møter, og disse to lagene utgjør alene amtsorganisasjonen helt fram til 1897.³⁰⁾

På årsmøtet 1895 fremmer skomaker Torgersen forslag om utmeldelse av Arbeiderpartiet. Forslaget får imidlertid bare 3 stemmer, og organisasjonen opprettholder sitt medlemskap i Arbeiderpartiet.

Ut av Arbeiderpartiet

Etter flere år å ha vært bestående av kun 2 lokallag, har altså Amtsarbeiderforeningen 1897 fått tilsig av 2 nye lag, Vestfossen og Solbergelven, og foreningen ser ut til å være på vei ut av isolasjonen. 1899 kommer imidlertid meldingen om at organisasjonen har meldt seg ut av Arbeiderpartiet.³¹⁾

Tilsynelatende er dette et brudd både med partiet og det det står for politisk. Tida som følger tyder imidlertid på noe annet. De nærmeste år skal avdekke interessant politisk taktikk; et lærestykke i fronttaktikk lenge før den historiske diskusjon innen den internasjonale arbeiderbevegelse om forholdet mellom front og parti, en strid som i Norge kom til å få vidtrekkende politiske og organisatoriske følger innen arbeiderbevegelsen på begynnelsen av 1920-tallet, da riktignok under helt andre historiske forhold og uten sammenligning forøvrig.

Fra sekt til parti

1890-årene hadde betydd en alvorlig organisatorisk svekkelse for Amtsarbeiderforeningen i Buskerud. Samtidig som den hadde tatt et klart standpunkt til sine politiske omgivelser på landsplan idet den hadde meldt seg inn i DNA 1893, hadde den hatt et sterkt frafall av medlemsorganisasjoner. Det er all mulig grunn til å tro at dette frafallet skyldes nettopp foreningens standpunkt i partispørsmålet; medlemskap i DNA var for flertallet av arbeiderforeningene i Buskerud et for radikalt skritt, et

skritt man ennå ikke var moden for og som medførte disse foreningenes utmeldelse av amtsorganisasjonen.

Samtidig vokser det på 1890-tallet fram nye lokale arbeiderforeninger rundt om i amtet. Heller ikke disse nye foreningene klarer Amtsarbeiderforeningen å fange opp. Amtsarbeiderforeningen er havnet i en isolasjon og er ikke lenger det uttrykk for den framvoksende arbeiderbevegelsen som den var.

Denne situasjonen er åpenbar også for lederne i organisasjonen, og de må foreta seg noe for å komme ut av isolasjonen.

Fronttaktikk og vekst

1899 kommer melding til DNA-kontoret i Kristiania om at Buskerud Amtsarbeiderforening melder seg ut av landspartiet.³²⁾ Sommeren samme år sender amtsarbeiderorganisasjonens styre innbydelse til alle amtets arbeiderforeninger om å møte i Hokksund 23.7. samme år. I innbydelsen gjøres rede for Amtsarbeiderforeningens utmeldelse av DNA,³³⁾ og målsettingen med innkallelsen er tydelig: Amtsarbeiderforeningens styre ønsker en sammenslutning av alle amtets arbeiderforeninger i en ny partipolitisk uavhengig amtsarbeiderorganisasjon.

Sammenslutningen ble diskutert på møtet i Hokksund, men noen avklaring skjedde ikke. 8 foreninger var møtt fram, men ingen møtte med noe mandat fra sine lokalforeninger i spørsmålet om sammenslutning. Saken ble derfor utsatt til lokalforeningene hadde hatt anledning til å drøfte dette spørsmålet, og det fungerende styret for Amtsarbeiderforeningen ble sittende inntil videre.

Tankegangen bak denne manøvreringen fra Amtsarbeiderforeningens side har det vært umulig å finne klart formulert i samtidige kilder. Men for å kaste lys over det som skjedde og tankegangen bak, vil jeg sitere hva Torgeir Vraa, formann i Amtsarbeiderforeningen fra 1902, senere stortingsmann og mangeårig redaktør av Fremtiden, sier om det som skjedde 1899 i sin tale på Amtsarbeiderforeningens årsmøte 1904:

For endel år siden meldte Amtsarbeiderforeningen seg ut av De forenede Norske Arbeidersamfunn og inn i Det norske Arbeiderparti. En stor del av medlemmene var dengang meget bange for sosialistnavnet. Og den ene forening etter den andre meldte seg derfor ut av amtsorganisasjonen, inntil kun to sto igjen: Hokksund og Vikersund arbeiderforeninger. Man måtte da til å samle dem sammen igjen og derfor meldte amtsorganisasjonen seg ut av Arbeiderpartiet. Socialdemokratene begynte så et energisk opplysningsarbeide, hvilket resulterede i at arbeider-

ene gjentagne ganger deretter gikk til valg på et helt ut socialdemokratisk program og tålte et helt socialdemokratisk styre i sin organisasjon. Men de organiserte arbeidernes stilling i Buskerud har gitt anledning til misforståelse av de partifeller der ikke kjente forholdet i amtet. Og der var ikke få knubbede ord for at vi ikke var gode socialdemokrater.³⁴⁾»

Det er en tidlig utgave av den senere så kjente fronttaktikk vi her er vitne til. For å komme ut av isolasjonen organiserer sosialdemokratene en *partipolitisk uavhengig* organisasjon der de som sosialdemokrater kan kjempe for sin politikk. Denne strategien skal vise seg å være vellykket.

Søndag 1. oktober samme høsten, 1899, kommer Amtsarbeiderforeningen sammen på nytt, også denne gang i Housund.³⁵⁾ Som deltakerlisten viser, er Amtsarbeiderforeningen nå i sterk vekst.

De som møter, er Embretsfoss arbeidersamfunn (5 repr.), Drammen Arbeiderparti (5), Slemmestad Arbeiderforening (4), Housund (8), Solbergelven (4), Øvre Sandsvær Arbeiderforening (2), Hyggen Arbeiderforening (1), Oddevold og Moen venstreforening (2), Bakke Arbeiderforening (3), Sandsvær Arbeiderforening (2), Øvre Sand Arbeiderforening (2), Eker socialdemokratiske klub (1). Tilsammen utgjør dette 12 foreninger og 39 representanter. I tillegg var DNA og De forenede Norske Arbeidersamfunn innbudt. Av disse møtte DNA med Chr. Holtermann Knudsen.

Første punkt på møtets dagsorden tar opp organisasjonsspørsmål. Det blir her vedtatt at foreningen skal omfatte både amtets landkommuner og byene, slik at også Drammen hører inn under amtsorganisasjonen.

Andre punkt omhandler programgrunnlaget for foreningen. Styret hadde framsatt følgende forslag til program:

- I Enhver forening må oppta manntall over
 - a) stemmeberettigede
 - b) de som har stemmerettsbetingelser og få dem til å avlegge ed.
- II Med hensyn til de politiske valg anbefales:
 - a) Betingelsene for stemmerett til stats- og kommunevalg blir de samme
 - b) Folkeforsikring eller forsørgelse
 - c) Forbedring av fabrikklovgivinga
 - d) Løsning av jordspørsmålet
 - e) Uinnskrenket forsamlings- og foreningsfrihet

III Kommunevalg:

- a) Forbedring av folkeskolen
- b) Sykepleien over i beskatningen, til en begynnelse kommunale leger

Mot dette forslaget stiller Drammen Arbeiderparti forslag om at foreningen skal slutte seg til DNA's program. Dette blir forkastet, og styrets forslag blir vedtatt.

Et forslag fra Drammen Arbeiderparti om at foreningen skal skifte navn til Buskerud Arbeiderparti, blir også forkastet, og navnet er fortsatt Buskerud Amtsarbeiderforening.

Videre blir det vedtatt at presseorgan for foreningen skal være Socialdemokraten (DNA) og Arbeideren (De for. No. Arbeidersamfunn).

Bakke Arbeiderforening fremmer forslag der de foreslår at det opprettes en faglig organisasjon for amtet. Dette blir det vedtatt at styret tar seg av.

Videre foreslår Embretsfoss arbeidersamfunn at foreningen skal arbeide for at det blir lettere tilgang til jord. Jordspørsmålet blir imidlertid utsatt til senere.

Det blir vedtatt at den sittende bestyrelsen blir sittende inntil videre.

Det blir i tillegg nedsatt et arbeiderutvalg med 1 medlem fra hver forening som skal utarbeide forslag til lover for foreningen. Disse skal så behandles i lokallagene før de tas opp til endelig behandling i foreningen.

18. februar 1900 avholder foreningen konstituerende møte i Housund, og ca. 35 representanter fra amtets arbeiderforeninger deltar. I følge referatet omfatter foreningen nå ca. 15 lokalforeninger med tilsammen ca. 2000 medlemmer.³⁶⁾

I tillegg til de 12 foreningene som var representert på oktobermøtet, omfatter foreningen nå Krogstadelven og Øvre Land.

En del av disse foreningene er dannet før 1888, mens andre er dannet i løpet av 90-årene. Ikke alle har det vært mulig å finne stiftelsesdato for, men vi vet at Slemmestad Arbeiderforening ble dannet 22. mars 1896 med 72 medlemmer³⁸⁾, Drammen Arbeiderparti ble dannet 5. mars 1899³⁹⁾, Krogstadelva Arbeiderforening ble også dannet 5. mars 1899.⁴⁰⁾ Embretsfoss Arbeiderforening er det noe uklart når ble stiftet. Den meldte seg imidlertid inn i Amtsarbeiderforeningen 19. august 1899⁴¹⁾.

Disse foreningene kommer til å danne stammen i Buskerud Amtsarbeiderforeningen de nærmeste årene. I tillegg kommer

Mjøndalen, som møter på Amtsarbeiderforenings årsmøte 23. april 1901.

Representasjonen fra Sandsvær faller riktignok for en tid bort, og representasjon fra den kanten kommer ikke tilbake før Kongsberg Arbeiderparti dannes 18. juni 1904 etter initiativ fra amtsforeningens formann, Torgeir Vraa.⁴²⁾

Odevald og Mehren venstreforening forsvinner etterhvert også ut av bildet. Når det gjelder Mjøndalsrepresentasjonen er det ikke Arbeiderforeningen fra 1886 som representeres. 1901 melder Mjøndalen Arbeidersamfunnsforbund seg inn i DNA⁴³⁾, og det er grunn til å tro at det er denne foreningen som går med i Amtsarbeiderforeningen 1901. Vi merker oss også at fra Drammen møter det nystiftede Arbeiderpartiet, ikke Arbeiderforeningen fra 1868. 1904 melder Hønefoss og omegn Arbeiderforening, Hønefoss Arbeidermannsforbund og Stenberglandet Arbeiderforening seg også inn i Amtsarbeiderforeningen.⁴⁴⁾

Sammenslutningsmøtet i Hokksund vedtar foreningens nye lover, og det politiske program som her er formulert er noe utvidet fra oktobermøtet.

Programmet var følgende:

Arbeidernes politiske sammenslutning og fellesopptreden. Ved de statsborgerlige valg vil man arbeide for:

1. At betingelserne for den kommunale og den statsborgerlige stemmerett blir de samme
2. Alminnelig folkeforsikring for gamle eller ikke arbeidsdyktige menn og kvinner
3. Alminnelig syke- og ulykkesforsikring
4. En for arbeidernes liv og helse fullt betryggende fabrikklovgivning
5. Jordspørsmålet
6. Åttetimersdagen for statens arbeidere og i alle sunnhetsfarlige bedrifter
7. Edruelighetens fremme
8. At den fulle forenings- og forsamlingsfrihet ikke krenkes

Ved de kommunale valg vil man arbeide for:

1. Forbedring av folkeskolen samt adgang til avgiftsfri videregående utdanning for alle kommunens barn (middelskolen og fortsettelsesskoler)
2. Sykepleien over i beskatningen; til en begynnelse kommunale leger

Torgeir Vraa var en personlighet, en institusjon, som gjorde «Fremtiden» kjent over hele landet.

Foto: Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek.

3. Opprettelse av barnehjem, som styres uten fattigvesenets mellomkomst
4. At forhåndenværende bolignød avhjelpes

NB: Disse og liknende krav til stat og kommune kan ikke gjennomføres uten ved bruk av alminnelige stemmerett. Hver tilsluttet forening har derfor at oppta manntall over de stemmeberettigede og holde det i god orden. Kjenn din styrke og øk den!⁴⁵⁾

Programmet vekker harme i Venstrekretser, og Buskerud Amtstidende skriver at «programmets ligefrem farlige Karakter falder tilstrækkelig i øynene».⁴⁶⁾ Denne karakteristikken er vel imidlertid noe overdreven. Særlig vesentlig skiller ikke dette programmet seg fra De forenede Norske Arbeidersamfunn. Vi kan forøvrig merke oss den inkonsekvens som synes å være mellom kravet om syke- og ulykkesforsikring og kravet om at sykepleien skal over i beskatningen. Mens Venstre har stått på forsikringsprinsippet, er det Det norske Arbeiderparti som har kjørt fram kravet om at sykepleien skal være et offentlig ansvar, og det kan synes som om programmet her har måttet gi rom for denne selv-motsigelsen for å tilfredsstille to forskjellige politiske retninger.

På årsmøtet 1900 velges imidlertid Chr. Hornsrud til formann, og 1901, 1902, 1903 og 1904 velges Torgeir Vraa. Dette er to fremtredende sosialdemokrater og vitner om amtsorganisasjonens voksende tillit til denne politiske retningen.

Arbeideravis i Buskerud?

På årsmøtet 31.3.1902 kan formannen, Torgeir Vraa, fortelle at styret for amtsarbeiderforeningen i løpet av året har hatt fellesmøter med Drammen Arbeiderparti med henblikk på å starte en arbeideravis i Buskerud.⁴⁷⁾

Det viser seg imidlertid at Drammen Arbeiderparti på egenhånd har besluttet at en slik avis skal settes igang og at den skal utkomme som ukeavis med sitt første nummer 1. april. Denne engenrådighet medfører at Buskerud Amtsarbeiderforening bryter alle forhandlinger med Drammen Arbeiderparti om opprettelse av en arbeideravis og istedet vedtar å bruke Socialdemokraten som sitt organ og å virke for dette organs utbredelse i amtet.

Såvidt vites kom det planlagte nummer av Drammensavisen aldri ut, og saken kommer ikke opp igjen før på Amtsarbeiderforeningens årsmøte 1904.

Inn i Arbeiderpartiet – påny

Når avissaken kommer opp på amtsarbeidermøtet 1904 er det i tilknytning til en annen sak som her blir tatt opp, amtsorganisasjonens innmeldelse i Det norske Arbeiderparti.⁴⁸⁾

På årsmøtet 1903⁴⁹⁾ foreslo Slemmestad Arbeiderforening at amtsorganisasjonen skulle melde seg inn i DNA. Dette spørsmålet ble utsatt da det måtte behandles i de enkelte lokallag før noen beslutning kunne tas. Når saken så kommer opp på Amtsarbeiderforeningens årsmøte 1904, er spørsmålet om tilknytning til Arbeiderpartiet behandlet i alle lokallagene, og behandlingen av saken går raskt unna.

Etter en kort tale av Torgeir Vraa legger han forslaget om innmeldelse i DNA fram for årsmøtet. Ingen forlanger ordet – alle har mandat fra sine lokalforeninger til å gå inn for innmeldelse i Det norske Arbeiderpartiet, og uten at noen røst heves til innvending går klubba til Vraa i bordet. Medlemskapet er vedtatt, og Arbeiderpartiet i Buskerud er påny en realitet, denne gangen for godt.⁵⁰⁾

Arbeiderforeningenes utvikling – regionale ulikheter

Vi har sett at det ble dannet en rekke arbeiderforeninger og –samfunn i Buskerud fram mot og rundt århundreskiftet. Denne foreningsbølgen starter i de to større byene Drammen og Kongsberg på slutten av 1860-tallet. Det fortsetter på 1880-tallet, nå med hovedvekten i de landkommuner der det etableres ny industri i denne tiden; dvs. oppetter Drammensvassdraget og langs deler av Drammensfjorden. I de deler av fylket der industrien ennå ikke har fått noe fotfeste, dvs. Hallingdal og Numedal, vokser arbeiderforeningene fram først på et senere tidspunkt; etter 1905, og da som partilag av Arbeiderpartiet.

Vi ser at det allerede her i foreningenes framvekst gjør seg gjeldende regionale ulikheter.

Disse regionale ulikhetene gjør seg også gjeldende i den videre politiske og organisatoriske utvikling foreningene gjennomlever i perioden før 1905.

A. DEN POLITISKE UTVIKLING

Arbeiderforeningene i Drammen og Kongsberg ble dannet som filantropiske tiltak av velmenende overklassefolk. På 1880-tallet blir imidlertid disse foreningene gjenstand for Venstres politiske interesser, det blir kamp om lederskapet og Venstre tar over.

Samtidig med denne politiseringen i byene, vokser det fram arbeiderforeninger langs Drammensfjorden og oppetter Drammensvassdraget som allerede fra starten plasserer seg tett opp til venstre politisk. De fleste av disse utvikler seg også til venstre for Venstre, og de kommer inn i spenningsfeltet mellom Venstre og Det norske Arbeiderparti, som dannes 1887.

Dersom vi ser Buskerud Amtsarbeiderforening som et representativt politisk uttrykk for arbeiderforeningene i de nyindustrialiserte landkommunene i Buskerud, kan vi, ved å se denne amtsarbeiderforeningens utvikling i forhold til arbeiderforeningene i Drammen og Kongsberg, se klare ulikheter i arbeiderforeningens utvikling i disse to forskjellige typer samfunn.

Med forbehold i de motsetninger som på 90-tallet gjorde seg gjeldende *innen* amtsarbeiderforeningen, velger jeg allikevel å se den som noenlunde representativ for de nyindustrialiserte landkommunene; i dette spesielle tilfelle av sammenlikningen by – land tror jeg det tross alt er fruktbart og at det kan få fram de typiske hovedtrekk og ulikheter i utviklingen.

Byforeningene

Arbeiderforeningene i *Drammen* og *Kongsberg* ligger i hele vår periode, etter at Venstre tok over ledelsen, i Venstres politiske nærhet. De har begge tilknytning til De forenede norske Arbeidersamfunn og støtter Venstre ved de parlamentariske valgene. Først 1907 erobrer Arbeiderpartiet flertallet i Drammen Arbeiderforening, i Kongsberg Arbeidersamfunn gjør de det aldri.

Landforeningene

Amtsarbeiderforeningen går derimot tidlig til det radikale skritt å melde seg inn i Det norske Arbeiderparti. Riktignok vekker dette strid, og det resulterer i at flere foreninger for en tid faller fra. Vi skal imidlertid merke oss at Drammen og Kongsberg arbeiderforeninger i forbindelse med dette er de første til å melde seg ut.

Men selv om innmeldelsen i Arbeiderpartiet vakte strid og frafall, fikk aldri De forenede norske Arbeidersamfunn noe fotfeste i landkommunene.

B. ORGANISATORISK UTVIKLING

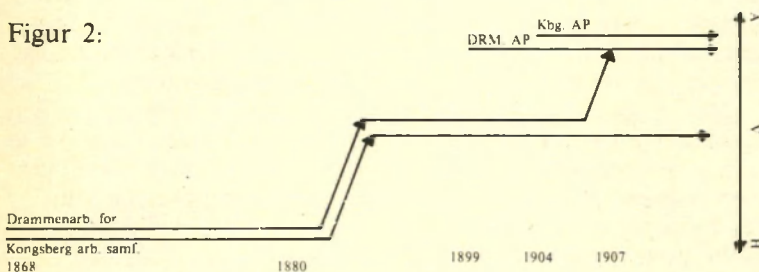
I tilknytning til de politiske ulikhetene ser vi også interessante ulikheter mellom by og land i den organisatoriske utviklingen av arbeiderforeningene.

Arbeiderforeningene i *byene* utgjorde aldri noen drivkraft i retning av DNA-medlemskap eller organisering av lokale DNA-

lag. Det var snarere krefter i *fagbevegelsen* som sammen med *Amtsarbeiderforeningen* drev fram og organiserte Arbeiderpartilag i byene. Disse forsøkte så i sin tur å erobre flertallet i arbeiderforeningene.

Vi kan lage skjematiske skisser av den organisatoriske utvikling i Drammen og Kongsberg på følgende måte:

Figur 2:

I *landkommunene* foregikk den organisatoriske utviklingen på en annen måte.

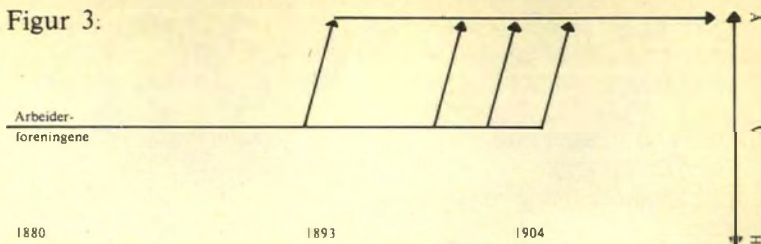
Her er det Arbeiderforeningene som organiserer DNA-lag og derved skaffer Arbeiderpartiet fotfeste. Dette skjer ved at den enkelte arbeiderforening melder seg inn i DNA, enten direkte eller via Amtsarbeiderforeningen den tiden denne var medlem av DNA. Eksempler på denne veien inn i DNA har vi i Hokksund og Vikersund. Ofte gikk flere arbeiderforeninger sammen om å danne et Arbeiderpartilag. Dette kan vi se eksempel på i Nedre Eker:

Solbergelven Arbeiderforening sender mars 1901 skrivelse til arbeiderforeningene i Krogstadelven og Mjøndalen med forslag om «at Solbergelvens, Mjøndalens og Krogstadelvens arbeiderforeninger slutter sig sammen til dannelse af et arbeiderparti for Nedre Eker».

Både Krogstadelven og Mjøndalen er interessert i dette, og de tre foreningene velger to representanter hver til dannelse av et arbeiderutvalg for arbeiderpartiet i Nedre Eker.

Vi kan skjematisk tegne hovedtrekkene i landkommunenes organisatoriske utvikling på følgende måte:

Figur 3.

Materialet fra fylket som helhet har eksempler som bryter med de hovedtendenser vi her har pekt på. Hovedtendensen er allikevel at Arbeiderpartiets lag i landkommunene organiseres av arbeiderforeningene, mens de for byenes vedkommende organiseres med basis i fagbevegelsen og først senere får med seg arbeiderforeningene.

Den ulikhet i politisk og organisatorisk utvikling for arbeiderforeningene i Drammen/Kongsberg og landkommunene vi her ser, kan vi betrakte langs to forskjellige akser:

1) Som en forskjell mellom *by* og *land*.

Dersom vi bruker denne problemstillingen, blir mønstret for arbeiderforeningenes utvikling i Buskerud et annet enn det som er alminnelig oppfatning av arbeiderforeningenes utvikling i henholdsvis by og land.

Som uttrykk for det tradisjonelle syn kan vi ta Jostein Nærbøvik «Norsk historie 1870 – 1905.» Her hevder han at arbeiderne i byene tar avskjed med Venstre og De forenede norske Arbeidersamfund på 90-tallet og at «byarbeidarane (...) førebels (skil) lag med arbeidarane på landsbygda,» dvs. disse forblir i Venstres nærhet enda en stund.

Dette syn modererer Nærbøvik på samme sted ved nettopp å henvise til Buskerud: «Men også landsbygda stod utsett til for Arbeidardemokratia, særleg der industrien fekk fotfeste. Alt i 1893 braut Buskerud Amtsarbeiderforening ut, med Chr. Hornsrud i brodden.»

Det er utmeldelsen av De forenede norske Arbeidersamfund det her refereres til.

Er det mulig at det tradisjonelle skjema mellom by og land Nærbøvik her holder seg til, snarere er et spesielt forhold mellom Kristiania og Opplandsbygdene, der Arbeiderdemokratene fikk spesielt sterkt fotfeste?

Kan hende det forhold mellom by og land vi finner i Buskerud er mer representativt for landet som helhet?

Bare videre lokalhistoriske undersøkelser kan gi svar på dette.

2) Som en ulikhet i politisk utvikling i *nyetablerte* og *eldre* etablerte industristrøk.

Landkommunene oppetter Drammensvassdraget og rundt Drammensfjorden er alle landkommuner med nyetablert industri. Drammen og Kongsberg er derimot eldre industristeder med et mangeårig arbeidermiljø.

Edvard Bull d.y. har i sin undersøkelse «Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd» kommet fram til to typer holdninger blant arbeiderne:

Aksepterende holdninger. Dette er de som i stor grad aksepterer samfunnsforholdene som de er og ser dem som vanskelig å forandre. Politisk resulterer disse holdningene i konservatisme og likegladhet.

Protesterende holdninger. De som ser på samfunnet som noe som *kan* og *bør* forandres.

Bull finner i sin undersøkelse de aksepterende holdninger mest utbredt i de *etablerte* industristrøk. Protesterende holdninger finner han i de *nyetablerte* strøk.

Bulls skjema passer bra i Buskerud. Ut fra den politiske utvikling av arbeiderorganisasjonene her kan det se ut som om det i de nyindustrialiserte landkommunene er bedre grobunn for radikalisme enn det er i de etablerte industriområdene i Drammen og Kongsberg.

Vi må ta et forbehold i vår sammenlikning med Bulls analyser: Det er den politiske utvikling av arbeiderforeningene vi har undersøkt og bygger på, ikke en systematisk analyse av folks holdninger.

Noter:

1. Buskerud Amt. Jubileumsskrift 1814 – 1914, red. Tor Flatin, Lyngdal
2. Opplysningene er hentet fra
 - Buskerud Amtstidende 5.10. og 7.10. 1893, Jubileumsart.
 - Buskerud Amtstidende 26.9. 1903, Jubileumsart.
 - Drammen Arbeiderforening 60 år, 27.9 1928, bygget på forh.prot. som nå er gått tapt.
3. K. Bergnitz: Kongsberg by.
4. Forhandlingsprotokoll for Kongsberg Arbeiderparti fra 1904. Arb.bev. arkiv, Oslo.
5. Andr. Ropeid: Hønefossboka, bind 3.

6. B.A. 14.3.83
7. B.A. 3.9.84
8. B.A. 27.2.84 og 26.6.85
9. B.A. 24.5.84
10. B.A. 19.3.86
11. B.A. 18.4.85
12. B.A. 21.1.86
13. B.A. 29.11.90
14. B.A. 6.8.91
15. Kongsberg Blad 12.11.87
16. Kongsberg Blad 2.6.88
17. Kongsberg Blad 2.6.88
18. Soc.dem. 29.5.88
19. B.A. 22.6.89
20. B.A. 27.6.89
21. Kongsberg Blad 25.6.90
22. B.A. og Kbg. Bl. 25.6.90
23. Kongsberg Blad 24.6.91
24. B.A. 20.8.92
25. B.A. 8.8.92
26. Soc.dem. 3.8.93
27. B.A. 5.8.93 og Soc.dem. 3.8.93
28. Soc.dem. 3.8.93
29. Kongsberg Blad 23.4. og 24.4.94
30. Soc.dem. 5.6.94, 12.6.95, 1.7.96
31. Kongsberg Blad 27.7.99. DNA-beretning 1898 – 99
32. DNA-beretning 1898 – 99
33. Kongsberg Blad 24.7.99
34. Soc.dem. 29.3.1904
35. Soc.dem. 2.10.99
36. B.A. 20.2.1900
38. Hemmestad Arb. for. 60 år. Jubileums skrift.
39. Fremtiden 1.3.24
40. Forh.prot. for Krogstadelvens Arb. forening fra 1899
41. B.A. 22.8.99. Arb.bev.ark. Oslo
42. Forh.prot. Kbg. Ap. Arb.bev. ark., Oslo
43. DNA-beretning 1901/02
44. Soc.dem. 21.3.1904
45. B.A. 14.4.1900
46. Som 45.
47. Soc.dem. 5.4. 1902
48. Soc.dem. 21.3. 1904
49. Soc.dem. 16.3. 1903
50. Soc.dem. 21.3. 1904.

Finn Olstad

Fra «konservativt formynderskab» til «klassebevidste arbeidere»¹⁾

Om sosiale bånd og rekruttering til Christiania Arbeidersamfund²⁾

Opprinnelig var Arbeidersamfundet en filantropisk arbeiderforening dannet etter initiativ av menn fra høyere sosiale lag. Bak lå ikke minst frykten for sosial og politisk radikalisme i underklassen. Mindre enn 30 år seinere hadde sosialistene erobret nettopp Arbeidersamfundet.

Finn Olstad tar i denne artikkelen for seg rekrutteringen til Christiania Arbeidersamfund 1864 – 93. Bakgrunnen er en detaljert analyse av medlemsstokken på enkelte utvalgte tidspunkt. Det er en jakt etter indikasjoner på «sosiale bånd» som kan ha vært virksomme i rekrutteringsprosessen. Det viser seg at betydningen og arten av slike bånd endret seg sterkt over tid – i nær sammenheng med foreningens karakter og politiske utvikling. Artikkelen risser opp en utvikling fra «standssamfund» til «klassesamfund» som munner ut i hvordan klassesolidaritet mellom arbeidere gjorde det mulig for sosialistene å overta Samfundet.

I

Til 17. mai-feiringen 1894 heiste Christiania Arbeidersamfund for første gang det røde flagg. Det signaliserte en ny tid. Arbeidersamfundet var blitt erobret av den fremadstormende sosialistiske arbeiderbevegelse. Hva Eilert Sundt – foreningens stifter og første formann – ville sagt til dette, vet vi ikke. Men Christiania Arbeidersamfunds utvikling fra stiftelsen i 1864 hadde ført det langt fra de opprinnelige idealer og formål.³⁾

Arbeidersamfundet var i utgangspunktet en filantropisk arbeiderforening, dannet etter initiativ av menn fra høyere sosiale lag. Og nettopp frykten i disse samfunnslag for sosial og politisk radikalisme utgjør noe av bakgrunnen for opprettelsen av slike foreninger, i Christiania og ellers. Arbeiderne skulle hjelpes opp av sin åndelige og materielle nød, og derved integreres i samfunnet. I tråd med dette konsentrerte virksomheten i Christiania Arbeidersamfund seg om å «skaffe sine Medlemmer nyttig og forædelende Underholdning og et hyggeligt Tilflugssted i deres Fritimer», som det het i foreningens første lover. Foredrag, bokutlån, leseværelse, praktiske opplæringstiltak, samt fra 1866 frivillig sykekasse – dette utgjorde kjernen i Samfundets arbeid. Like viktig var en annen side av virksomheten. Gjennom diskusjonsmøter og resolusjoner ble Arbeidersamfundet et forum for debatt og opinionsdannelse. Det ble «byens offentlige talerstol».⁴⁾

Politisk diskusjon og politisk virksomhet var i lang tid forbuden frukt på Christiania Arbeidersamfunds møter.⁵⁾ Men da de politiske motsetninger i samfunnet omkring kvasset seg til, kunne heller ikke Arbeidersamfundet holde den politiske strid utafør murene. Gjennombruddet kom høsten 1879. Da seiret venstretilhengerne for første gang ved styrevalg. Og den politiske kurs ble fastlagt for lang tid våren 1882, da en konservativ mobilisering foran styrevalget mislyktes i å skyve venstresympatisørene fra roret. Etter maktskiftet i 1879 ble Christiania Arbeidersamfund raskt en uttalt politisk forening, selv om de gamle virksomhetsområder fra den filantropiske tida ikke ble forlatt. Samfundet ble framfor alt et politisk diskusjonsforum og propagandasentral for venstrebevegelsen. Det ble også et arnested for viktige venstrepolitiske initiativ – «en Bule for den laveste Radikalisme» lød Morgenbladets kommentar.⁶⁾

Etter å ha gjennomløpt en filantropisk/konservativ og en venstrepolitisk periode ble Arbeidersamfundet høsten 1893 overtatt av sosialistene. Dette innebar ikke noen markert endring i organisasjonens karakter eller funksjon. Skiftet er først og fremst

kjennetegnet ved en ny politisk kurs: sosialismen og en understrekning av arbeiderklassens spesielle interesser og krav.

Om vi stopper opp ved dette maktskiftet i Christiania Arbeidersamfund, trenger spørsmålene seg raskt på. Hvordan kunne sosialistsympatisørene gripe makten? Var det kanskje arbeiderne som strømmet til og ga dem seieren?⁷⁾ I så fall: på hvilken måte kunne dette foregå? Og – ikke minst interessant – hvorfor skjedde ikke denne forandringen tidligere? La denne begynnende undring bli innfallsporten til en nærmere undersøkelse. La oss prøve å trenge inn i sammenhengen mellom medlemsrekutteringen i Arbeidersamfundet og de forskjellige perioder i organisasjonens utvikling. Kan vi i medlemsrekutteringen øyne spesielle handlingsmønstre, og er det mulig å finne noen klar utviklingslinje?

Til en slik analyse strekker ren medlemsstatistikk ikke til. Statistikkens inndeling i kategorier og sosiale grupper vil lett gi et statisk bilde – kanskje et falskt inntrykk av uforanderlighet, mens vi er på leting etter handling og endring. Vi må likevel komme fram til et noenlunde enkelt analyseredskap, en metode til å finne orden og mening i en kaotisk virkelighet. Utgangspunktet blir å lete etter *sosiale bånd* mellom medlemmene (for å forsøke en mer presis definisjon: sammenbindende sosiale relasjoner mellom enkeltpersoner, som muliggjør påvirkning og bevisst samhandling).⁸⁾ Eksempler på slike forbindelser kan nevnes i fleng: slektskap, vennekrets, naboskap, kontakt på arbeidsplassen med arbeidskamerater eller over-/underordnede.

Med et enkelt grep kan vi skille mellom *vertikale og horisontale sosiale bånd*.⁹⁾ Horisontale bånd går i min tolkning mellom mennesker med samme sosiale status eller lik stilling i produksjonen.¹⁰⁾ Vertikale bånd går på tvers av dette, mellom over- og underordnede innen samme næring, fag eller etat (f.eks. mellom bakermester og bakersvenn, mellom kjøpmann og handelsbetjent). Samtidig må vi merke oss hva jeg vil kalle de sosiale bånd «*omfang*». Med dette mener jeg f.eks. å skille mellom (mer snevre) horisontale bånd mellom arbeidere innen samme fag og bånd mellom arbeidere med ulike fag- og yrkestilknytning.

Hermed begir vi oss ut på et metodisk eksperiment. Kan vårt enkle begrepsverktøy bringe oss nærmere svar på våre spørsmål, og la oss skimte handlingsmønstre som ellers er skjult for oss? Er det mulig å få kildematerialet til å gi slipp på slike hemmeligheter? Det er grunn til å tvile. Kildematerialet er skrøpelig. Det består i hovedsak av nominativt materiale, som medlemsprotokoller og folketellingslister.¹¹⁾ Analysen av sosiale bånd må i

beste fall bli amputert. Vi må nøye oss med de forbindelser som kan antydes gjennom felles bosted og (for en mindre del av medlemsstokken) felles arbeidsplass. Og det kan være problematisk å slutte fra rekonstruksjon av bostedsforbindelser o.l. i medlemsstokken til deres betydning for rekrutteringen. Vi kan f.eks. ikke uten videre gå ut fra at nærhet i bosituasjonen alltid innebærer sosial kontakt. Og sosial kontakt via bosted eller arbeidsplass gir heller ingen garanti for at dette virket inn i rekrutteringen. La oss likevel, med disse forbehold i minne, kaste ut vårt nett.

II

En hel del av arbeiderne som var innmeldt den første tid, var blitt innmeldt på den måte at arbeidsgiverne deres «henstilte at de blev medlemmer.» Dette kan jubileumsberetningene for Arbeidersamfundet berette. Christiania Seildugsfabrikk utpekes som et hovedområde for slik rekruttering. Fabrikkens leder, Henry Heyerdahl, «agiterte ivrig blandt sine arbeidere for at de skulde melde sig inn i Samfundet, og ikke få av dem fulgte oppfordringen.»¹²⁾ Foreningens medlemsprotokoll kan bekrefte dette. Blant medlemmene i stiftelsesåret 1864 finner vi foruten Heyerdahl 16 arbeidere og 1 formann fra Seildugsfabrikken. Året etter var det h.h.v. 8 og 2, i 1866 20 og 8 og i 1867 30 arbeidere og 10 formenn fra denne fabrikk.¹³⁾ Her står vi overfor et klart tilfelle av *paternalisme*: vertikale bånd fører til at arbeidere eller andre opptrer solidarisk med sin egen arbeidsherre.¹⁴⁾ Hvor utbredt kan slik rekruttering ha vært i Arbeidersamfundets filantropiske periode?

La oss gå til 1870-åra – en periode med relativt sterk tilslutning til Samfundet, både fra arbeidere og andre (jfr. fig. 1 og 2). Her får vi raskt inntrykk av at felles bosted og felles arbeidsplass var en viktig kanal for medlemsrekrutteringen. Av 962 betalende medlemmer i 1. kvartal 1876 er 655 gjenfunnet i folketellinga.¹⁵⁾ 267 av disse – over 40% – bodde i samme hus som ett eller flere andre samfundsmedlemmer.¹⁶⁾ Et så høyt tall kan neppe være tilfeldig. Det vitner om betydningen av bostedsbånd i medlemsrekrutteringen, noe som ytterligere understrekes ved 18 tilfelle hvor medlemmer med felles bosted i 1. kvartal 1876 var innmeldt samtidig. 265 av medlemmene (selvstendige ikke medregnet) har oppgitt arbeidsplass i en eller flere kilder. 145 hadde ifølge disse opplysningene samme arbeidsplass som andre medlemmer, eller hadde sin arbeidsherre som medlem i Samfundet.¹⁷⁾

I 1. kvartal 1876 var det ikke lenger særlig oppslutning fra Seildugsfabrikken, trass i at Henry Heyerdahl fremdeles var medlem. Men vi finner ellers en rekke (vertikale) bånd som kan indikere paternalistiske relasjoner. Ikke minst i håndverksnæringen. F.eks. kan vi i medlemsstokken finne både garvermester Tønnesen og en svenn og en læregutt som arbeidet og losjerte hos ham. Et annet eksempel utgjør to medlemmer fra Rødfyldegate 22: gjørtlermester Halvorsen og en av hans svenner. Medlemsprotokollen rommer dessuten to gjørtlerlærlinger som oppgis å arbeide hos Halvorsen, men disse er ikke funnet igjen i folketellinga.

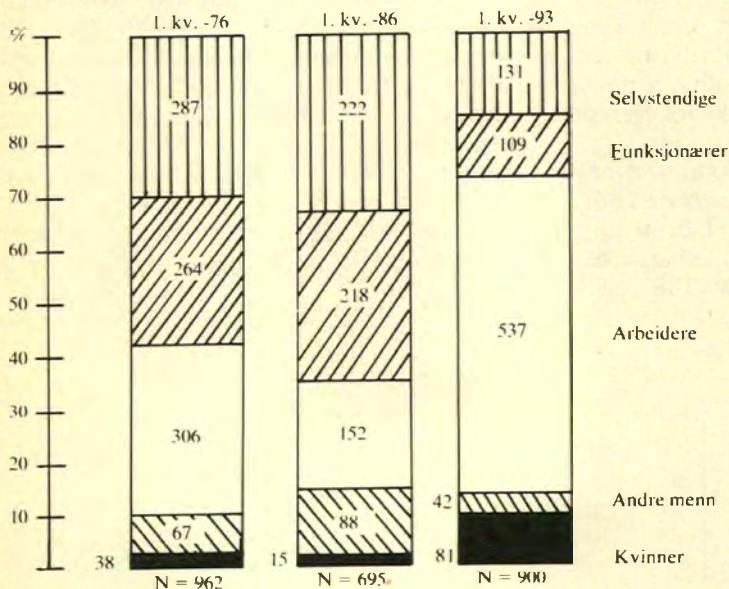
Figur 1. Medlemstall i Christiania Arbeidersamfund i 4. kvartal hvert år 1864 – 1896.

Ubrutt linje angir antall medlemmer totalt. Brutt linje angir antall arbeidere. Kryssene angir det totale medlemstall i h.h.v. 1. kv. 1882 og 1. kv. 1893.

Figur 2. *Relativ fordeling av medlemmene i Christiania Arbeidersamfund på selvstendige, funksjonærer, arbeidere, andre menn, samt kvinner i h.h.v. 1. kv. 1876, 1. kv. 1886 og det tilfældige utvalget fra 1. kv. 1893.*

De absolutte tall er satt inn i figurene.

I alt er det for 1. kvartal 1876 funnet 11 tilfelle hvor en håndverksmester og en eller flere av hans svenner eller lærlinger var med i Arbeidersamfundet. (I 8 av tilfellene var dette kombinert med bofellesskap.) Disse forbindelsene omfatter 16 avhengige håndverkere¹⁸⁾ – 7 svenner og 9 læregutter. Dette av 108 selvstendige håndverkere, 111 svenner og 34 lærlinger i medlemsstokken. Her må vi huske på at tallene angir et minimum av forbindelser. Vi må regne med at det kan ha vært en god del paternalistiske bånd som vår metode ikke har kunnet bringe fram i lyset. På denne bakgrunn kan vi trygt regne paternalismen som et vesentlig element i rekrutteringen av håndverkssvenner og -læregutter.

Enda klarere trer det paternalistiske element fram i handelsnæringen. Medregnet beslektet virksomhet som restaurasjon o.l. kan vi her finne 23 tilfelle hvor en selvstendig næringsdrivende også hadde en eller flere av sine ansatte blant medlemmene.¹⁹⁾

Dette gjelder 26 selvstendige, siden samtlige fire innehavere av firma O.M. Hauge var medlemmer. 21 er klassifisert som handelsmenn, og de utgjør så mye som 1/5 av de (108) handelsdrivende i utvalget. 39 underordnede funksjonærer var med i de nevnte forbindelsene. Hele 25 er oppført som handelsbetjenter, de øvrige som kontorister, fullmektiger, kasserere o.l. Det betyr at godt over 1/3 av de 70 handelsbetjentene i Arbeidersamfundet hadde sin arbeidsherre blant medlemmene. Tallenes tale er klar.

Også utafør disse næringene finner vi tilfelle som antyder paternalistisk rekruttering. Det gjelder f.eks. Botsfengslet. Både fengselsdirektøren og 7 ansatte (derav 3 voktere) var med i Samfundet i 1. kvartal 1876. Direktøren og to av de ansatte bodde i Grønlandsleret 44 – Botsfengslets adresse. Nevnes bør også at 3 av 12 tjenestejenter i medlemsstokken hadde sin arbeidsherre blant medlemmene. Derimot er det funnet få spor etter paternalistiske bånd innen industrien. Og det vesle som er funnet, angår småbedrifter som står håndverket nær. Som eksempel kan nevnes en såpefabrikant og en såpefabrikkarbeider som losjerte hos denne. Nå vet vi riktignok om to bedrifter – Seildugsfabrikken og Frydenlunds Bryggeri – med to ansatte foruten arbeidsherren i medlemsstokken. Men så få medlemmer fra så store bedrifter gir naturligvis ikke noe grunnlag for spekulasjoner om paternalistisk rekruttering.

En nærmere undersøkelse av innmeldingsdatoer bidrar til å styrke inntrykket av paternalistisk rekruttering – av at en rekke arbeidsherrer trakk med seg sine ansatte til Samfundet. Det viser seg nemlig at arbeidsherrene så godt som alltid var innmeldt først eller samtidig med sine underordnede. Noen få unntak finnes likevel. Arbeidsherren var innmeldt sist i 3 tilfelle, alle forøvrig innen handelsnæringen. Dessuten var 2 av 5 ansatte hos grosserer Bernt Olsen innmeldt før ham, og en vokter ved Botsfengslet innmeldt før direktøren.

Det er de vertikale paternalistiske bånd som i første rekke springer oss i øynene. Men også horisontale bånd kan ha vært en betydningsfull faktor i medlemsrekrutteringen. Først og fremst gjelder det bostedsbånd mellom yrkesfeller. Blant arbeidere i forskjellige fag eller yrker finner vi bare 7 tilfelle av felles adresse (hvorav 4 innen håndverksnæringen), blant funksjonærer i ulike yrker 2. Derimot kan vi finne 13 felles adresser blant yrkesfeller. (Tallene omfatter både kvinner og menn, dog ikke selvstendige.) I 10 tilfelle bodde disse (i alt 21 medlemmer) i samme husholdning, og i 6 tilfelle var dette kombinert med lik

Arbeidere

og Venner af Arbeidernes Sag vil som Medlemmer af „Christiania Arbeidersamfund“ faa sine Interesser bedst varetagne ved at stemme paa følgende Mænd til Medlemmer af Bestyrelsen.

Stemmeseddel.

1. Carl N. Larsen, Sæbefabrikant.
2. F. N. Otto, Fabrikant.
3. C. L. Jakobsen, Bogbinder.
4. A. Heiberg, Skibstømmermænd.
5. N. Andresen, Maler.
6. N. Hølaas, Sekretær.

En stemmeseddel fra 80-årene.

innmeldingsdato. Dessuten ser vi ikke sjelden at to medlemmer fra samme yrkesgruppe er oppført med samme adresse i Samfundets medlemsprotokoll, uten at begge er gjenfunnet i folketellinga. I 5 tilfelle (selvstendige unntatt) forekommer dette i kombinasjon med samtidig innmelding. Noen rekruttering av særlig betydning via horisontale bånd på arbeidsplassen tør vi imidlertid ikke regne med. Rett nok kjenner vi til en del medlemmer med felles arbeidsplass. Men dette gjelder nesten uten unntak store bedrifter, ofte med hundrevis av ansatte. Og – på ett unntak nær – kan vi heller ikke vise til samtidig innmelding eller annet som kunne indikere fellesskap i rekrutteringen.

Ennå er ikke alle mulige sosiale bånd nevnt. Flere tilfelle av felles adresse faller utafør vår analyseramme av horisontale og vertikale bånd.²⁰⁾ Også her må vi regne med at kontakt og fellesskap kan ha bidratt til rekrutteringen. Men en kan jo heller ikke uten videre gå ut fra kjennskap eller fellesskap, dersom den eneste forbindelsen mellom folk er felles adresse. Ta f.eks. professor Hiorth og skomakersvenn Bing, som begge bodde i Akersgata 65. Det er vel ytterst usikkert om disse overhodet kjente hverandre, og i hvert fall tvilsomt om de hadde noe med hverandre å gjøre i Arbeidersamfundet.

Vi kan i det hele tatt ikke sette fram påstander om påvirkning og samhandling i noen av de enkelttilfelle som er nevnt. Arten av kildemateriale tillater ikke slike slutninger. Som en skjønner, har dette heller ikke vært hensikten. Hensikten har vært å finne fram til tendenser og mønstre. Og her mener jeg vi kan nærme oss visse konklusjoner, ut fra en totalvurdering av mulige sosiale bånd. De mange forbindelseslinjer vi har kunnet spore opp i et ufullstendig kildemateriale, lar neppe noen tvil tilbake om at rekrutteringen til Arbeidersamfundet for en stor del foregikk via sosiale bånd – både gjennom bostedsbånd og felles arbeidsplass. Felles bosted så vel som arbeidsplass finner vi ofte kombinert med horisontale eller vertikale (yrkes-)relasjoner, som begge ser ut til å ha vært et virksomt element i rekrutteringen. Men det synes også å ha vært trange grenser for hva vi har kalt «omfanget» av sosiale bånd: Når det gjelder horisontale bånd, er det først og fremst forbindelser mellom yrkesfeller som peker seg ut. Og de vertikale bånd antyder en paternalistisk dimensjon i rekrutteringen – rekruttering bygd på påvirkning fra arbeidsherrer til egne underordnede.

III

Fra den filantropiske til den venstredominerte periode i Christiania Arbeidersamfund skjedde store endringer. Ikke bare i organisasjonens karakter og funksjon, men også i medlemssammensetning og -rekruttering. Medlemstallet gikk ned, og særlig tallet på arbeidere (fig. 1 og 2). Samtidig finner vi langt færre tilfelle av mulige sosiale bånd enn i den filantropiske perioden. I 1. kvartal 1886 hadde Samfundet 695 betalende medlemmer. 549 er gjenfunnet i folketellingslistene,²¹⁾ og av disse bodde litt over 1/4 (145) i samme hus som ett eller flere andre medlemmer.²²⁾ Bare i 5 tilfelle (hvorav 3 omfatter nære slektninger) var to medlemmer med samme adresse også innmeldt samtidig. Kildene lar oss registrere arbeidssted for færre medlemmer enn før: 126 i 1. kvartal 1886 (når vi ser bort fra selvstendige). Av disse arbeidet 55 sammen med eller hos andre medlemmer. Fremdeles må vi regne med en viss rekruttering via bosted og arbeidssted. Men dette må ha vært av langt mindre betydning enn ti år tidligere.

Særlig iøynefallende er et nesten totalt fravær av slike forbindelser som er funnet tidligere. Rekrutteringen lar seg i liten grad fange inn under en horisontal og/eller vertikal dimensjon. Opplysningene om arbeidsplass tillater ingen slutninger om horisontale bånd i rekrutteringen.²³⁾ Heller ikke en analyse av bostedsbånd gir noe overbevisende inntrykk av slike forbindelser. Materialet inneholder bare 3 tilfelle av horisontale bostedsbånd mellom yrkesfeller (selvstendige unntatt). Det er funnet 8 tilfelle av arbeidere med ulik yrkestilknytning i samme hus. Blant funksjonærer – unntatt akademikere – finner vi 3 slike tilfelle. Det er her vanskelig å slutte til rekruttering, ikke minst fordi det ikke forekommer samtidig innmelding.

I skarp kontrast til den filantropiske perioden finner vi i 1. kvartal 1886 bare få tilfelle som kan indikere paternalistisk rekruttering. I håndverket er det bare funnet ett: en bakermester og en bakersvenn med samme adresse ifølge medlemsprotokollen; men her er svennen ikke funnet igjen i folketellinga. I handelsnæringen er det funnet 2 tilfelle hvor vertikale bånd kan ha ført til rekruttering – kjøpmann Mikkel Dobloug og tre av hans handelsfunksjonærer, samt kjøpmann Rustad og en handelsbetjent som losjerte hos ham.²⁴⁾ Det forekommer også lignende tilfelle i industrien. Men på ett unntak nær omfatter disse bare en eller høyst to ansatte, alle fra større bedrifter. Unntaket er firma P.W.W. Kildal. Det er den bedrift som ifølge våre opplysninger hadde flest ansatte blant medlemmene – to bokholdere, en han-

delsfullmektig, en maskinist og en uspesifisert arbeider. De tre førstnevnte var innmeldt i 1880-åra, hvorav to forøvrig på samme dato i 1883. Kanskje var disse innmeldt etter påvirkning fra Birger Kildal – samfundsveteran og en av bedriftens ledere?²⁵) I så fall står vi ved et av de få eksempler på paternalistisk rekruttering i 1880-åra, men også dette må forbli en usikker mulighet.

Når vi sammenligner med den filantropiske perioden, må vi være klar over at det i 1886 er oppgitt færre arbeidsplasser enn før innen handel og håndverk. Men dette kan i seg selv tenkes å henge sammen med bortfall av paternalistiske relasjoner. Når arbeidsherrens navn ble skrevet inn i Samfundets medlemsprotokoll – ofte i stedet for adresse, kan nok dette i enkelte tilfelle ha hatt sammenheng med at denne allerede var et velkjent medlem (og kanskje også med at innmeldingen foregikk gjennom arbeidsherren).

I oppregningen av mulige paternalistiske forbindelser har det dukket opp to ledende venstremenn: Birger Kildal og Mikkel Dobloug. Også i en del tilfelle av bofellesskap finner vi kjente navn fra det politiske liv. Blant de mer framtreddene kan nevnes Andreas Hølaas – Johan Sverdrups «høire hånd»²⁶) – og de seinere sosialistlederne Carl Jeppesen og Oscar Nissen. De var alle først innmeldt av samfundsmedlemmene på sine adresser. Et spørsmål trenger seg på: I hvilken grad kunne rekruttering via sosiale bånd ha sin opprinnelse i påvirkning fra politiske aktivister?

Noen systematisk kartlegging kan vi ikke håpe på. En stikkprøve kan vi likevel ta, dersom vi regner deltakelse i Arbeidersamfundets *samtalelag* som indikasjon på sterkt politisk engasjement (fortrinnsvis i mer eller mindre radikal retning).²⁷) Hølaas og Dobloug var begge med i samtalelaget i 1880-åra. I tillegg kan vi i I. kvartal 1886 finne så mye som 11 tilfelle hvor ett eller flere tidligere samtalelagsmedlemmer bodde sammen med andre medlemmer av Arbeidersamfundet. I samtlige tilfelle var et samtalelagsmedlem innmeldt først. De andre var forøvrig alle kommet til Samfundet i 1880-åra. Som ellers kan vi ikke slutte direkte til påvirkning eller fellesskap i enkelttilfelle. Tallene peker likevel i retning av at politiske aktivister innafor Arbeidersamfundet sto bak en relativt stor del av rekrutteringen via sosiale bånd.

IV

Begynnelsen av året 1893 må ha vært en travel tid for Christiania Arbeidersamfunds forretningsfører. I januar meldte det seg inn 276 nye medlemmer. Enda større var pågangen i februar: 1508 nyinnmeldte. I resten av året var det til sammenligning bare 462 nyinnmeldinger. Den veldige medlemsmobilisering som tallene vitner om, sto i sammenheng med styrevalget i mai. 14. februar var innmeldingsfrist for de som ville være stemmeberettiget ved dette valget. 11. februar kom det til 454 nye medlemmer. (12. var en søndag.) 13. februar meldte det seg inn 429, og 14. februar 148. Etter dette var det imidlertid bare 24 nyinnmeldinger i februar.

Kort etter disse masseinnmeldingene – høsten 1893 – overtok altså sosialistene makten i Samfundet. Og dermed er vi tilbake til utgangspunktet for vår undersøkelse, en undring over forholdet mellom denne begivenheten og medlemsrekrutteringen. La oss derfor i vår leting etter sosiale bånd gå løs på medlemsstokken i I. kvartal 1893 – da Arbeidersamfundet var sterkest preget av nyrekruttering.

Om masseinnmeldingene betydde merarbeid for Samfundets forretningsfører, gjelder det i minst like høy grad for dem som i ettertid gir seg ut på å analysere medlemsstokken. Til grunn for analysen ligger derfor et tilfeldig utvalg, på 900 av de 2711 betalende medlemmene i I. kvartal 1893. Samtidig blir metoden noe forandret. I motsetning til tidligere kan vi ikke rekonstruere bostedsbånd på utvalgstidspunktet; nærmeste folketelling kommer to år for tidlig. Derfor er medlemsprotokollenes adresseoppgaver lagt til grunn, til tross for de feilkilder som det er pekt på (jfr. note 15). Det betyr blant annet at vi stort sett får tak i adresser ved innmelding, og dermed mer direkte kan vurdere betydningen av felles adresse i medlemsrekrutteringen. Dette lar seg bedre gjøre enn i de foregående utvalg, ettersom innmeldingene stort sett er konsentrert innafor et svært begrenset tidsrom – bare 102 av 900 var innmeldt før 1892. På den annen side har vi som nevnt ingen garanti for at adressene angir bosted. Likevel kan adresselikheter antyde fellesskap i rekrutteringen. Men det blir vanskelig å trekke noe skarpt skille mellom forbindelser via bosted og arbeidsplass.

Siden vi bygger på et tilfeldig utvalg, må vi regne med at mange bånd mellom medlemmer kuttes over og faller ut. Med dette som bakgrunn må vi si at følgende tall gir et overveldende inntrykk av sosiale bånd: 829 medlemmer har oppgitt nøyaktig

adresse i Samfundets medlemsprotokoll. 354 av disse (godt over 2/5) hadde samme adresse som andre medlemmer i utvalget. Disse fordelte seg på 138 adresser, og på samtlige var ett eller flere utvalgsmedlemmer innmeldt i 1892 eller -93. Det var en rekke hus med mer enn to medlemmer i utvalget – 25 hus med 3, 10 med 4, 3 med 5, 2 med 7 og ett hus med hele 16 medlemmer i utvalget. Inntrykket av rekruttering via sosiale bånd understrekes ved at vi blant medlemmene med felles adresse kan spore opp 34 tilfelle av samtidig innmelding. Disse omfatter tilsammen 98 av utvalgsmedlemmene, alle forøvrig innmeldt i 1892 eller 1893.

Det var først og fremst arbeiderne som fant vegen til Christiania Arbeidersamfund i denne masseinnmeldingsperioden: 537 av 819 mannlige medlemmer i utvalget var arbeidere (jfr. fig. 2). Og tilsvarende tall for de nyinnmeldte i 1. kvartal 1893 blir 372 av 521 (ca. 71%). Arbeiderne fikk tilbake den tallmessige dominans de hadde hatt i Samfundets aller tidligste tid, da det samlede medlemstall ennå nærmest var ubetydelig (jfr. fig. 1). Men det er likevel kontrasten fra den filantropiske perioden som slår en, når en ser på medlemsrekrutteringen. Noen rekruttering av betydning via vertikale paternalistiske bånd kan det ikke ha vært. I utvalget finner vi bare 3 mulige tilfelle. En stikkprøve viser at denne konklusjonen også holder når vi trekker inn medlemmer som ikke er kommet med i det tilfeldige utvalget.²⁸⁾

I stedet dominerer horisontale forbindelser mellom arbeidere. For det første finner vi i utvalget en lang rekke tilfelle av felles bosted eller arbeidsplass blant yrkesbrødre. Dette gjelder særlig arbeidere i håndverket og i jern og metall. Avhengige håndverkere innen samme fag er funnet på samme adresse i 15 tilfelle. Disse omfatter 37 medlemmer (19 snekkere, 11 skomakere, 5 skreddere og 2 bakere). Med unntak av to var de alle innmeldt i 1892 eller 1893. I 3 av tilfellene vitner medlemsprotokollen også om samtidig innmelding. I jern- og metallindustrien kan vi finne fram til 5 tilfelle av adressefellesskap med tilsammen 13 medlemmer, alle innmeldt 1892 eller 1893. I 4 tilfelle var to mann innmeldt 11. februar 1893, mens det 14. februar var ett tilfelle av adresselighet blant samtidig innmeldte. Forøvrig kan vi også finne en del tilfelle av lik innmeldingsdato blant jern- og metallarbeidere, hvor dette er kombinert med felles arbeidsplass ifølge vår kilder. 11 mann i det tilfeldige utvalget omfattes av slike forbindelser.

Imidlertid utgjør dette bare en del av et videre rekrutteringsmønster. I de omtalte tilfellene av adressefellesskap finner vi i til-

legg til to eller flere yrkesbrødre ofte andre arbeidere. Ser vi nøyere etter, finner vi at hele det tilfeldige utvalget er gjennomvevd av horisontale forbindelser mellom arbeidere – også utover fag- og yrkesgrenser. Vi kan f.eks. finne 23 tilfelle av felles adresse for avhengige håndverkere i ulike fag. Disse forbindelsene omfatter 58 medlemmer. Utover dette finnes det 39 tilfelle av adressefellesskap mellom mannlige arbeidere i forskjellig yrke; disse innbefatter 99 av arbeiderne i utvalget.²⁹⁾ I 8 av tilfellene var arbeidere med ulik fag- eller yrkestilknytning innmeldt samtidig. Som et kroneksempel på horisontale forbindelser kan nevnes arbeiderboligen i Thv. Meyersgt. 85. 6 av utvalgets 8 mannlige arbeidere med denne adressen var innmeldt samtidig, 13. februar 1893.

Også utafor arbeidernes rekker finner vi tilfelle av adressefellesskap. Dette forekommer imidlertid langt sjeldnere enn forbindelser mellom arbeidere, også i forhold til antall medlemmer fra de forskjellige gruppene. I forbifarten bør likevel nevnes at vi finner en del formenn eller lavere funksjonærer på samme adresse som arbeidere. Dette forekommer i 16 tilfelle (med tilsammen 4 formenn og 13 funksjonærer). I 3 av tilfellene var en funksjonær og en arbeider innmeldt samtidig.

Kvinnene strømmet i 1. kvartal 1893 til Arbeidersamfundet, og utgjorde nå en større andel av medlemsstokken enn noensinne. I det tilfeldige 1893-utvalget finner vi 81. Og det ser ut til at disse i enda høyere grad enn de mannlige medlemmer kan ha blitt rekruttert via sosiale bånd. Av 77 hvor opplysning foreligger, er 49 oppført med samme adresse som andre medlemmer. Spor etter fellesskap finner vi kanskje særlig blant syerskene. Det var 11 syersker i utvalget. 5 av dem – hvorav to par med adressefellesskap – var innmeldt 13. februar 1893, og 3 meldte seg inn dagen etter.

Det som slår en sterkest ved kvinnene i Arbeidersamfundet, er imidlertid noe annet: en stor del ser ut til å ha blitt rekruttert via sine (oftest mannlige) forsørgere. Det gjelder tildels hjemmenværende døtre,³⁰⁾ men særlig gifte kvinner. 39 av kvinnene i det tilfeldige utvalget er funnet igjen i folketellinga fra 1891. 27 var på dette tidspunkt gift. Deres ektemenn er ettersøkt blant samfundsmedlemmene i 1. kvartal 1893 (også utover det tilfeldige utvalget). 19 av mennene er funnet, 4 ikke, mens de 4 resterende tilfelle må bli usikre p.g.a. identifikasjonsproblemer. På ett unntak nær var mannen innmeldt først (13 tilfelle) eller samtidig (5 tilfelle). Vi kan vanskelig unngå å konkludere med at sosiale bånd via familieforhold har bidratt til rekrutteringen. Vi må

imidlertid være klar over at gifte kvinner hadde adgang til foreningen sammen med sine menn. For mange ble nok kontingentbetaling først aktuelt med kampsituasjonen i foreningen, da det gjaldt om å skaffe seg stemmerett til styrevalgene.

1893-utvalget vitner om en veldig mobilisering til Arbeidersamfundet. Nye medlemmer strømmet til, og de må i stor utstrekning ha blitt rekruttert via sosiale bånd på arbeidsplass eller bosted. Det er likevel ikke først og fremst det kvantitative som skiller 1893-utvalget fra tidligere tider. Det var oppstått et nytt rekrutteringsmønster – et mønster som i stor grad lar seg fange inn under vår horisontale dimensjon. Rekrutteringen var tydelig preget av samhandling mellom arbeidere, og det er særlig karakteristisk at dette ikke var begrenset til arbeidere innen samme fag. Situasjonen innbyr til nærmere undersøkelse, til å gå medlemsmobiliseringen etter i sømmene. La oss se nærmere på hvordan arbeiderne inntok Christiania Arbeidersamfund.

V

«Det er blandt virkelige arbejdere, vi har agiteret, det er blandt de organiserede fagforeningers medlemmer, vi har arbejdet for tilslutning til en selvstændig arbejderbevægelse.»³¹⁾ Slik oppsummerte Social-Demokraten medlemsvervingen til Arbeidersamfundet i 1893. Men hvor viktig var mobiliseringen gjennom fagforeninger – hvilken betydning hadde den for utfallet av maktkampen i foreningen? Var det særlig fagforeningsmedlemmer, i motsetning til uorganiserte arbeidere, som fant veien til Arbeidersamfundet? Var det forskjeller i partenes evne til å mobilisere tilhengere fra fagforeningene? Og hvordan foregikk mobiliseringen?

Det kan ikke nektes at fagforeningsmedlemmer strømmet til Arbeidersamfundet i betydelig antall. Det går klart fram av tabell 1. Det som slår en sterkest, er imidlertid de veldig forskjellige mellom ulike fagforeninger. Oppslutningen om Christiania Arbeidersamfund varierte helt fra drøyt 3/5 av medlemsmassen til høyst 3,6 % i de 8 foreninger som er undersøkt.³²⁾ Lignende variasjoner ser vi i antall styremedlemmer, også fra de fagene hvor vi ikke har opplysninger om menige fagforeningsmedlemmer.³³⁾ Nøkkelen til de store forskjellene ligger i fagforeningenes politiske tilknytning. De fire fagforeningene med sterk oppslutning fra vanlige fagforeningsmedlemmer såvel som styremedlemmer var alle tilknyttet Arbeiderpartiet.³⁴⁾ Det var også Stenhuggernes

Tabell 1. Medlemmer i Christiania Arbeidersamfund i 1. kv. 1893 blant arbeidere i diverse fag i Chr. a., blant fagforeningsmedl. pr. 1. kv. 1893 i disse fagene, og blant styremedl. i løpet av 1892/-93 i fagforeningene.

	Andel fra fagene i Arb.samf.		Andel fra fagfor. i Arb.samf.		Andel av fagfor.-styremedl. i Arb.s.	
	Ant.	Org.-%	Ant.	Org.-%		
Hjulmakere	17	30,4	8	61,5		5 av 7
Møbelsnekkere	-	-	31 - 43 ^{I)}	35,2 - 48,9		8 - 9 av 14
Skomakere	118	12,5	46 - 56 ^{II)}	31,3 - 38,1		2 - 5 av 11
Typografer	122 ^{III)}	23,7	81 - 105 ^{IV)}	29,8 - 38,6		10 - 12 av 13 ^{V)}
Bokbindere	23	10,8	9 - 12	12,9 - 17,1		4 - 5 av 14
Gullsmedarb.	26	11,0	4 - 5	9,5 - 11,9		1 - 2 av 11
Steinhoggere	8	6,8	6 - 7 ^{VI)}	9,2 - 10,8		3 av 12
Kjørekarer	19	2,5	1 - 4 ^{VII)}	0,9 - 3,6		0 av 10
Telefonarb.	25	37,3				8 av 14
Skreddere	132	20,4				9 - 10 av 12
Bakere	43	8,8				3 - 7 av 13
Malere	49	7,1				8 - 11 av 17
Murarb.	26	1,9				0 - 1 av 17 ^{VIII)}
Bygningssnekkere	-	-				8 - 11 av 15
Avh. snekkere totalt	164	19,0				

Fagforening. Her var rett nok ikke oppslutningen fra fagforeningen særlig sterk; men så godt som alle steinhoggere i Arbeidersamfundet var fagforeningsmedlemmer. Tilknyttet Arbeiderpartiet var også de fire foreninger hvor vi ikke kjenner de menige medlemmene, men hvor vi i hvert fall kan konstatere sterk oppslutning fra styremedlemmene. I klar kontrast til dette står fagforeningene med særlig lav tilslutning fra medlemmer og/eller styre: kjøernes, gullsmedarbeidernes og murarbeidernes foreninger. De var venstreforeninger eller hadde uklar partitilknytning.³⁵⁾ Bokbindernes og bakernes foreninger kommer betegnende nok i en mellomstilling både når det gjelder politisk tilknytning og oppslutning om Arbeidersamfundet.³⁶⁾

Igjen er tallenes tale klar. Vi kan ikke tvile på rekruttering via sosialistiske fagforeninger. Enda klarere blir dette når vi ser nærmere på innmeldingsdatoer i Arbeidersamfundet. Alle som er funnet igjen i sosialistiske fagforeninger, var allerede fagforeningsmedlemmer idet de meldte seg inn i Samfundet – bare med 6 unntak. Og mange meldte seg inn samtidig. Flest den 13. februar 1893, men da kom det jo til en rekke andre nye samfundsmedlemmer. Større vekt kan vi legge på andre datoer med særlig sterk rekruttering fra spesielle fagforeninger: h.h.v. 11 og 6 mann fra skomakernes forening 8. og 10. februar 1893, 3 steinhoggere 5. august 1892, 4 fra Den Typografiske Forening 6. august 1892 og 28. januar 1893, og endelig 5 mann fra sist-

Kommentarer til tabell 1:

Alle tall i tabellen gjelder hele medlemsstokken i 1. kv. 1893, ikke bare det tilfeldige utvalget. P.g.a. identifikasjonsproblemer er det oppgitt minimums- og maksimumstall for fagforeningsmedl. og styremedl. i fagforeningene. Det er regnet ut «organiseringsprosent» i Arbeidersamfundet i forhold til h.h.v. antall i Chr.a. ifølge folketellinga 1891 og antall fagorganiserte pr. 1. kv. 1893 ifølge medlemsprotokoller. Tilsvarende er antall styremedl. fra fagforeningene satt i forhold til hver forenings samlede antall styremedl. 1892/-93 ifølge forhandlingsprotokoller.

Anmerkninger til tabellen:

- I) Kristiania Møbelsnedkerforening 4. kv. 1892
- II) Medregnet 1 mester (H.O. Hoff)
- III) Medregnet 2 faktorer og 2 lærlinger
- IV) Medregnet 1 mester (Chr. H. Knudsen)
- V) Medregnet valgte fra Den Typografiske Forening både til lokalforeningen og Centralforeningen
- VI) Ifølge liste over «Foreningens medlemmer inom Christiania Bye, 1893» i forhandlingsprot.
- VII) Kjørekarlenes Forening 2. kv. 1893
- VIII) Murarbeidernes Forening (jfr. note 35)

*Formand A. P. Krogh
Viceformand Chr. Holm
Sekretar J. Hol*

Kassereen trækkes:

Søndag ~~den~~ Kl. 5-6 Eftermiddag

*Onsdag
Torsdag
Lørdag*

8-9½ -
8-10

til Modtagelse af Kontingent til Arbejdersamfundet og Sygekassen. ~~aamt.~~

Biblioteket holdes åbent:

Alle Hverdage Kl. 6½ - 7½ Aften

Bestyrelsen holder Møde:

Mandag Aften Kl. 8

Sygekassens Bestyrelse er samlet den 1ste og 3die Thorsdag i hver

Maaned Kl. 8 Aften.

Forretningerne er saaledes fordelt mellem Bestyrelsens Medlemmer:

- a) 5 Medlemmer fører Tilsyn med Bygningen, Husleien, Leiekontrakterne og ordner Belysningen o. s. v. *J. C. Willy, Formand, J. M. Larsen, J. A. Christensen, J. P. Hol, J. J. Wasing, Chr. Holm*
 - b) Et Medlem fører Tilsyn med Sangforeningerne og Musikforeningen. *Chr. Holm*
 - c) Et Medlem giver Anvisning paa alle Udbetalinger og har Tilsyn med Kassereen, ~~hvor 2 Medlemmer holder~~ *J. Krogh, J. Holm, J. Hol.*
 - d) 1 Medlem ~~og~~ tilforordnes Sygekassens Bestyrelse. *O. Brin*
 - e) 4 Medlemmer fører Tilsyn med Læseværelset og antager de fornødne Assistenten. *J. P. O. Christensen, Formand, J. M. Galgum, J. O. Taraldsen, J. C. Willy*
 - f) 4 Medlemmer fører Tilsyn med Biblioteket og gør Forslag til Bogindkøb. *J. M. Galgum, Formand, J. P. Hol, J. Willy, J. J. Wasing, J. O. Brin, J. A. Christensen, J. P. Hol, J. M. Larsen, J. M. Galgum, J. O. Brin, J. O. Taraldsen, J. C. Willy, J. J. Wasing, Chr. Holm*
 - g) 6 Medlemmer forestaa Samsfundets Fest- og selskabelige Sammenkomster. *J. Krogh, J. Willy, J. Hol, J. Taraldsen*
 - h) 4 Medlemmer forestaa Ordningen af Foredrag. *J. Krogh, J. Christensen, J. Larsen*
 - i) 4 Medlemmer bestyrer Hundeskolen. *J. Krogh, J. Christensen, J. Larsen*
- 1. Medlem fører Tilsyn med Samfundets Arbejdersamfundets Bestyrelse, den 5te Januar 1884*

Styreplakaten som nøyaktig angir de enkelte styremedlemmers plikter og med alle nødvendige oplysninger om Samsfundets virksomhet.

*A. P. Krogh
J. Hol*

nevnte forening h.h.v. 7., 9. og 10. februar 1893.³⁷⁾ Blant de vi sikkert kjenner som uorganiserte, finner vi ingen tilsvarende innmeldingstopper.³⁸⁾

Avisagitasjon var et viktig ledd i sosialistenes bestrebelser på å trekke med seg fagorganiserte og andre arbeidere til Samfundet. Dette i motsetning til Venstre. I tidsrommet 1. januar til 14. februar 1893 hadde hver av venstreavisene Dagbladet, Verdens Gang og Kristianiaposten 4 artikler eller notiser med oppfordring om å melde seg inn i Arbeidersamfundet. Arbeiderne nevnes her bare i ett tilfelle, fagorganiserte overhodet ikke.³⁹⁾ Social-Demokraten derimot hadde alene 12 artikler med direkte oppfordring til innmelding, foruten en rekke annonser og notiser. Henvendelsene ble ofte rettet spesielt til arbeidere. Og i tre av artiklene gikk appellen direkte til de fagorganiserte. Som f.eks. 14. januar: «Spesielt henstiller vi til alle byens fagforeninger at ta sig av agitasjonen til det forestaaende valg i Arbejdersamfundet. . . . Hvis tidens knaphed forhindrer avholdelsen av møder i anledning av denne sag, opfordrer vi indstændig en eller flere av hver fagforenings medlemmer til at sætte agitasjonen igang og bringe nyt folk ind i Arbejdersamfundet.»

Sosialistene nøyde seg ikke med dette. Vi har klare vitnesbyrd om at det i sosialistiske fagforeninger ble nedsatt spesielle agitasjonskomiteer for å verve medlemmer til Christiania Arbeidersamfund. Dette skjedde åpenbart etter initiativ fra sosialistsympatisører i Samfundet.⁴⁰⁾ Hjulmagernes Forening var først ute blant fagforeningene i vårt materiale. Ifølge forhandlingsprotokollen dannet de agitasjonskomite 1. juni 1892. Så fulgte i rekke og rad møbelsnekkerne 13. juli, bokbinderne 25. juli 1892 og skreddersvennene 9. januar 1893. Dessuten kom fyrstikkarbeidernes forening til 14. januar 1893. Steinhoggernes forhandlingsprotokoll melder om valg på agitasjonskomite 10. juli 1892 og 16. juli 1893. Vi kjenner også til at foreninger som lån bevilget penger «til agitation og indskrivning af nye medlemmer i Arbejdersamfundet», som det heter i bygningssnekkernes forhandlingsprotokoll (1. august 1893). Også i andre sosialistiske fagforeninger kan det nok ha foregått agitasjon og medlemsverving, selv om det ikke er bevart noen vitnesbyrd i forhandlingsprotokollene. F.eks. agiterte typografenes fagblad, Typografiske Meddelelser, gjennom hele 1892 og -93 for innmelding og frammøte i Arbeidersamfundet, samtidig som det rettet krasse angrep mot venstrestyret i Samfundet.

Denne planmessige medlemsvervingen bidro utvilsomt til den eksplosive medlemsøkningen i Arbeidersamfundet, og til de for-

skjeller vi har sett i oppslutning fra de ulike fagforeninger. I to av foreningene synes dette imidlertid ikke å ha ført til særlig sterk tilstrømning til Samfundet.⁴¹⁾ Det gjelder Bogbindernes Forening. Her har nok foreningenes usikre politiske stilling virket inn (jfr. note 36). Heller ikke fra Stenhuggernes Fagforening finner vi særlig mange samfundsmedlemmer i 1. kvartal 1893. Men etter at den andre agitasjonskomiteen ble nedsatt (16. juli 1893), tok rekrutteringen seg opp. 10 steinhoggere meldte seg inn 12. august. Minst 8 av disse var fagforeningsmedlemmer. (De 2 resterende hadde for vanlige navn til å kunne identifiseres sikkert.)

Det er neppe for dristig å hevde at det først og fremst var sosialistene i Arbeidersamfundet som kunne trekke til seg tilhengere fra fagforeningene. Rett nok kan det tenkes at medlemmer fra sosialistiske fagforeninger selv sympatiserte med den andre parten. At dette skulle være en hovedtendens er likevel lite trolig. De sosialistiske agitasjonskomiteene vocket seg nok også for å trekke politiske motstandere inn i Samfundet. Da møbelsnekkerforeningen satte ned sin agitasjonskomite, ble det i stedet foreslått å «udlægge lister på Værkstederne hvorpå nye medlemmer kunde tegne sig». Forhandlingsprotokollen kan imidlertid berette at forslaget ble trukket, da det ble innvendt at en dermed «kunde riskere at få samlet ligesaamange modstandere som meningsfæller».

Også personlig kontakt via bosted og arbeidsplass bidro nok til å fremme den sterke rekrutteringen av fagorganiserte. Det er i hvert fall ingen tvil om at arbeidsplassen kunne være et viktig kontaktpunkt for rekruttering av fagforeningsmedlemmer til Samfundet. Typografene kan stå som eksempel på dette. Deres fagforeningsprotokoll oppgir arbeidsplass for hvert enkelt medlem. De 245 ordinære medlemmene fordelte seg på 29 arbeidsplasser. 9 av disse var overhodet ikke representert i Arbeidersamfundet. Andre arbeidsplasser var bare såvidt representert. Således finner vi blant samfundsmedlemmene bare 2 av 18 fagorganiserte hos Malling, 2 av 15 hos Oscar Andersen og 1 av h.h.v. 5 og 6 hos Morgenbladet og Walle & co. På den annen side står Chr. H. Knudsens trykkeri (som trykte Social-Demokraten) med samtlige 5 fagorganiserte tilstede i Arbeidersamfundet. Vi finner også en del andre trykkerier med over halvparten av sine fagorganiserte i Samfundet. Det gjelder 5 trykkerier med 7 eller flere (opp til 18) fagorganiserte. (Tallene angår «sikre» fagforeningsmedlemmer, jfr. tab. 1.) Også materialet fra Stenhuggernes Fagforening oppgir medlemmenes arbeidsplass. Og

igjen får vi et sterkt inntrykk av arbeidsplassens betydning for rekrutteringen. Særlig tydelig er dette om vi går til 12. august 1893. Av de 10 fagorganiserte steinhoggerne som kan ha meldt seg inn denne dagen ovenfor arbeidet 8 på «Tolbodens Byggetomt». En annen sak er at fagforeningsmedlemmer gjennom kontakter på arbeidsplass eller bosted kanskje også kan ha trukket uorganiserte fagfeller med seg til Samfundet.

Trass i mobiliseringen fra sosialistiske fagforeninger holdt venstrestyret skansen på generalforsamlingen i mai. Venstrefolkenes seier og høye stemmetall (1278) vitner om at også de må ha hatt en viss støtte fra arbeidere – til tross for sosialistenes antydninger om det motsatte.⁴²⁾ Kanskje var det fra de uorganiserte arbeiderne at Venstre særlig kunne rekruttere sympatisører til Arbeidersamfundet? Bevises kan det ikke. Men vårt materiale gjør en slik tendens sannsynlig. I den retning peker også følgende uttalelse fra typografenes fagblad, i anledning av at det var blitt satt fram kritikk mot Samfundets venstrestyre: «Flere kolleger var tilstede paa mødet, hvoriblandt ogsaa nogle ikke-foreningsmedlemmer; disse siste er naturligvis af samme uld, som de øvrige forstenede elementer blandt arbejderne, og kunde derfor heller ikke gaa med paa en saadan udtalelse.»⁴³⁾

Seieren ved styrevalget i mai ble for Venstre bare en utsettelse. Allerede i september maktet sosialistene å få flertall i Samfundet for et forslag om å gå inn i Det norske Arbeiderparti.⁴⁴⁾ Da hadde det siden masseinnmeldingene i 1. kvartal vært et betydelig frafall. Og dette frafallet var større blant uorganiserte enn blant fagforeningsmedlemmer – i hvert fall innen de yrkesgrupper hvor dette kan undersøkes.⁴⁵⁾ Dersom vi tør gå ut fra at det særlig var Venstre som ikke maktet å holde på tilhengerne sine, blir dette et nytt indisium på at de fagorganiserte i særlig grad støttet sosialistene, mens Venstre først og fremst rekrutterte uorganiserte arbeidere. Samtidig viser fagforeningsmedlemmenes større utholdenhet hvor viktig denne gruppa var i kampen om Christiania Arbeidersamfund.

Mobiliseringen av fagorganiserte og andre i 1892/-93 hadde ingen særlig varig innvirkning på medlemstallet. Det svant raskt inn etter maktskiftet (jfr. fig. 1). Vi må likevel ikke undervurdere fagforeningenes betydning for sosialiststyret i Samfundet etter 1893. De fagorganiserte kan ha utgjort en reserve som i en gitt situasjon kunne mobiliseres igjen, og som derved gjorde det umulig for Venstres tilhengere å forsøke en gjenerobring av Arbeidersamfundet.

VI

Hvordan kunne sosialistsympatisørene gripe makten? Med dette spørsmål begynte vår undersøkelse av medlemsrekrutteringen til Christiania Arbeidersamfund. Svaret har vi for en stor del funnet i de fagorganiserte arbeideres innsats. Solidaritet og samhandling mellom fagforeningsmedlemmer må ha vært av avgjørende betydning. Dette utgjorde likevel bare en del av et større rekrutteringsmønster. Det gir analysen av adressefelleskap klar beskjed om. Medlemsmobiliseringen i 1892/ - 93 må i utstrakt grad ha bygd på horisontale bånd mellom arbeidere - også bånd som gikk ut over snevre fag- og yrkesgrenser. Denne samhandling mellom arbeidere må i det hele tatt ha vært en forutsetning for den politiske endringen i Arbeidersamfundet i 1893. Samtidig var den nok heller ikke begrenset til sosialistsympatisører. Vi kan ikke tro annet enn at tendensen til samhandling mellom arbeidere også omfattet venstresinnede.

De horisontale forbindelsene mellom arbeidere - sett i sammenheng - vitner om *klassemessig* samhandling i rekrutteringen til Arbeidersamfundet i 1892/ - 93. Klasse vil jeg, i tråd med E.P. Thompson, ikke betrakte som en «ting», men som et historisk fenomen; ikke som en struktur eller kategori, men som en aktiv *prosess* - «something which in fact happens . . . in human relationships». ⁴⁶⁾ Klasse som konkret historisk fenomen (og ikke bare som en abstrakt kategori) vil først vokse fram når mennesker med lik stilling i produksjonen ⁴⁷⁾ finner fram til solidaritet og samhandling og samtidig avgrenser seg mot andre grupper. En klasse, oppfattet på denne måten, vil nok (selvfølgelig) omfatte en gruppe mennesker. Men det er først gjennom relasjoner og handlingsmønstre at klasseforholdet kan tre fram for oss. ⁴⁸⁾

Og det mønster av samhandling mellom arbeidere vi har kunnet rekonstruere, kan vi nettopp se som uttrykk for klasseforhold. Masseinnmeldingene var nok framkalt av en spesiell situasjon. Rekrutteringen var ikke spontan. Den var tilskyndet og organisert av de stridende parter i Arbeidersamfundet. Men arbeidernes reaksjon på medlemsvervingen vitner om klassemessige relasjoner og klassesolidaritet. Fra en annen synsvinkel kan en kanskje også se medlemsrekrutteringen til Samfundet i denne kampperioden som en del av den prosess der arbeiderklassen ble skapt, eller rettere sagt skapte seg selv.

Arbeiderklassens inntreden på arenaen innebar noe nytt i Christiania Arbeidersamfunds lange historie. I hvert fall fant vi

«Arbeidersamfundet og sosialistene.» Sosialistbjørnen bryter inn i en fredelig piknik. Prest og politi styrter til unnsetning.
«Vikingen» 20. februar 1892.

hverken i den filantropiske perioden eller i de venstredominerte 1880-åra overbevisende spor etter klassemessig rekruttering. Selvsagt kunne vi lete fram enkelte horisontale forbindelser. Men totalbildet tyder ikke på at disse kan settes inn i en klassemessig sammenheng. Det viser seg i det hele tatt et intimt samsvare mellom medlemsrekrutteringen og den politiske utvikling i Samfundet. I venstreperioden kan vi ikke lese noe bestemt mønster inn i rekrutteringen, iallfall ikke med det begrepsverktøy vi har tatt i bruk. I den filantropiske perioden øyner vi derimot et klart mønster. Vi skimter konturene av former for solidaritet og samhandling som skiller seg klart fra klassesamfunnet.

Det mest slående i Arbeidersamfundets filantropiske periode er det store antall vertikale paternalistiske forbindelser. Paternalistiske solidaritets- og avhengighetsforhold framheves ofte som karakteristisk for hva en (i mangel av noe bedre ord) kaller *standssamfunnet* – en samfunnsform som settes opp som motsetning til klassesamfunnet. De vertikale bånd i standssamfunnet nevnes gjerne som kontrast til klassesamfunnets horisontale solidaritet.⁴⁹⁾ Forekomsten av horisontale bånd i 1870-åras medlemsrekruttering er, etter min mening, likevel ikke uforenlig

med standssamfunnet. Horisontale forbindelser, som solidaritet mellom ansatte hos samme herre, kan en nok finne til nær sagt alle tider, og er neppe spesielt for klassesamfunnet. Men det er her nødvendig å framheve *det avgrensede* ved relasjonene i standssamfunnet – de trange grenser for samfølelsens «omfang»: Horisontale så vel som vertikale forbindelser var begrenset lokalt og til de enkelte fag og yrker og kunne sjelden overskride de skranker som settes av svært nær personlig tilknytning og kontakt. Denne rammen sprenges stort sett ikke av de mulige horisontale bånd vi har funnet. Og de bånd som går ut over snevre yrkesrammer, er for få og tilfeldige til at en kan spekulere over begynnende klassesolidaritet.⁵⁰⁾

Vår (idealtypiske) inndeling i standssamfunn og klassesamfunn, basert på samhandlingsrelasjoner, viser seg å være en fruktbar modell. Ved denne angrepsmåten kan vi karakterisere rekrutteringen til Arbeidersamfundet gjennom formelen: «fra standssamfunn til klassesamfunn».⁵¹⁾ De sosiale bånd i rekrutteringen har naturligvis sammenheng med spesielle forhold i organisasjonen. Men de endringer vi har sett, bærer også bud om en betydningsfull utvikling i sosiale relasjoner blant Christiania-befolkningen: Klassesamfunnet bryter fram, og erstatter standsmessig avhengighet og solidaritet.⁵²⁾ Dette må ha bidratt til å forme den sosiale og politiske utviklingen, også slik vi ser den i Christiania Arbeidersamfunds historie.

Det var først og fremst arbeidernes verk at det røde flagg kunne heises i Christiania Arbeidersamfund. Historien om sosialistenes seier i Arbeidersamfundet er ikke en historie om store menn og betydningsfulle beslutninger. Ildsjeler og agitasjonskomiteer var viktige nok. Men i første rekke er det historien om en mengde vanlige arbeidere og andre mennesker: hvordan beslutninger om å melde seg inn og bli stående i Samfundet slo ut i kampen mellom de to parter, hvordan samhandlingen mellom arbeidere bidro til å sikre sosialistene seieren (selv om arbeidetsolidariteten ikke kan avgrenses til noen enkelt politisk leir). Og ikke minst: Vi har i undersøkelsen av Arbeidersamfundets medlemsrekruttering sett hvordan arbeiderne fra å være knuget av paternalistiske bånd begynner å handle som klasse.

Når vi så sjelden hører hvordan «folk flest» skaper historie, skyldes det blant annet deres anonymitet. De setter ikke ofte spor etter seg i historikernes vanligste kildemateriale. Denne historien om medlemmene i Christiania Arbeidersamfund kan, håper jeg, tjene som ett eksempel på hvordan en kan nærme seg vanlige

menneskers historie. La gå at analysen er preget av tørre tall, og at vi ikke kan slutte til påvirkning og samhandling i enkelttilfelle. La gå at enkelte vil finne at det hele minner mer om puslespill enn om levende mennesker. Jeg mener likevel at vi gjennom en slik undersøkelse kan finne fram til linjer og handlingsmønstre som bidrar til historien om vanlige mennesker.

Noter:

1. Betegnelsen «konservativt Formynderskab» er brukt som karakteristikk av regimet i Christiania Arbeidersamfund kort før de liberales seier i 1879. Se F.A. Ottos dagbok s. 3 – 4 (Arbeiderbevegelsens arkiv). Uttrykket «klassebevidste arbeidere» brukes flere ganger av Typografiske Meddelelser i dets agitasjon for innmelding og oppmøte i Arbeidersamfundet 1892/-93. Se f.eks. bladets utgave 15. april 1893.
2. Denne artikkelen bygger på min hovedoppgave i historie: *Medlemmene i Christiania Arbeidersamfund 1864 – 1896. En analyse av medlemssammensetning og medlemsrekruttering* (Oslo høsten 1978), særlig kap. VIII og IX. Jeg henviser til hovedoppgaven for mer utførlig dokumentasjon enn denne artikkelen tillater. Interesserte vil der også finne behandlet flere aspekter ved medlemssammensetning o.l. enn det er meningen å ta opp i det følgende.
3. Detaljerte beskrivelser av virksomheten i Christiania Arbeidersamfund og foreningens politiske utvikling finnes i jubileumsberetningene: O.A. Øverland, *Kristiania Arbeidersamfunds Virksomhet i Tidsrummet 1864 – 1889. Tilbageblik og Oversigt* (Kr.a. 1889), Olav Kringen, *Kristiania Arbeidersamfunds virksomhet i tidsrummet 1864 – 1914. Kort oversigt* (Kr.a. 1914), Kristoffer Aamot, *Oslo Arbeidersamfund gjennom 75 år 1864 – 1939* (Oslo 1939), Aksel Zachariassen, *På forpost. Oslo Arbeidersamfund 100 år 1864 – 1964* (Oslo 1964).
4. Aamot, s. 29.
5. Dette betydde imidlertid ikke at foreningens medlemmer og tillitsmenn holdt seg borte fra det politiske liv. Det forhindret heller ikke at det ble mobilisert innen foreningen foran offentlige valg – i det minste ved to anledninger høsten 1873 (jfr. hovedopp. s. 165 – 167).
6. Morgenbladet 13. nov. 1881.
7. Christiania Arbeidersamfund var hele tida en åpen organisasjon, hvor en kunne bli med uten hensyn til meninger eller medlemskap i andre foreninger. Først med opprettelsen av sykekassa i 1866 kom imidlertid kvinnene med. Foreningen hadde 15 år som nedre aldersgrense.
8. Se hovedopp. s. 212.
9. Begrepsparet horisontal/vertikal i forbindelse med sosiale relasjoner er allerede godt innarbeidet. Det er bl.a. brukt i Harold Perkin, *The Origins of Modern English Society 1780 – 1880* (London 1974), se f.eks. s. 176.
10. Jeg går ut fra en inndeling i sosial status som bygger på skillet mellom selvstendige, funksjonærer og arbeidere. Kvinnene er holdt utafør denne inndelingen, og er i visse sammenhenger behandlet som egen gruppe. For nærmere detaljer se hovedopp. s. 15 – 19. Lik sosial status etter nevnte inndeling og likt forhold til produksjonsmidlene faller ikke alltid sammen. En industriarbeider og en arbeider i det kommunale vegvesen er f.eks. regnet til samme statusgruppe, men står ikke i samme forhold til produk-

- sjonsmidlene. I slike tilfelle vil jeg altså likevel tale om horisontale bånd.
11. Materialet fra Christiania Arbeidersamfund finnes i Arbeiderbevegelsens arkiv. Ellers henvises til hovedopp. for nærmere beskrivelse og drøfting av kildematerialet.
 12. Aamot, s. 19. Lignende uttalelser finner vi forøvrig i andre av Christiania Arbeidersamfunds jubileumsberetninger.
 13. Alle opplysninger om medlemstall o.l. gjelder Christiania Arbeidersamfunds hovedorganisasjon. I tillegg ble det opprettet separate underavdelinger, som sykekasse og sangforeninger (jfr. hovedopp. s. 6). Disse er holdt utafor undersøkelsen, dels fordi de hadde en helt annen karakter og funksjon enn Samfundets hovedorganisasjon, dels av hensyn til arbeidsmengden. Medlemmene av underavdelingene betalte automatisk kontingent til hovedorganisasjonen. De hadde dermed fulle rettigheter også innafor denne, men vi har ingen mulighet til å fastslå hvor mange eller hvem av dem som benyttet seg av dette. Rekkevidden av denne feilkilden for analysen av medlemsutviklingen er behandlet på s. 65 – 74 i hovedopp.
 14. Under begrepet arbeidsherregner jeg også andre overordnede i arbeidssituasjonen enn bedriftseiere, f.eks. direktører og bestyrere i større bedrifter eller institusjoner.
 15. Om gjenfinningsprosedyren se hovedopp. s. 23 – 25. Folketellinga ble tatt opp i begynnelsen av januar 1876, og angir situasjonen ved årsskiftet. Ved å bruke medlemsprotokollens adresseangivelser kunne vi ha sikret oss opplysninger fra en større del av medlemsstokken. Men disse adressene angir ikke konsekvent medlemmenes bosted. Ofte oppgis i stedet arbeidsplassens adresse eller bare navnet på arbeidsheren. Dessuten er det vanskelig å tidfeste medlemsprotokollenes opplysninger. På den annen side er det klart at medlemmer med felles bostedsadresse på utvalgstidspunktet kan ha flyttet sammen etter at de kom med i Arbeidersamfundet. Dette får imidlertid ikke konsekvenser for hovedtrekkene i analysen. (Jfr. de forsøk på å korrigere for feilkilden som er gjort i hovedoppgavens kap. IX.)
 16. Inkludert 13 tilfelle med i alt 27 nære slektninger (familiemedlemmer) på samme adresse.
 17. Systematiske opplysninger om arbeidssted finner vi ikke i noen av de kildene som er gjennomgått. Men dette kan i en del tilfelle rekonstrueres ut fra folketellingslistene; det gjelder der en eller flere ansatte bodde i arbeidsherrens husholdning. Sporadisk kan vi også finne opplysninger i medlemsprotokollenes og folketellingenes yrkesrubrikk, samt i skattemanntall og adressebøker. En feilkilde her er at disse opplysningene refererer seg til forskjellig tidspunkt. Det blir dermed problematisk å vurdere forekomsten av felles arbeidsplass – både på utvalgstidspunktet og i rekrutteringen, og vi må være varsomme med å trekke konklusjoner.
 18. *Avhengige* håndverkere er brukt som en samlebetegnelse for alle som ikke drev selvstendig håndverk. De som i medlemsprotokollen er betegnet som svenner, lærlinger, arbeidere el.lign., er automatisk regnet som avhengige. Men det forekommer også en god del uspesifiserte håndverkerbetegnelser, som «smed», «snekker» etc. Spørsmålet om selvstendig eller avhengig status er her avgjort ved hjelp av borgerruller for Christiania. I utvalgene fra 1886 og 1893 er det i stedet benyttet en fortegnelse over selvstendige i adressebøkene for Christiania. (De kom ut årlig f.o.m. 1879.) For nærmere opplysninger og kildekritikk se hovedopp. s. 25 – 28. (I statusinndelingen er de avhengige håndverkere regnet som arbeidere.)

19. Bare i 6 av de nevnte tilfellene bodde arbeidsherre og ansatt sammen. Ellers er sammenhengen utelukkende etablert på grunnlag av opplysninger om arbeidsplass.
20. Dessuten forekommer en del (horisontale) bostedsbånd mellom selvstendig næringsdrivende, noe som ikke er tatt med i det foregående. For spesielt interesserte må jeg igjen henvise til hovedoppg.
21. Folketellinga er tatt opp like over nyttår 1886, og angir status ved årsskiftet.
22. Inkludert 7 tilfelle med i alt 14 familiemedlemmer på samme adresse.
23. Det var som nevnt en del tilfelle av felles arbeidsplass blant medlemmene. Men de gjelder nesten unntaksløst større bedrifter. Ofte var det også folk med ulike yrker som kom fra disse bedriftene.
24. I alle disse tilfellene var arbeidere og funksjonærer innmeldt sist, og forøvrig etter 1880.
25. Birger Kildal meldte seg inn i 1867 som ung student. Fra 1872 arbeidet han i nevnte firma (sin fars), og ble i 1882 en av lederne der. I 1884 ble han forøvrig statsråd i venstre regjeringen. (Jfr. *Norsk biografisk leksikon* bd VI s. 309 – 311)
26. Morgenbladets uttrykk. Se *Norsk biografisk leksikon* bd. VI s. 434 – 435.
27. Samtalelaget innen Christiania Arbeidersamfund ble dannet i 1872 som en intern (politisk) diskusjonsklubb, med egne lover og eget styre. Etter en lengre dødperiode gjenoppsto laget i 1879. Deretter ble det raskt utgangspunkt for en rekke radikale initiativ innafor Arbeidersamfundet, og samtidig en drivende kraft i den opposisjonelle politiske virksomhet i Christiania. Etter begynnelsen av 1880-åra var samtalelagets aktivitet og betydning stadig minkende, selv om det i flere år holdt virksomheten oppe. En nærmere analyse av hvem som var med i samtalelaget er gitt i hovedoppg. kap. VII.1 (s. 170 – 180).
28. Framgangsmåten har vært slik: Innafor hele medlemsstokken i 1. kvartal 1893 er det lett etter arbeidsherrer for det tilfeldige utvalgets funksjonærer og arbeidere med oppgitt arbeidsplass. Dette er gjort for 53 bedrifter, hvor det ved hjelp av adressebøker og andre kilder kan plukkes ut en eller flere eiere/ledere som kan ha utøvd personlig innflytelse overfor de ansatte. På denne måten er det funnet 6 arbeidsherrer til medlemmer som var innmeldt 1892/-93 (hvorav en var innmeldt samtidig som en av sine ansatte). Blant de 6 var forøvrig arbeiderlederen Chr. Holtermann Knudsen, som hadde opprettet sitt trykkeri for å utgi arbeideravis og vel ikke kan trekkes fram som eksempel på paternalisme. Ellers er ikke antallet forbindelser større enn at det kan bero på tilfeldigheter. I hvert fall tyder det ikke på paternalistisk rekruttering av særlig betydning.
29. Blant disse 39 tilfelle er 4 av de nevnte adresseforbindelsene mellom to eller flere avhengige håndverkere, hvor det altså i tillegg kommer inn arbeidere utafor håndverket.
30. 8 av kvinnene i utvalget var i 1891 hjemmeværende døtre. Disse kan naturligvis seinere ha skiftet sivilstand. Det er likevel interessant å merke seg at 4 av forsørgerne, derav en kvinne, er funnet igjen blant samfundsmedlemmene i 1. kv. 1893 (hele medlemsstokken undersøkt), og enten var innmeldt først eller samtidig.
31. Social-Demokraten 18. febr. 1893.
32. Det må understrekes at vi i undersøkelsen av fagforeningsmedlemmer trekker inn hele medlemsstokken i Samfundet i 1. kvartal 1893, ikke bare det tilfeldige utvalget fra del IV.

33. Kildematerialet for Den Typografiske Forening befinder seg i Oslo Typografiske Forenings arkiv. For de øvrige fagforeningers vedkommende bygger framstillingen på materiale oppbevart i Arbeiderbevegelsens arkiv.
34. Den politiske tilknytning kan etableres på grunnlag av opplysninger i forhandlingsprotokoller og jubileumsberetninger etc.
35. Gullsmedarbeidernes Forening var på dette tidspunkt upolitisk. Kjørekarlenes Forening var tilknyttet Venstres samorganisasjon, Norsk Fagforbund (stiftet 1893). Denne fagforeningen ble først dannet 26. februar 1893. Det var her således ikke aktuelt med mobilisering til styrevalget i Arbeidersamfundet våren 1893. Men vi kan i hvert fall fastslå laber interesse for Samfundet blant de som kom til å utgjøre medlemmene i Kjørekarlenes Forening. Når det gjelder Murarbeidernes Forening, kan forhandlingsprotokollen for 23. april 1892 fortelle om et enstemmig vedtak om å slutte seg til venstreorganisasjonen Det norske Arbeiderforbund. Men 22. desember 1893 ble det vedtatt å sende to representanter til Arbeiderpartiets landsmøte. I forbindelse med den lave opplutningen om Arbeidersamfundet fra murerfaget kan forøvrig nevnes at den andre foreningen i faget – Murernes Union – sluttet seg til Venstres rekke (medlemskap i Norsk Fagforbund i 1893).
36. I bokbinderforeningen var det stadig strid mellom venstrefolk og sosialister. I april 1892 ble det framsatt forslag om at foreningen skulle bryte sin forbindelse med Arbeiderpartiet. Venstremannen C.A. Larsson ble valgt til foreningens formann 11. mars 1893. 15. september 1894 ble så foreningen utmeldt av Arbeiderpartiet og De samvirkende Fagforeninger. Bagersvendenes Forening var i 1. kvartal 1893 uten formell partitilknytning. Den deltok likevel i Arbeiderpartiets 17.mai-tog både i 1892 og 1893, og ble tilsluttet Arbeiderpartiet sommeren 1893.
37. Alle tall gjelder «sikre» fagforeningsmedlemmer, jfr. tabell 1.
38. Unntaket er 11. februar 1893. Da kom det til en rekke nyinnmeldte som ikke var med i sine fagforeninger: 8 typografer, 11 skomakere, 6 gullsmedarbeidere, 3 bokbindere og 3 hjulmakere. Derimot kom det få fagorganiserte denne dagen (4 typografer og 3 bokbindere). Disse tallene antyder muligheten av en spesiell mobilisering av uorganiserte 11. februar.
39. Derimot ble det i et par tilfelle rettet henvendelser til Den Private liberale Klub, det liberale parti i Christiania og stortingsmennene. Se Kristiania-posten og Dagbladet 11. februar 1893.
40. Sosialistene hadde sin agitasjonskomite, Venstre sitt «væernelag», som begge arbeidet for å øke tilslutningen til hver sin fløy i Arbeidersamfundet. For å belyse sosialistenes framgangsmåte skal det nedenfor gjengis et skriv til en av byens fagforeninger. Det må ha vært forfattet i juni 1892. (Brevet er funnet i boks merket «Diverse» blant Christiania Arbeidersamfunds saker i Arbeiderbevegelsens arkiv.)

Til Kristiania Pladearbeideres forening

Circa 150 af Christiania Arbeidersamfunds frisindede Medlemmer besluttede paa et Møde, som afholdtes den 31 Mai at fortsætte Agitationen for Indmældelse af frisindede Arbeidere i Chr. Arbeidersamfund, for om mulig ved Valg at sætte 6 af de Medlemmer ind i Samfundets Styre, som har syn for Nødvendigheden af en selvstendig af de borgerlige Partier uafhængig politisk Optræden fra Arbeidernes side.

Nævnte Møde var af den Opfatning at Agitationen væsentlig maatte drives inden de frisindede Fagforeninger, og for at faa Plan og Samhold i Agitationen blev en Komite valgt.

Vi henstiller nu til den ærede Bestyrelse inden Deres Forening:

- a) At faa valgt en Agitationskomite i nævnte Øiemed, samt optage en Fortegnelse af de af Deres Forenings Medlemmer som tillige er Medlemmer af Chr. Arbeidersamfund. Fortegnelsen maa angive vedkommende Medlemmers Billetnummer, Navn, Stilling og Bopæl.
 - b) Fortegnelsen bedes sendt Komiteen senest inden 15de Juli. Den kan indleveres hos C. Jeppesen Stor Gd 23. Den seneste Frist for Indmeldelse af Medlemmer som vil være stemmeberettiget til Høsten er 6 August.
 - c) At arbeide for Indmeldelse i Arbeidersamfundet ogsaa blandt paalidelige frisindede Folk udenfor Fagforeningen.
 - d) At udstede Lister til Indsamling af Bidrag til Dekkelse af de med Agitationen forbundne Udgifter. Bidragene indbetales til hovedkomiteens Kasserer H. P. Elsæther eller C. Jeppesen Stor Gd 23.
 - e) Foreningens Underkomite anmodes om at opfordre de nuværende Medlemmer til at Møde Onsdag den 29de ved Valget af Representanter til Arbeidersamfundenes Landsmøde. Trygt Stemmeliste vil faaes paa Stedet.
41. Et tredje tilfelle gjelder fyrstikkarbeidernes forening. Det er i medlemsprotokollen for 1. kvartal 1893 bare 4 personer med betegnelsen fyrstikkarbeider. Det lave tallet er imidlertid bare tilsynelatende, ettersom en rekke uspesifiserte arbeidere i virkeligheten arbeidet på fyrstikkfabrikk. Ved å trekke inn flere kilder i yrkesfastsettelsen kan vi i en undersøkelse av det tilfeldige utvalget (som er omtalt i del IV) med stor sannsynlighet oppspore 21 fyrstikkarbeidere. Jfr. hovedoppg. s. 207 – 208.
42. Jfr. f.eks. Social-Demokraten 14. febr., 18. febr., 16. mai, 26. sept. 1893.
43. Typografiske Meddelelser 21. mai 1892.
44. Først ble det med 824 mot 665 stemmer vedtatt å gå ut av De forenede norske Arbeidersamfund. Deretter ble det med 725 mot 292 stemmer vedtatt å gå inn i Arbeiderpartiet. Jfr. Aamot s. 210 – 213.
45. 13 av 46 «sikre» fagforeningsmedlemmer blant skomakerne meldte seg ut før 3. kvartal 1893 (28,3%), mot halvparten av «sikre» uorganiserte (31 av 62). Tilsvarende tall for typografene: 25 av 81 (30,9%) mot 11 av 17 (64,7%). 2 av hjulmakerne meldte seg ut før 3. kvartal; ingen av dem var med i fagforeningen. Blant bokbinderne var imidlertid 3 fra begge kategorier gått ut i løpet av denne tida.
46. E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (Harmondsworth 1972) s. 9. Thompson hevder forøvrig at et slikt syn på klasser var Marx' intensjon i hans historiske skrifter.
47. Med Lenin vil jeg oppfatte klasser som «groups of people one of which can appropriate the labour of another owing to the different places they occupy in a definite system of social economy.» («A Great Beginning», *Collected Works* bd. 29 (Moskva 1974 s. 421.) Men dette vil, i den tolkning jeg går ut fra, bare danne grunnlaget for framveksten av klasser. Forøvrig gjentar jeg at i den konkrete analysen er lik «status» likestilt med lik stilling i produksjonen (jfr. note 10).
48. I denne modellen oppstår classesolidariteten i utgangspunktet innfor rammen av trange fag- og yrkesgrenser, men utvides etter hvert til å omfatte stadig større grupper.
49. Jfr. f.eks. Tore Pryser, *Klassebevegelse eller folkebevegelse? En sosialhistorisk undersøkelse av thranittene i Ullensaker* (Oslo 1977), se særlig s. 20.

50. De kriteriene som her er lagt til grunn for inndelingen i standssamfunn og klassesamfunn avviker fra den utlegning Ottar Dahl gir av begrepene (i en kommentar til Knut Myklands analyse av den sosiale utvikling i Trondheim). Se Ottar Dahl, «Noen teoretiske problemer i sosialhistorien», *Historisk Tidsskrift* bd. 37 (1955) s. 185 – 203 eller *100 års historisk forskning* (Oslo 1970) s. 334 – 349. En kort kommentar til Dahls begrepsbruk finnes i min hovedoppg. s. 254 – 255. En mer inngående redegjørelse for problemer ved begrepsparet standssamfunn/klassesamfunn har jeg forsøkt i artikkelen «Standssamfunn, klassesamfunn og historisk forskning» (upubl. manuskript 1979).
51. For å forebygge misforståelser vil jeg igjen presisere at en slik analyse må basere seg på *totalbildet* av sosiale bånd.
52. Med dette er ingenting sagt om *årsakene* til framveksten av klassesamfunnet. Det har heller ikke i denne sammenheng vært hensikten.

Øyvind Bjørnson

Kollektiv aksjon blant typografer og malerar i Trondheim 1880 – 1918

Typografene sluttet aldri opp om fagopposisjonen av 1911, men på landsmøtet i 1918 støttet de «den gamle retning». Fagforbundet deres, Norsk Centralforening for Boktrykkere, var allikevel en sterk og militant organisasjon. Gjennom denne førte typografene en aggressiv og vellykka tariffpolitikk – som om den skulle vært i fagopposisjonens ånd.

Malerne derimot, støttet fagopposisjonen fra starten av. Sjølve generalen i fagopposisjonen, Tranmæl, kom som kjent fra Malerforbundets avdeling i Trondheim. Men Malerforbundet ble aldri noen sterk organisasjon, hverken i LO eller overfor arbeidsskjøperne. I motsetning til typografene maktet aldri malerne å føre en offensiv tariffpolitikk, sin radikale tendens til tross.

Øyvind Bjørnson tar i denne artikkelen for seg malerne og typografene i Trondheim. Hovedforklaringa på den faglige og politiske utviklinga i disse to faggruppene gir han gjennom en analyse av arbeidsprosessen og den teknologiske utviklinga innen de to faga. Slik finner han at ny teknologi og økt arbeidsdeling førte til en utjevning av motsetningene blant typografene. Hos malerne derimot, førte denne utviklinga til sterkere motsetninger, og dermed også til en mindre slagkraftig organisasjon i LO såvel som sett i forhold til arbeidsskjøperne.

Innleiing¹⁾

I 1880 og 90-åra var fagarbeidaren sin posisjon som handverksvenn truga. Han heldt på å mista sin tradisjonelt sjølvstendige status og bli dekkvalifisert til spesialarbeidar.

Dette trugsmålet var det viktigaste tildrivet til den moderne fagrørsla. For bak dei nye organisasjonane sto fagarbeidaren. Det var hans krav og interesser som kom fram i dei organisasjonane som blei skipa. Difor må den første fagorganisasjonen analyserast med utgangspunkt i den konkrete klassekampssituasjonen til fagarbeidaren.

Men klassekampssituasjonen og dei krav og interesser som blei fremma, var likevel ikkje sams. Dei varierte med dei fag og bransjar som arbeidarane sto i og med lokale tilhøve.

Dette kjem klart fram i denne analysen av to ulike typar arbeidarkollektiv²⁾ i Trondheim, typografar og malarar, i ein viktig periode i norsk arbeidarrørsla si historie, tidsrommet frå 1880 til 1918. I begge desse faga var det visse utviklingstendensar som var felles. Produksjonseiningane blei større og arbeidsdelinga meir utvikla. Arbeidsdelinga førte til at trongen for faglært arbeidskraft gjekk ned. Spesialarbeidarar og ufaglærte kunne ofte erstatta den faglærte arbeidskrafta. Dette reduserte opplæringskostnadene og opplæringstida og gjorde det lettare for arbeidsgjevarane å rekruttera arbeidskraft til faga. Fylgjene var at fagarbeidaren mista kontrollen med rekrutteringa til faget, at han sjølv blei spesialarbeidar, og at konkurransen om arbeid blei større. Dette førte vidare til at verdien av fagarbeidaren si arbeidskraft gjekk ned, og at tempoet i arbeidet steig. Resultatet var ei polarisering mellom arbeidarane i arbeidarkollektivet og i forholdet mellom dei med og utan arbeid.

Både i typograf- og målarfaget gjorde desse tendensane seg gjeldande, men omfanget skifta avhengig av dei konkrete maktrelasjonane i faga.

Når typografane og målarane sin klassekampssituasjon var ulik, hang det m.a. saman med at typografane i hovudsak var sikra arbeid som spesialarbeidarar, medan målarane risikerte å mista jobben og bli utstøytt frå arbeidslivet. Difor opplevde målararen tapet av kvalifisering og status både som ei ulukke og som eit trugsmål mot heile sin eksistens.

«Det blir snart umulig for virkelige fagarbeidere at kunde eksistere, thi de konkurreres ret og slet ud af alle fuskere der trækkes ind af hensyn til konkurransen.»³⁾

Dei ulike objektive relasjonane som typografane og målarane var ein del av, er årsaka til at desse to fagarbeidarsjikka manifesterte ulike krav og interesser, og til at dei utforma ulike organisasjonstypar for å arbeida fram desse interessene. Grunnlaget for desse skilnadene og for den ulike klassekampsituasjonen finn ein i arbeidsprosessen i dei to faga. Arbeidsprosessen er det forskningsstrategiske punktet der det er mogeleg å analysere heile det feltet av relasjonar som bestemmer interesse- og ageringsmønsteret.⁴) Det er her relasjonane tetnar til.

I denne artikkelen skal vi i første del sjå nærare på nokre viktige relasjonar. Det gjeld samansettinga av og relasjonane mellom dei ulike gruppene i arbeidarkollektivet, og relasjonane til «utanforliggjande» instansar som arbeidsmarknaden og arbeidarene og arbeidsgjevarane sine organisasjonar.

Dei organisasjonane som blei utvikla, tilsvarte dei interessene som blei manifestert. I andre del ser vi nærare på dette og på den faglege politikken, det vil seia den måten dei ulike interessene blei arbeidd fram.

Hovudtyngda i analysen vil bli lagt på typografane sin situasjon, men det vil heile tida bli trekt samanlikningar til situasjonen i målarfaget.

Arbeidsprosessen før 1900

Endringane i arbeidsprosessen i typograffaget før 1900 hadde som utgangspunkt arbeidaren sitt arbeidstempo og som fundament det tradisjonelle handverket sin teknologi. Særleg galdt dette i setteriet der vinkelhaka var eit viktig verkty og settemaskinen ein enno ukjent maskin.⁵) For å oppnå ei større produktmengde pr. tidseining var det difor nødvendig å dela opp handverksarbeidet i fleire deloperasjonar. På den måten oppnådde arbeidsgjevaren ein større flyt i produksjonen og eit redusert tids-tap.

I setteriet til dømes, der fagarbeidaren sitt arbeide tradisjonelt var samansett av ialt seks ulike deloperasjonar som blei utført etter kvarandre, blei særskilde arbeidargrupper sett til å utføre berre ein eller nokre få av desse operasjonane. Som gruppe var setterskene særleg viktig. Dei vart i løpet av kort tid lært opp til å stabla sats og var difor ikkje utlært, men oppvøyd arbeidskraft. Setterskene hadde fått si utdanning «ved en raffinert øvelse».⁶

Tilsvarande fekk ein spesielle ombrekkarar, men desse var, i motsetnad til stablarane, fagarbeidarar som hadde fått redusert

arbeidsområdet sitt til denne eine spesialiteten – å brekka om sats. For fagarbeidaren var denne utviklinga uheldig fordi den truga med å redusera trongen for opplæring og dermed også verdien av arbeidskrafta hans.

Arbeidsprosessen etter 1900

Det som skjer i arbeidsprosessen etter 1900, er at spesialiseringa held fram på eit nytt teknologisk grunnlag. Det nye var settemaskinen som blei teken i bruk for å framstilla billeg avissats. Ein maskinsettar kunne nemleg erstatta 3 – 4 handsettarar, og det ein trudde var at kven som helst skulle kunna bruka maskinen etter 5 – 6 vekers opplæring.

Dette skjedde ikkje, og årsakene var mange. Ofte oppsto det feil på maskinane, og for dei fleste norske aviseigarar var det billegare å la ein maskinsettar få opplæring til å reparera maskinen enn å tilsetja ein eigen mekanikar eller kontrollør i setteriet. Dessutan vart ikkje fagkunnskapen overført til maskinen, men heldt fram med å vera eit moment ved maskinsettaren sitt arbeid. Kunnskapen blei heller ikkje standardisert, men spesialisert og knytta til den einskilde maskinen. På denne måten blei maskinsettaren ekspert på sin maskin, og fekk kunnskapar om denne i tillegg til fagkunnskapen. Og krava til kunnskap og presisjon steig etter kvart som settemaskinen blei utvikla teknisk, slik at den kunne framstille fleire typar sats.

«Hver ny oppfindelse forhøier prestasjonsevnen hos maskinen og stiller efterhvert større fordringer til setterens tekniske kundskaper og sunde sans.»⁷⁾

I tillegg til dette var det som ved produksjonen av handsats, arbeidaren sine rørsler som var utgangspunktet for produksjonen. Det var arbeidaren som styrte maskinen. Den kunne ikkje fungera utan at settaren spelte på tastane.

Bruken av settemaskinar førte såleis til at det vaks fram ei ny spesialarbeidargruppe, maskinsettarane, som trass i det spesielle ved deira arbeid, hadde trong for fagkunnskapar for å utføra eit godt arbeid. Fagkunnskapane var likevel mindre omfattande enn det tradisjonelle innhaldet i handverksopplæringa. Difor truga også bruken av settemaskinar fagarbeidaren med dekkvalifisering.

Arbeidarkollektivet

Arbeidsdelinga og den nye teknologien påverka samansettinga av arbeidarkollektivet og dermed også mogelighetene for å utvikla solidaritet og felles aksjon blant arbeidarane.

Arbeidsdelinga før 1900 førte til ei polarisering mellom dei faglærte og dei nye spesialarbeidarane, først og fremst setterskene. Motsetnadene botna primært i den reallønsutviklinga som fagarbeidarane opplevde.

«Her er forholdene saa elendige som de paa nogen mulig maade kan blive.» skreiv ein Trondheims-typograf i 1884, og han heldt fram: «Som exempel skal jeg nævne, at paa et af de større trykkerier her, sættes en 5-spalters dagsavis af piger, der nu betales med 60 øre pr. spalte (110 skudte linier). Før betaltes 50 øre. Paa et andet trykkeri, der beskæftiger 5 svende, har lønnen været lige ned til 12 kroner. Samme trykkeri der ogsaa drives med sættersker, og hvor lønnen før holdt sig i 16 kroner, har man nu budt en nyudlært 12 kroner, en anden 14.»⁸⁾

Med arbeidsdelinga og spesialgruppene sin innmarsj i faget, gjekk realløna til fagarbeidaren ned. Også verdien av arbeidskrafta hans var truga fordi det var etablert smutthol til faget. Det var ikkje lenger nødvendig med 5 års opplæring for å få tilsetjing. For det tredje var det ein viss risiko for at typografane skulle bli utkonkurrert av dei nye spesialarbeidarane.

Denne objektive situasjonen opna for tre sett krav; krav om minsteløn og rett til kollektive forhandlingar, krav om lik løn for settersker og typografar og krav om lærlingskala.

Desse krava samsvarte ikkje med setterskene sine interesser. Dersom dei fekk same løn for arbeidskrafta si som dei mannlege arbeidarane, ville dei bli utkonkurrert fordi mennene var meir fleksible og fysisk sterkare. Eller setterskene ville bli utkonkurrert av ufaglært enno ikkje oppøvd og billigare kvinneleg arbeidskraft.⁹⁾

Motsetnaden mellom settersker og mannlege arbeidarar var den viktigaste før 1900. Bruken av ny teknologi endra dette og sette nye vilkår for solidaritet og aksjon. Når det gjaldt bruken av settemaskinar, kravde handsettarane at berre utlærte handsettarar skulle kunna betjena dei, og at løna til maskinsettarar måtte liggja monaleg over handsettararen si. Det første framlegget botna i ynskjet om å få kontroll med rekrutteringa til maskinane, å hindra stor arbeidsløyse og å sikra at det var utlært arbeidskraft

Interiør fra et setteri.

som fekk sleppa til. Det andre kravet skulle redusera bruksomfanget av dei nye maskinane. Løna skulle fungera som ei avgiftsbremse.

At handsettarane i hovudsak klarte å innfri desse krava, er ein av føresetnadene for at motsetnaden mellom maskin- og handsettarar ikkje blei særleg store. Det var også viktig at det ikkje vart handsettarane som mista jobben, men setterskene.

Då Adresseavisen i Trondheim i 1903 tok i bruk dei to første maskinane sine, «fikk to settere og fire settersker sommerferie». Dette fortel ein innsendar til Typografiske Meddelelser, og han leverte også fylgjande syrlege kommentar.¹⁰⁾

«Maaske kan maskinen ogsaa være godt for noget. Jeg tror ialfald at den overhaandtagende oplærelse af sættersker, som har været drevet her i byen, vil aftage, da der paa stoffet (ialfald paa endel avistrykkerier) kun blev indtat «billig arbejdskraft».

Statistikken syner at innsendaren fekk rett. Setterskene kom til å utgjera ein minkande del av den samla arbeidsstokken i setteria i Trondheim.

Innføringa av og kampen om den nye teknologien på den ein-skilde arbeidsplassen, endra såleis samansettinga av arbeidarkollektivet og endra også relasjonane til den avtakande setterskegruppa. Setterskene var no truga av maskinsatsen, og i ein slik situasjon var det rimelegare at dei kunne akseptera typografane sitt krav om lik løn for same utdanning. Berre på den måten kunne dei no tevla med mennene. Dermed var det skjedd ei tilnærming mellom dei to gruppene. Arbeidsstokken var blitt meir homogen, sjølv om dei ulike arbeidargruppene var blitt spesialarbeidarar.

Ei anna interessant gruppe i arbeidsprosessen var faktorgruppa. Deira oppgåve var å koordinera og vaka over produksjonsprosessen. Faktor var arbeidsgjevaren sin mann på golvet. I prinsippet var det slik, men, i realiteten svært ofte ikkje. «Faktorgruppen staar solidarisk med arbeiderne»¹¹⁾ blei det hevda på landsmøtet til typografane i 1919. Andre kjelder tyder på det same. Faktor-gruppa støtta ofte arbeidarane, særleg når dei sjølv var utdanna typografar. Det var kvaliteten på arbeidet som var viktigast for faktor-gruppa og ikkje overskotet til verksemda.

Trykkeripersonalet samla og kvar gruppe for seg, hadde såleis ei relativt sterk stilling i arbeidsprosessen. Dei hadde stor grad av kontroll med sin eigen arbeidssituasjon og med tempoet i arbei-

det. Og denne arbeidssituasjonen disponerte for haldningar som trykkerieigarane opplevde som disiplineringsproblem. Den disponerte også for sterk fagkjensle og samkjensle mellom arbeidarane. Desse haldningane slo særleg ut etter 1900. Dette hang også saman med at det var skapt nye relasjonar mellom arbeidarkollektivet og arbeidsmarknaden.

Arbeidskraftmarknaden

Korleis verka arbeidskraftmarknaden inn på arbeidarane sin forhandlingsposisjon, på deira handlingsvilkår?

For å svara på spørsmålet er det nødvendig å skilja mellom arbeidsmarknaden generelt og den bransjespesifikke arbeidsmarknaden.

I heile perioden frå 1880 til 1918 var det overskot på arbeidskraft i Noreg. Det var fleire som ville ha arbeid enn det var ledige plassar i næringslivet. Spesielt rundt hundreårsskiftet med innskrenkingar i industrien, auka talet på ledige. Situasjonen betra seg monaleg under første verdskrig då industrien gjekk for fullt.

Den grafiske bransjen var ein av dei få som var i stadig vekst i alle desse åra, sjølv i åra etter 1900. Dermed skulle ein tru at ledig arbeidskraft ville bli overført til den grafiske industrien. Dette har truleg også skjedd, men kanskje først og fremst i 1880- og 90-åra. Årsaka er at det ikkje automatisk blir overført arbeidskraft til den ekspanderande industrien. Dette er også avhengig av dei kvalifikasjonar som er nødvendige for å få arbeid. På grunn av arbeidsdelinga blei det lettare å overføra arbeidskraft til den grafiske bransjen før 1900.

På same tid var det ein veldig overproduksjon av arbeidskraft i bransjen. Særleg var det dei mindre trykkeria utanfor dei største byane som pumpa ut ny arbeidskraft med fem års mellomrom. Arbeidarane i Trondheim opplevde dette som eit stort problem.

«Vi har til naboer byerne Levanger, Steinkjær og Namsos hvor der ikke findes avdelinger og hvor der som regel drives med gutter, der saasnart de er udlærte, maa ud for at søge arbeide, og da de ikke er foreningsmedlemmer, og som oftest er saaledes situerede at de maa tage hvad som bydes – og der trænges ikke mange forat rekrutere Trondhjem.»¹²⁾

Før 1900 var det difor overproduksjon av arbeidskraft i bransjen sjølv, samstundes som arbeidsdelinga i faget gjorde det lettare å overføra ukvalifisert ledig arbeidskraft til bransjen. Begge forhold auka konkurransen mellom arbeidarane, auka difor tempoet i arbeidet og reduserte realløna. Den kontrollen som det typografiske personalet hadde med tempoet i arbeidet, blei difor svekka av overskotet på arbeidskraft. Etter 1900 og særleg etter 1910 endra dette biletet seg. Ein stor del av den ledige arbeidskrafta blei soge opp av det ekspanderande næringslivet og i bransjen blei det lært opp færre arbeidarar. Ei av årsakene til dette var at Norsk Boktrykkerforening innførte ein lærlingeskala for sine medlemmer i 1906. Konsekvensen av dette tiltaket og veksten i bransjen og næringslivet generelt, var ein stram arbeidsmarknad. Frå 1910 er det skort på arbeidskraft i faget.

Mellom 1880 og 1910 var det såleis skjedd viktige endringar i typografane sin konkrete klassekampsituasjon. Fagarbeidaren var blitt spesialarbeidar, ny teknologi var blitt innført, men det arbeidarkollektivet som vaks fram på dette grunnlaget, var likevel meir homogent enn det som hadde vore. Arbeidarane hadde vunne att kontrollen med tempoet i arbeidet ikkje minst fordi dei hadde sikra seg kontroll med rekrutteringa til faget, noko som dei hadde mista i åra etter at laugsvesenet blei oppheva.

Målarane sin situasjon

Også situasjonen for arbeidarkollektiva i målarfaget endra seg monaleg i denne perioden. I stikkordsform skjedde fylgjande: I laugstida var framstillinga av råstoffet eit arbeid som kravde høge fagkvalifikasjonar. Før 1900 var råstoffet blitt gjort tilgjengeleg for folk flest og kunne kjøpast direkte frå butikk. Det som var att av handverksmessig arbeid, var å blanda saman råstoffa til måling. Denne endringa opna faget for ufaglært arbeidskraft.

Vidare blei arbeidsoppgåvene skarpare spesifisert og delt. Det var oppdrag som framleis berre kunne utførast av faglærte, men andre oppdrag kunne utførast av kven som helst.

Samansettinga av arbeidarkollektivet blei på denne måten ei anna enn ho hadde vore i laugstida. Svennar og lærlingar utgjorde ikkje lenger den samla arbeidsstokken. Dei ufaglærte dagarbeidarane var komne i tillegg. Det var ei spesiell gruppe, nærmast sjuuararbeidarar, som tok tilfeldige jobbar og som anten veksla mellom arbeid i målarfaget og andre fag eller arbeid på

Malere hos malermester Lauritz Hansen i Trondheim umiddelbart etter århundreskiftet. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og Bibliotek.

landsbygda. Svært mange budde nemleg i bygdene utanfor Trondheim det meste av året.

Denne arbeidargruppa blei spesielt mykje nytta i samband med akkordarbeid, og denne typen lønsarbeid greip om seg i Trondheim særleg etter 1900, då ein opplevde ein markert konjunktursvikt i faget. I laugstida og langt ut på 90-talet har akkord truleg vore eit ukjent omgrep. Då relasjonane mellom meister og svenn var paternalistiske.

I dette legg ein mellom anna at meisteren hadde plikter andsynes svennar og lærlingar som liknar dei ein far har andsynes borna sine. Eit utslag av dette kunne til dømes vere at meisteren freista å fordela arbeidet over heile året, slik at arbeidarane skulle sleppa med å gå ledige så kort tid som råd var. Vidare at det blei løna etter kvaliteten på arbeidet og ikkje etter kvantitet.

Med akkord-systemet blei dette snudd heilt om. No blei både «mulige og umulige» trekte inn i produksjonen, og «saa kjøres det paa baade dag og nat». Tempoet i arbeidet avgjorde nå arbeidaren si løn, og produksjonen blei konsentrert om vår og sommarmånadene og ikkje strekt ut. Fylgjene var to-sidige. For spesialarbeidaren (svennen) førte akkord-systemet til at han, for å tena like mykje som den ufaglærte, måtte produsera like mykje. Difor kunne han ikkje lenger ta seg tid til å utføra godt fagarbeid, men måtte skru opp tempoet, for ikkje å mista arbeidet. Skiljet mellom faglærte og ufaglærte blei på denne måten kraftig redusert. Ein annan konsekvens av akkord-systemet var at arbeidsløysa og tevlinga mellom arbeidarane steig.

«akkordarbejderen fritager arbejdsherren fra at beskæftige flere folk end for ham højst nødvendig, og derved bidrager han til at gjøre arbejdsløsheden større end den allerede før er. Herved har arbejderen skaffet sig flere konkurrenter, som for at kunne leve tilbyder at udføre arbejdet billigere, og derved holdes spillet gående.»¹³⁾

I 1905 stilte Malernes Fagblad fylgjande diagnose av situasjonen i faget i Trondheim og Kristiania i 1904/05 då faget var inne i ein lågkonkunktur.

«uorganiserte kollegaer der har været villige til at arbejde til den løn der er blevet dem tilbudt, har frembragt en ren smudskonkurransen i faget, der truer med helt at ødelægge det samme. Dette medfører at de mestre der har underskrevet en overenskomst (om minsteløn og minstepris på produkt, Ø.B.) ogsaa tvinges med i denne vilde dans og sin

underskrift tiltrods, maa ogsaa de søge at forskaffe sig arbeidskraften saa billig som mulig, da de jo ellers ikke kan staa sig i konkurransen.»¹⁴⁾

For å overleva i bransjen tok meistrane i Trondheim såleis i bruk akkord-systemet og billeg og ufaglært arbeidskraft. Når dei lukkast så godt i dette, skuldast det ikkje berre endring i arbeidsprosessen, men også det stadige overskotet på arbeidskraft i heile perioden, også under første verdskrig.

I denne situasjonen blei dei brennande spørsmåla for spesialarbeidaren minsteløn og kollektiv forhandlingsrett, og krav om å avskaffa akkordlønssystemet. Særleg det siste kravet kunne ikkje sameinast med dei ufaglærte sine interesser. Dersom ein på ny skulle byrja å løna etter dugleik og ikkje etter innsats og tempo i arbeidet, ville dei tapa i tevlinga med spesialarbeidarane. Vilkårå for samkjensle og felles aksjon i faget var difor dårlege.

Organisatoriske rammer

Analysen av dei to typar arbeidarkollektiv har synt at aksjonsvilkåra endra seg i løpet av perioden. Slik gjekk det også med dei organisatoriske rammene som «ytre» instansar for dei to kollektiva. Eit sentralt trekk ved denne utviklinga var den gradvise integreringa av fagorganisasjonen i det borgarlege samfunnet. Ei side ved denne utviklinga er det som er blitt kalla «den etappevise framrykkinga mot større sentralisering i fagrørsla».¹⁵⁾ Dette kjenner vi att som overføring av makt frå avdelingar og forbund til Landsorganisasjonen, skipinga av landsomfattande avtalar i forbunda, og nye relasjonar mellom LO, NAF og staten. I 1902 kom den første hovudavtalen mellom LO og NAF. Den innførte reglar om mekling og friviljug valdgift. I 1915 kom Arbeidstvistloven. Den inneheldt to institusjonar som skulle regulera tilhøvet mellom arbeid og kapital. Arbeidsretten blei ein spesialdomstol for rettstvistar i avtaleperioden, og ein statleg meklarinstusjon skulle brukast når forhandlingane om nye avtalar ikkje førte fram. Avtalane medførte også at styra i dei einskilde forbunda blei pålagde å gripa inn dersom medlemmene gjekk til aksjon i avtaleperioden.

Denne typen endringar kan forklarast som eit resultat av styrkeforholda mellom organisasjonane og klassane, og mellom fraksjonar i kvar klasse. Dei organisatoriske rammene endra seg når kampen mellom arbeid og kapital endra seg. Og kampen blei

kanalisert inn i dei gjevne organisatoriske rammene som sjølv var eit uttrykk for styrkeforholdet mellom klassane og fraksjonane på eit tidlegare tidspunkt. Desse rammene fungerte så som vilkår for den fortsatte kampen mellom arbeid og kapital i produksjonsprosessen. Av den grunn endra også handlingsvilkåra til «våre» arbeidarkollektiv seg med endringane i dei ytre rammene.

Men korleis blei dei nye reglane og vedtektene handheva?

Med utgangspunkt i ein analyse av Norsk Centralforening for Boktrykkere (N.C.f.B.) skal eg prøva å peika på visse trekk ved dette forbundet som det truleg hadde til felles med andre forbund i denne perioden.

I 1901 vedtok landsmøtet i N.C.f.B. at forbundsstyret måtte gje klarsignal før ei avdeling kunne leggja ned arbeidet. Vidare vedtok landsmøtet fire år seinare at det var ynskjeleg å få gjennomført mest mogeleg likarta tariffar for samtlege avdelingar. Landsmøtet peika og på nokre viktige prinsippspørsmål som dei ville ha gjennomført så raskt som råd. Med desse vedtaka var N.C.f.B. blitt ein sentralisert organisasjon. Kva konsekvensar fekk det?

I 1906 ville avdelinga i Trondheim gjennomføra «de paa landsmøtet opsatte prinsippspørsmåal», lik løn for menn og kvinner med same utdanning, læringseskala, og at berre utlærte handsettarar skulle kunna tilsetjast som maskinsettarar. Men forbundsstyret sette seg imot. Grunngevinga var at eit dårlig resultat i Trondheim, ville få negative fylgjer for tariffrevisjonen i Kristiania året etter.

«Hvilket selvfølgelig vilde være skjæbnesvangert, da Kristiania afdeling udgjør en saa stor kontingent av N.C.f.B. Ligeledes vilde en streik i Trondheim paa et tidspunkt, hvor man ingen understøttelse ville erholde af landsorganisationen, lægge sterkt beslag paa reservekassen og maaske lamme N.C.f.B.'s økonomiske kræfter før hovedslaget.»¹⁶⁾

Reaksjonen frå forbundet på avdelinga sitt ynskje om å gå til aksjon gjev eit innsyn i den avstanden og dei konfliktane som oppsto mellom grunnplan og sentralleiing når organisasjonsapparatet blei bygd ut internt og eksternt.

Lokalavdelinga sto i eit meir direkte forhold til dei krav og interesser som arbeidargruppene gav uttrykk for. Sentralleiinga sine relasjonar var annleis. Den måtte vurdere ein aksjon utfrå dei økonomiske ressursane i forbundet, om det var mogeleg å få stønad frå LO, om krava til andre avdelingar var viktigare, om

det kanskje var best å samla styrken der forbundet sto sterkast for på den måten ved eit gunstig resultat å dra dei andre avdelingane med seg.

Fagapparatet tok på denne måten opp massane sine interesser i ei filtrert form og bearbeidde desse interessene i organisasjonen for å utvikla ein felles plattform.

Endå tydelegare kom denne bearbeidingsprosessen fram under førebuingane til forhandlingane om landstariff i 1913. Dei krav som N.C.f.B. til slutt gjekk inn for, var ikkje dei same som dei ulike gruppene og avdelingane i forbundet hadde sett fram. Det hadde skjedd ei bearbeiding og einskapeleggjing. Samanlikna med dei opphavelige krava medførte ikkje denne prosessen at alle krav blei dempa ned. Tvert om kunne forbundet fungera som ein spydodd innanfor rammene til det kapitalistiske samfunnet og stilla hardare krav enn det avdelingane og gruppene gjorde, avhengig av dei klasseforholda og forholda i arbeidarkollektivet som dominerte lokalt.

Dei krava som forbundet bar fram, var funksjonelle innanfor det etablerte avtaleverket. Når grunnplanet truga med å stilla krav som braut med desse rammene, greip forbundet inn og freista å dempa krava og kanalisera dei inn i organisasjonsapparatet, noko forbundsstyret var pålagt etter tariffavtalen av 1913.

At dette var tilfelle syner fleire døme frå Trondheim. I 1914 gjekk personalet ved Adresseavisen til aksjon. Kravet var å få fjerna ein arbeidsleiar. Personalet greidde dette, og fekk på same tid lovfesta ein bedriftsintern avtale som trygga posisjonen deira på arbeidsplassen. Avtalen stridde mot tariffen, og NAF freista å få han gjort om, truleg i samarbeid med N.C.f.B., men utan å lukkast.

Tre år seinare, i 1917, la personalet i Adresseavisen ned arbeidet. N.C.f.B. vedtok då telegrafisk «at henstille til personalet at opta arbeidet for senere ved forhandlingar at komme til forstaaelse». ¹⁷⁾ Aksjonen var ein dyrtidsaksjon og den første der NAF og N.C.f.B. blei kopla direkte inn. Reaksjonsmønsteret som kom fram var typisk for N.C.f.B. og NAF. Både på det lokale nivået og sentralt, var ein imot at personala ved den ein-skilde bedrift skulle handla på eiga hand. Då stereotypørklubben i Dagsposten i 1918 nekta ein kollega å ta plass som stereotypør, uttalte avdelinga at «det var noksaa forkastelig at de enkelte særklubber optraadte noksaa egenraadige.» Og styret vedtok at «alle henvendinger skulle gaa gjennom den typografiske forening.» ¹⁸⁾

Og då avdelingsstyret i 1918 sendte inn sin årsrapport heitte det at «styret har grepet regulerende og mæglende ind i flere til-

dels ganske spændte forhold mellem arbeidere og arbejdskjøpere.»¹⁹⁾

Endringane i relasjonane mellom fagorganisasjonen, forbunda og LO, og NAF, endra handlingsvilkåra til arbeidarkollektiva. Frå forbundsstyret gjekk det klare signal om å leggja band på seg og ikkje aksjonera i tide og utide, men i staden kanalisera krava inn i organisasjonsapparatet. Signala gjekk frå forbundsstyra til avdelingsstyra, men blei svekka under vegs. Dei siste kom alltid til å ha eit meir umiddelbart og direkte forhold til arbeidarkollektiva sine krav og interesser, noko som kunne føra dei ut i ein konflikt med dei sentrale organisasjonslekkane. Trass i dette var det med det nye organisasjonsapparatet bygd opp eit nett av sanksjonar og sosialt press som skulle hindra ukontrollerte aksjonar, og i staden verka til å integrera og einskapeleggja krava frå grunnplanet innanfor dei rammene som avtaleverket sette. Desse rammevilkåra var felles for målarar og typografar. Likevel kom dei til å utnytta rammevilkåra på heilt ulik måte. Det er temaet for andre del av denne artikkelen – korleis makta typografar og målarar å arbeida fram krava og interessene sine?

Fagleg politikk – typografane

Som nemnt var det fagarbeidaren som var den drivande krafta bak organisasjonsbylgja i 1880- og 90-åra. Det var den tradisjonelt sjølvstendige statusen hans som handverkssvenn som var truga, og dette var det viktigaste sporen til den nye skipnaden.

I Trondheim var det òg dei best kvalifiserte typografane som i 1882 kom med i organisasjonen. Det var folk som E.C. Ellewssen, J.L. Vikan og L. Larsen. I 1882 var Ellewssen blitt faktor i avisa Dagsposten i Trondheim. Fire år seinare blei han styrar av denne verksemda og var det fram til 1906 då han trekte seg attende. To år seinare kjøpte han sitt eige trykkeri i Trondheim. Johan Ludvik Vikan starta som avis- og læregut i Adresseavisen. Avanserte så til typograf og faktor same stad, og blei seinare faktor i to andre trykkeri i Trondheim før han fekk sitt eige trykkeri. Den siste av desse tre, Lauritz Larsen, var ein av initiativtakarane til Dagsposten. Han arbeidde som ombrekkar i avisa før han avanserte til faktor, ei stilling han hadde i 35 år.

Det var folk som desse som gjekk i brodden. Dette var initiativtakarane og dei første formennene. Dei ville ikkje ha ein allianse med spesialarbeidarane, men ein allianse med prinsipalane,

med arbeidsgjevarane. Formålet med ein slik allianse var å verna om verdien av arbeidskrafta, verna om statusen og den frie og uavhengige stillinga i arbeidsprosessen.

Vern om faget blei det nye slagordet, men dette kravet samsvarte ikkje med arbeidsgjevarane sitt ynskje om billeg arbeidskraft. Eit nærare samarbeid kom difor aldri i stand.

Organisasjonen kom til å liggja meir og mindre brakk på heile 80-talet, men i ti-året etter blei det gjort nye utspel. Foreininga blei opna for dei mest typiske spesialarbeidarane, setterskene, og det brennande spørsmålet vart minsteløn og rett til kollektive forhandlingar. Desse krava stridde mot arbeidsgjevarane sine interesser. Dei ville løna arbeidarane individuelt etter dugleik og røynsle. I ein situasjon med overskot på arbeidskraft førte dette til at arbeidarane kappast om å selja arbeidskrafta si, og løna gjekk ned.

Dei objektive relasjonane som skapte desse krava, var ikkje nye for 90-talet, dei dominerte også i ti-året før. Men i denne perioden var spenninga mellom settersker og typografar så stor og motstanden frå arbeidsgjevarhald mot minsteløn og kollektive forhandlingar så intens, at det blei umogeleg å lansera slike krav. I staden freista leiinga av avdelinga å leggja eit moralsk påbod på medlemmene om ikkje å selja arbeidskrafta si under ein fastsett pris. Men påbodet blei ikkje fylgt. Tevlinga om arbeid heldt fram og realløna minka.

Det viktige med retten til kollektive forhandlingar og garantert minsteløn var difor å få ein slutt på den uheldige tevlinga mellom arbeidarane, å få ei grense for kor lågt det var mogeleg å selja arbeidskrafta. Men på same tid ville fagarbeidaren ha ein avtale om individuell dugleik, fordi dette støtta kravet hans om løn etter kvalitet. Den avtalen som foreininga fekk gjennomført med den einskilde boktrykkar i 1898, og som var den første avtalen i faget, innfridde alle desse krava. Avtalen i 1898 varsla difor om eit tidsskilje. Frå no av godtok boktrykkarane kollektive forhandlingar og avtalar om minsteløn. Avtalen varsla også om at relasjonane i arbeidarkollektivet var blitt endra. Leiinga i avdelinga makta å jamna ut motsetnadene mellom settersker og mannlege arbeidarar. Setterskene fekk ei minsteløn som låg vesentleg under minsteløna til typografane. Sjansane for at setterskene skulle bli konkurrert ut av faget av dei mannlege arbeidarane var dermed kraftig reduserte.

Aksjonen i 1898 varsla også om at medlemsprosenten for alvor tok til å stiga i avdelinga. Mest samtlege settersker og typo-

grafar slutta opp om avdelinga under aksjonen, og frå rundt 1905 var om lag 90 prosent medlemmer.

Typografane sine krav avgrensa seg ikkje til minstelønskrav og retten til kollektive forhandlingar. Andre og like viktige krav blei lansert både før og etter 1898.

Vi har sett at verdien av «den faglærte» spesialarbeidar si arbeidskraft sank med den aukande tilførselen av arbeidskraft. I denne situasjonen blei det viktig for den faglærte spesialarbeidaren å regulera tilførselene av arbeidskraft og sikra verdien av arbeidskrafta ved hjelp av avtalar om opplæring. I stor grad var det Kristiania og forbundet som gjekk i brodden for tiltak som kunne bøta på desse forholda. Når det var slik, hang det saman med at overskotet på arbeidskraft frå heile landet enda opp i Kristiania. Problema vart såleis fortetta i hovudstaden, på same tid som det var her fagarbeidaren sto sterkast. Dei tiltaka som blei tilrådd måtte nødvendigvis få ein landsomfattande karakter fordi arbeidskraftmarknaden var nasjonal. Det hjelpte typografane i Kristiania lite å få regulert tilførselene av arbeidskraft i Kristiania dersom straumen av ledige frå resten av Noreg ikkje stogga.

Dei tiltaka som skulle regulera tilførselene av arbeidskraft var i første omgang reise- og arbeidsløysekasse. Det var tiltak innanfor ein og same interesseorganisasjon, N.C.f.B., og ikkje avtalar mellom arbeidsgjevarar og arbeidarar.

Formålet med reisekassa var å gje den reisande arbeidsledige ein «saadan tankeretning at han ikke i vild konkurranse overfor sine kolleger, søger at nedsætte arbejdspriserne, naar det er overflødig arbejdskraft.»²⁰⁾

Tilsvarande var argumentet for arbeidsløysekasse at «den hindrer en alt for stor ophoben af ledige arbejdskrefter, og den ved en saadan ophoben fremkaldt fare for lønsreduktion.»²¹⁾

Reisekassa blei skipa i 1882 og arbeidsløysekassa i 1894. Dei skulle få ledig arbeidskraft til å sirkulera til stader der det var ledige plassar, eller gje dei utan arbeid så mykje økonomisk hjelp at dei ikkje trong å kasta seg ut i kampen om arbeid med ein gong.

Ein lærlingskala var derimot eit tiltak som greip meir direkte inn i rekrutteringa til faget. Det skilte tiltaket frå dei to andre. Ein annan viktig skilnad var at lærlingskalaen var ein avtale mellom arbeidsgjevarane og arbeidarane og ikkje ein avtale mellom medlemmene i N.C.f.B.

Kravet om lærlingskala skulle såleis regulera tilførselene av arbeidskraft ved å setja bestemte reglar for kor mange læregutar

ei verksemd kunne ha. Men det skulle også sikra verdien av typografane si arbeidskraft. Kravet om fem års opplæring må forståast slik.

Eit tilsvarende dobbelt siktemål hadde kravet om at berre utlærte handsettarar skulle kunna tilsetjast som maskinsettarar. Det sikra kontrollen med denne typen arbeidskraft, og at denne arbeidskrafta hadde ei lang opplæring.

I 1889 og ved alle seinare tariffrevisjonar i Kristiania var kravet om lærlingeskala framme. Men det var først i 1906 at Norsk Boktrykkerforening oppretta ein avtale for medlemmene sine, og N.C.f.B. fekk berre symbolsk innverknad på avtalen. Forbundet skulle få melding dersom Norsk Boktrykkerforening vedtok å endra skalaen. Når arbeidsgjevarane vedtok ein lærlingeskala, hang det truleg saman med konkurransen med utanlandske og innanlandske konkurrentar. Boktrykkarane ville tevla med utlendingane i kvalitet, og gjera det umogeleg for smusskonkurrentane innanlands som dreiv med lærlingar å driva i det heile. Lærlingeskala var eit middel til å oppnå desse ynskjemåla.

Heller ikkje i spørsmålet om at «kun» handsettarar skulle tilsetjast som maskinsettarar, fekk forbundet gjennomført kravet sitt fullt ut. Rett nok fekk avdelinga i Trondheim i 1905 tariffesta kravet, men i landstariffen i 1913, blei «kun» erstatta med «fortrinnsvis». Praksis var likevel at «kun» handsettarar blei tilsett.

Dyrtidsaksjonane

Vi har tidlegare registrert ein tendens til byråkratisering og sentralisering av fagrørsla utover på 1900-talet. I dette biletet ligg det også at forbundsstyret skulle gripa inn dersom arbeidarane aksjonerte kollektivt i avtaleperioden. Det var i det heile forbod mot kollektive aksjonar. Slik blei avtalen mellom N.C.f.B. og Norske Aviseieres landssammenslutning utforma i 1913. Det var ein seks års avtale, og arbeidsgjevarane sitt organ, Nordisk TrykkeriTidende, tolka avtalen slik:

«En avtale er en kontrakt, som binder og forpligter begge parter like meget. Talemaater, som «personalet handler paa egen haand», maa nu ikke taales mere. Enhver tvist paa et trykkeri eller avtaler mellom arbeidere vedrørende arbeidet eller andre forhold, maa nu godkjennes av N.C.f.B., som ogsaa har forpligtet sig til ikke at støtte krav om kollektive lønsforhøielser.»²²⁾

Men då prisstigninga for alvor skaut fart under første verdskrig, sette arbeidarane på golvet denne avtalen ut av spel. Dei aksjonerte for høgare løn, individuelt eller kollektivt. Og arbeidsgjevarane blei tvinga til å gje lønstillegg. Dette var fotfolket sitt stille opprør, og tendensen til byråkratisering med eit organisasjonssapparat av fast tilsette leiarar som forhandla på vegne av klassen, blei dermed broten. For typografane utnytta si sterke stilling i arbeidsprosessen og den stramme arbeidsmarknaden til alle slags former for ulovleg press. Gå-sakte-aksjonar, isolering av arbeidarar som ikkje kravde høgare løn, blokade av arbeidsgjevarar som ikkje gav høgare løn, m.v., forutan dei meir opne kollektive løns-aksjonane. Det typografane på denne måten tilrana seg var retten til å forhandla lokalt i avtaleperioden, og det dei oppnådde var ei form for kollektiv lønsgliding.

Aksjonsmåten som typografane tok i bruk, minna mykje om dei kampmidla som fagopposisjonen agiterte for. Men typografane var ikkje fagopposisjonelle. Likevel oppnådde dei mykje ved å ta i bruk desse kampformene. Kva kunne då ikkje målarane oppnå som sto tilslutta fagopposisjonen.

Målarane

Medan relasjonane mellom gruppene i arbeidarkollektiva i typograffaget mildna, og organisasjonen oppnådde å få ein større kontroll med tilførsleane av arbeidskraft, skjedde ikkje det same i målararkollektiva. Motsetnadene mellom spesialarbeidarar og ufaglærte var store i heile perioden, og blei styrka av overskotet på arbeidskraft. Sjansane for solidaritet og felles aksjon blei difor svekka.

Dette slo ut i ein låg organisasjonsprosent i heile den undersøkte perioden, og spørsmålet om å auka tilslutnaden og få til ein avtale om minsteløn og rett til kollektive forhandlingar, var dei dominerande spørsmåla etter 1900.

I heile perioden var det mange uorganiserte, særleg blant dei ufaglærte. Årsaka var dels motsetnadene mellom spesialarbeidarane og dei ufaglærte t.d. i spørsmålet om akkordløn. Dels at målararbeidsplassane og -arbeidsstokken ikkje var stabil som i typograffaget, men skiftande, noko som gjorde det vanskeleg å utvikla samkjensle i kollektivet. For det tredje var Norsk Malerforbund ein heilt annan type organisasjon enn N.C.f.B. Det var ein organisasjon utan kollektive gode av særleg omfang. Årsaka var ikkje ein mangel på behov for slike gode, men at det var van-

skeleg å få iverksett tiltaka. Spørsmålet om arbeidsløsekasse var t.d. brennande etter 1900 på grunn av den store arbeidsløysa i vintermånadene. Men sidan det var så mange som var ledige, måtte det store ressursar til for å stetta deira behov. Slike midlar kunne berre skaffast ved hjelp av medlemskontingent, men når medlemstalet var lågt, blei dette svært vanskeleg. Det var mogeleg å heva kontingenten, men eit slikt tiltak ville også stengja mange ute frå organisasjonen. Avdelinga i Trondheim sa det slik.

«Vi har fra tidligere erfaring for, at en lav kontingent uden rettigheder, ikke er i stand til at skape en solid organisation, men paa den anden side, har det ogsaa vist sig, at en altfor høi kontingent, holder mange borte fra organisationen.»²⁸⁾

Dette var ein tvangssituasjon og vond sirkel som det var vanskeleg å finna ein veg ut av så lenge dei sosiale forholda og klasseforholda ikkje endra seg. Denne objektive tvangsrelasjonen blei eksponert av Martin Tranmæl i kampen hans mot forsikringsstellet.

Når dei ufaglærte var vanskelege å få organisert, hang det også saman med at mange uorganiserte meistarar truleg berre ynskte å tilsetja uorganiserte arbeidarar. Det sosiale miljøet kan også ha verka som eit ideologisk panser som hindra tilslutnad, t.d. miljøet i bygdene rundt Trondheim.

Likevel prøvde foreininga ved hjelp av sosialt press på arbeidsplassen og i privatlivet å tvinga dei uorganiserte inn i organisasjonen, utan å lukkast. Ein annan måte å arbeida fram kravet om auka tilslutnad, var å få istand ein allianse med dei organiserte meistrane. Dette var også ein freistnad på å få skipa ein avtale om minsteløn og rett til kollektive forhandlingar blant alle målarmeistarar. Etter fleire freistnader blei ein slik avtale iverksett i 1905. Det var ein gjensidig avtale som plikta dei organiserte arbeidarane til berre å ta arbeid hos organiserte meistarar og omsnudd organiserte meistarar til berre å tilsetja organiserte målarar. På denne måten vona ein å pressa dei uorganiserte av både kategoriar inn i «sine» foreingar. Fullt ut lukkast ein aldri i dette, sjølv om meistrane hevda at avtalen hadde vore ein «mæktig faktor» i kampen mot smusskonkurransen.

Trass i dei mange negative røynslene hadde dei organiserte i Trondheim erfaring for at eitt middel fekk arbeidarane til å slutta opp om organisasjonen. Det var aksjon. Då fylka utøvarane i faget seg om organisasjonen, medan dei vende han ryggen så

snøgt avtalen var komen i hamn. Dei «sovna» til neste tariffopp-
gjer.²⁴⁾

Dette var røynsler som kom til uttrykk hos Tranmæl i kravet om at det bindande avtaleverket måtte avskaffast og makt og myndighet bli overført til avdelingane. Men desse røynslene kom i konflikt med andre og viktige behov hos målarane, som behovet for å sentralisera og overføra makt frå forbunda til Landsorganisasjonen. Dette var eit krav som dei ressursfattige forbunda som Norsk Malerforbund, bar fram. Difor ser vi også at desse ulike tendensane, sentralisering – desentralisering, blir eksponert hos Tranmæl til ulike tidspunkt. Det var freistnader på å gje organisatoriske løysingar på objektive motstridande relasjonar i målarfaget.

Men kva skjedde så med dei fagopposisjonelle målarane under dyrtida?

Mellom 1910 og 1919 var det for avdelinga i Trondheim tariff-revisjon i 1910, 1915, 1917 og 1919. Då dyrtida var på sitt verste i dei to åra mellom 1917 og 19, låg såleis minimumsløna fast. Men målarane kunne forhandla om individuelle tillegg slik som typografane.

Det talmaterialet og dei opplysningane som finst peiker klart i retninga av at målarane ikkje klarte å få kompensert for prisstigninga i desse åra og at realløna deira sank. Sabotasje, blokade og obstruksjon var kampmiddel som målarane aldri tok i bruk. Difor skjedde det paradoksale at dei fagopposisjonelle ikkje aksjonerte fagopposisjonelt, medan typografane som ikkje sto tilslutta fagopposisjonen, tok fagopposisjonen sine kampmiddel i bruk.

To typar forbund

Om eit arbeidarkollektiv slutta seg til den fagopposisjonelle rørsla, var ikkje det kriteriet som bestemte om kollektivet førte kampen inn på arbeidsplassen og aksjonerte som «fagopposisjonelle». Dei vilkåra som bestemte ageringsmønsteret var relasjonane mellom gruppene i arbeidarkollektivet og relasjonane mellom kollektivet og arbeidsmarknaden og organisasjonane.

Går vi eit steg vidare på dette resonnementet kan vi seia at N.C.f.B. besto av avdelingar og grupper som makta å utnytta dei rammene som avtaleverket sette til sin fordel, noko målarane ikkje makta. Korleis var avtaleverket utforma? Avtalane varte over mange år. I ein situasjon med prisstigning var dette til arbeidsgjevarane sin fordel. Avtalane gav rom for individuelle tillegg

i avtaleperioden. Den passussen kan vi også rekna med at arbeidsgjevarane sette pris på fordi det gav dei ein sjanse til å påskjøna arbeidarar som arbeidde hardt og/eller godt. Individuelle tillegg fungerte såleis som ei form for bonus for stor innsats i produksjonen, og i bransjar der tempoet i arbeidet var avhengig av innsatsen til arbeidarane, var ei slik bonusordning viktig. Den fekk arbeidarane til å syna større interesse for arbeidet, og fungerte såleis på same måte som akkordlønssystemet. Alt i alt ser det difor ut for at utforminga av avtalane indikerer at styrkeforholdet mellom arbeid og kapital vippa til arbeidsgjevarane sin fordel.

Men typografane og N.C.f.B. kunne også tenkja seg ei slik avtaleform. Leiarane i forbundet ville nytta avtaleperioden til å styrkje forbundet økonomisk og organisatorisk. Det var ein grunn til at det var lettare å akseptera lange avtalar. Og regelen om individuelle tillegg gav typografane ein sjanse til å utnytta den sterke forhandlingsposisjonen sin på arbeidsplassen til å gjennomføra meir og mindre løynde kollektive aksjonar og få til ei lønsgliding i avtaleperioden. Den bransjen som typografane jobba i, var i det heile typisk for dei bransjar der arbeidsgjevarane kunne akseptera og dra nytte av ei bonusordning med individuelle tillegg.

Situasjonen var ikkje likeeins for målarane. På grunn av det låge medlemstalet fekk forbundet vanskar med å byggja seg opp i avtaleperioden. Og overskotet på arbeidskraft og dei mange uorganiserte gjorde det vanskeleg å få til ei lønsgliding. Difor kan avtaleverket også oppfattast som eit resultat av styrkeforholdet og maktkampen mellom ulike typar av forbund i Landsorganisasjonen, der N.C.f.B. og Norsk Malerforbund gav uttrykk for ulike tendensar i fagrørsla.

Andre døme finst også. Alle veit sikkert kva som skjedde i 1899? Då vedtok N.C.f.B. ikkje å melda seg inn i den nyskipa Landsorganisasjonen.

«Vi frygtet at en tilslutning vilde ha skadelig indflydelse paa vor egen organisation . . . (Fordi dei best organiserte forbunda) «maatte bringe uforholdsmessige offer til fordel for de svake forbund.»²⁵⁾

Motstanden mot LO i 1899 som botna i ei tru på at det var meir å tapa på medlemskap enn det var å vinna, indikerer den kursen som N.C.f.B. valte i åra etter. Det ein satsa på var å styrka forbunda på bekostning av LO. Då forbundet meldte seg inn i LO i 1905, var det difor under føresetnad av at organisasjonsstruktu-

ren skulle bli lagt om, og meir makt og ansvar bli tilbakeført til forbunda frå LO. Desse føresetnadene blei innfridde under LO-kongressen i 1907.

Det stikk motsette gjorde Malerforbundet seg til talsmann for. Dei ville ha sentralisering i LO. «Vi maa sentralisere al vor magt», sa Tranmæl i 1907. Denne taktikken vann ikkje fram, og den organisasjonsstrukturen som LO fekk i løpet av dei ti første åra etter skipinga, favoriserte forbund av typen N.C.f.B. Dermed hadde målarane ikkje berre mislukkast i få iverksett den organisasjonsmodellen dei sjølve prøvde å fremja. Det blei også vanskelegare for dei å arbeida fram interessene sine innanfor den nye organisasjonsstrukturen. Særleg under dyrtida førte dette til spenningar og fraksjonsstridar i forbundet.

Grunnlaget for målarane og Tranmæl sine alternative organisasjonsmodellar som varierte med den konkrete klassekampsituasjonen og påverknad frå ulike ideologiske straumar, må vi søkja i dei objektive relasjonane som dominerte faget i denne perioden, særleg i det konfliktfylte forholdet mellom spesialarbeidarane og dei ufaglærte og uorganiserte dagarbeidarane. Den enorme betydning som Tranmæl tilla organisasjonen, kan også forståast som ein effekt av desse relasjonane.

Samandrag og konklusjon

Dei relasjonane som bestemte ageringsmønsteret til typografar og målarar endra seg mellom 1880 og 1918. I typograffaget førte arbeidsdeling og ny teknologi til å jamna ut motsetnadene mellom gruppene i faget. Samstundes endra arbeidsgjevarane taktikk, noko som var ein av føresetnadene for at arbeidarane fekk kontroll med tilførslene av arbeidskraft. Saman med ein sterk forbundsorganisasjon, skaffa desse relasjonane arbeidarane kontroll med tempoet i arbeidet og ein sterk forhandlingsposisjon.

Slik gjekk det ikkje med målarane. Motsetnadene mellom spesialarbeidarar og målarar blei aldri jamna ut. Arbeidsgjevarane si sterke satsing på akkordarbeid og overskotet av arbeidskraft, førte til at arbeidarane aldri fekk kontroll verken med tilførslene av arbeidskraft eller tempoet i arbeidet. Ein svak forbundsorganisasjon kunne ikkje bøta på desse tilhøva.

I løpet av perioden kan vi også registrera at mogelighetene for å reisa og føra fram krav, endra seg med endringar i dei objektive klasserelasjonane. I 1880-åra var det t.d. umogeleg for typografane å reisa krav om minsteløn og rett til kollektive for-

handlingar. Ved inngangen til det nye hundreåret blei derimot dette mogeleg. Likeeins var det i 1880-åra umogleg å regulera tilførslene av arbeidskraft ved hjelp av lærlingskala. Det var først i 1905/06 at denne mogelegheita opna seg.

Analysen syner også at typografar og målarar bar fram ulike krav og interesser på grunn av deira ulike klassekampsituasjon. Målarane stilte aldri krav om lærlingskala, og fekk heller ikkje gjennomført ein lærlingskala som typografane. I staden blei organisasjonsspørsmålet det brennande for målarane, eit spørsmål typografane hadde gjort seg ferdig med kort tid etter 1900.

Vidare syner det seg at når det var umogleg å koma i forhandlingsposisjon med arbeidsgjevarane, prøvde målarar og typografar å styrka sine egne organisasjoner. Organisasjonsinterne minstelønsavtalar, reise- og arbeidsløysekassar og sosialt press for å auka tilslutnaden, kan alle oppfattast som slike organisasjonsinterne tiltak.

Vi såg også at utforminga av organisasjonane og avtaleverket gjorde det lettare for typografane å arbeida fram krava sine enn for målarane. Særleg under dyrtida kom dette klart fram. Då utnytta typografane den sterke forhandlingsposisjonen sin til å aksjonera kollektivt for høgare løn trass i forbodet mot slike aksjonar. Dei faglege midla som blei brukt, likna dei fagopposisjonen hadde gjort seg til talsmann for. Men dei eigentlege fagopposisjonelle, målarane, makta ikkje å gjennomføra tilsvarande aksjonar. Skilnaden i aksjonar, må difor forklarast utfrå ulike klasserelasjonar, og ikkje som ein konsekvens av overføringar og innpodingar av ulike ideologiar.

Målarane sine vanskar med å arbeida fram krava sine innanfor det etablerte fagapparatet, styrka motstanden mot den faglege politikken. Frå før hadde målarane i Trondheim forfekta ein alternativ organisasjonsmodell. Det denne opposisjonen med Tranmæl i brodden gav uttrykk for, var objektivt motsetnadsfylte relasjonar i faget, særleg motsetnadsfylte relasjonar til dei ufaglærte og uorganiserte.

I denne analysen har eg ikkje freista å gje generelle forklaringsringar på kvifor nokre arbeidargrupper slutta opp om fagopposisjonen. Ein slik analyse vil krevja eit detaljert studium av dei ulike gruppene, og det er lite truleg at ein kan koma fram til ei einskild felles forklaring. Årsakene til medlemskap vil truleg variera og vera avhengig av bransjespesifikke og lokale klasserelasjonar. Heller ikkje har eg freista å analysera den fagopposisjonelle ideologien. Skulle ein gjera det, måtte ein også trekkja inn ideologisk påverknad frå ulike idestraumar. Det som likevel er

sikkert, er at målarane sitt ageringsmønster lar seg forklara utan at ideologisk påverknad frå fagopposisjonen vert brukt som årsaksfaktor.

Kjelder:

1. Artikkelen byggjer på hovudfagsoppgåva mi i historie, «Pengene eller livet. Fagforeningshistorie frå Trondheim – typografar og malarar 1880 til 1918». Bergen 1979.
2. Med arbeidarkollektiv forstår ein dei grupper av arbeidarar som er knytta til ein arbeidsprosess, som står i visse relasjonar til kvarandre, relasjonar som bestemmer dei krav og interesser som gruppene uttrykker.
3. Malernes Fagblad, nr. 3, 1905.
4. Med ageringsmønster forstår ein både dei krav og interesser som blir uttrykt og måten desse krava blir arbeidd fram på.
5. I den typografiske bransjen hadde det sjølv sagt alt skjedd ei arbeidsdeling mellom trykkarar og settarar. Av mangel på plass omtalar eg ikkje det som skjer i trykkerisalen i denne perioden.
6. Nordisk Trykkeri Tidende, nr. 4, 1905.
7. Typografiske Meddelelser, s. 220, 1912.
8. Op.cit., s. 185, 1884.
9. Ingrid Andersgaard, «Striden mellom settersker og typografer i Kristiania, 1870-årene – 1907, s. 77 – 79, Hovudfagsoppgåve i historie, Tromsø 1975.
10. Typografiske Meddelelser, s. 210, 1903.
11. Norsk Centralforening for Boktrykkere – landsmøte, s. 11, 1919.
12. Typografiske Meddelelser, s. 185, 1884.
13. Malernes Fagblad, nr. 1, 1896.
14. Op.cit., s. 42, 1903.
15. Per Maurseth, «Arbeidskonflikter i Norge», s. 20, i Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie, nr. 1, 1977. Nokre av opplysningane og synspunkta i det fylgjande er henta frå denne artikkelen.
16. Norsk Centralforening for Boktrykkere, Protokoll, 18/1-1906.
17. Op.cit. 30/10-1917.
18. Typografforeningens forhandlingsprotokoll i Trondheim, 12/12-1918.
19. Norsk Centralforening for Boktrykkere – Beretning, s. 66, 1917.
20. Arne Ordning, Norsk Centralforening for Boktrykkere 1882 – 1932, Oslo 1932, s. 39.
21. Typografiske Meddelelser, s. 110, 1893.
22. Nordisk Trykkeri Tidende, nr. 6, 1913.
23. Malernes Fagblad, s. 4 og 10, 1902.
24. Malernes Protokoll, Trondheim, 10/12, 1905.
25. Typografiske Meddelelser, s. 246, 1900.
26. Av annan litteratur som er brukt kan særskilt nemnast: Knut Ågotnes, «KPD, arbeidarklassa og fascismen», Vardøger 10, 1979. Joachim Hirsch, Til analysen av den borgerlige stat, i Oktober, nr. 8, København 1978. Lars Olof Ek Dahl & Hans Eric Hjelm, Reformismens framvæxt inom svensk arbetarrörelse, i Häftan for Kritiska studier, nr. 2, Lund 1978.

Debatt

Knut Kjeldstadli

Tranmælisme

**Svar til Inger Bjørnhaug, Eirik Fiva og
Nils Henrik Fuglestad**

I artikkelen «Reformismens seier» (TFAH 1/78) søkte jeg å besvare to spørsmål: Hvorfor slo Arbeiderpartiet på 1930-tallet på nytt inn på en sosialdemokratisk linje? Og: Hvorfor fulgte arbeiderklassen partiet på denne kursen?

Artikkelen er blitt imøtegått av Inger Bjørnhaug, Eirik Fiva og Nils Henrik Fuglestad.¹⁾ Slik jeg oppfatter diskusjonen, har den gått om to hovedspørsmål: Hvilken karakter hadde Arbeiderpartiet – ideologisk og praktisk – på 1920-tallet? Var det med andre ord vesentlig kontinuitet eller brudd i utviklinga fra 20- til 30-tallet? Og dernest: Hvilke holdninger rådde egentlig i arbeiderklassen – både på 20- og 30-tallet? Forandret disse holdningene seg vesentlig – og hvordan kan det eventuelt forklares?

I. ARBEIDERPARTIET PÅ 1920-TALLET

For diskusjonen kan det være greit å skjelne mellom ideologi og praksis.

Ideologi

På ulike premisser hevder Bjørnhaug, Fiva og Fuglestad at DNA på 20-tallet var et reformistisk parti.²⁾ Mitt eget standpunkt er følgende: Fra 1918 til 1933 var DNA dominert av det en kan kalle tranmælisisme, en særegen ideologi med både reformistiske og revolusjonære trekk.

Når det gjelder *omfanget*, dominerte tranmælisismen bare i partiet, ikke i fagbevegelsen (se seinere). Videre, sjøl om navnet fester retninga til én person, innebærer det ikke at alle danset etter Tranmæls pipe eller at det ikke fantes andre meningsgrupper innafor DNA. De presiseringene som gjøres av Fuglestad (s. 170) og av Per Maurseth³⁾ er betimelige. Endelig er det klart at det foregikk en utvikling mellom 1918 og 1933 f.eks. i prinsipp-programmene til partiet. Standpunktene ble moderert mot slutten av perioden.

«Tranmælisisme» er imidlertid grei å ha som en kortfattet betegnelse på en del ideologiske forestillinger som lå fast hos de toneangivende kretsene i partiet i denne perioden, og som atskiller perioden fra tida før og etter.

Var tranmælisismen revolusjonær?

Karakteren av denne tranmælisismen kan presiseres slik i forhold til ulike definisjoner av hva en «revolusjonær» ideologi innebærer:

Et første minimumskrav må være at målsettinga er en *kvalitativ omdanning av samfunnet*. De fleste vil vel mene at tranmælisismen kvalifiserer i så måte. Fiva hevder imidlertid (s. 171, 174 og 176) at både NKP og tranmælisismen gikk inn for en snever politisk revolusjon, mens en «tok den kapitalistiske måte å produsere og fordele på som gyldig også for et sosialistisk Norge, med den viktige forskjell at den private tilegnelsen av merverdi skulle avskaffes». Dette er ikke dekkende. Sjøl om tranmælisismens utsagn om det sosialistiske samfunnet ikke alltid var krystallklare, hadde de mer radikale målsettinger enn kun å oppheve den private tilegninga av verdiene. Mindretallet (Tranmæl m.fl.) i den såkalte 15-mannskomiteen, som la fram innstillinga si på LO-

kongressen 1917, sa uttrykkelig at klassekampen og -motsetningene *ikke* oppheves «naar det offentlige (stat og kommuner) har overtat ledelsen av produksjon og omsætning». Sosialismen var for dem mer enn en omfordeling av verdiene; den innebar en ny måte å organisere produksjonen på, der bl.a. forholdet mellom over- og underordnete skulle forandres.⁴⁾

Et neste kriterium på en revolusjonær ideologi kan være at den *ikke* er *legalistisk*, går inn for å arbeide utafør de eksisterende politiske institusjonene og ikke anerkjenner deres legitimitet. Dette gjaldt tranmællittene. De hadde vilje til å nytte parlamentariske organer. Men ifølge deres teori for å erobre makta hadde strategien tyngdepunktet sitt utafør, i økonomien, på arbeidsplassene.⁵⁾ En kunne kanskje skjerpe dette kravet og si at en revolusjonær må innse at staten er et eget plan i klassekampen, som må erobres og brytes ned for seg. Tranmællittenes økonomisme, troen på at staten bare avspeiler forholdene i økonomien, blokkerte for en slik leninistisk innsikt. Dette deler de imidlertid med syndikalismen og er i seg sjøl ikke nok til å bestemme dem som ikke-revolusjonære. Det blir de først når de aktivt vil bruke den eksisterende borgerlige staten i strategisk øyemed for å gjennomføre sosialismen.

Videre kan en kreve av en revolusjonær holdning at den *ikke* er *gradualistisk*, dvs. at den avviser en skrittvis utvikling mot sosialismen og hevder at det er nødvendig med et brudd i den historiske utviklinga, med en avgjørende konfrontasjon og kamp om makta innafor et forholdsvis avgrenset tidsrom. På dette punktet var tranmællittene tvetydige. De fleste utsagnene trekker i gradualistisk lei; bedriftene synes å skulle erobres hver for seg til arbeiderklassen hadde makta i økonomien – og dermed i samfunnet. På den andre sida finnes utsagn der nødvendigheten av bruddet og sammenstøtet anerkjennes. Den såkalte «sosialiseringskomiteen» sier i 1920 at det er mulig at statsmaktene vil bøye seg for arbeidernes revolusjonære vilje, «men vi kan ikke vente det». Den sosiale revolusjon har tvertimot måttet skape seg sine egne forvaltningsorganer, måttet gjennomføre et diktatur til bekjempelse av de kontrarevolusjonære bestrebelser og måttet skape seg sin egen militærmakt, hevder komiteen.⁶⁾ En velvillig tolking er at maktkampen skal foregå skrittvis, at arbeiderklassen erobrer makt innafor kapitalismen, men at dette fører fram til et punkt der konfrontasjonen og bruddet er nødvendig.

Endelig kan en hevde at «revolusjonær» betyr at en mener at omdanninga *må* skje ved *væpning* og trolig eller nødvendigvis også med bruk av *vold*. Tranmællittene avviste at voldsbruk var

absolutt nødvendig. Jamt over hadde de en sosialpasifistisk holdning, sjøl om de hevdet retten til motvold mot borgerskapet. Militærposten varierte noe. Men stort sett satset tranmællittene på en strategi for å bryte hæren ned innafra, gjøre den upålitelig som et redskap for borgerskapet, bl.a. ved å bygge opp soldatråd.

For å summere opp: Tranmællittene var for en radikal kvalitativ omdanning av økonomi og politikk. De var sosialpasifister, men ikke legalister. Hva en så vil kalle dem, kan slik sett være en smaksak. Om en hevder en positiv holdning til væpning som det avgjørende kriteriet, var de ikke revolusjonære. Derimot var de revolusjonære om en med det mener en vilje til å bryte med borgerlig rett. I forhold til gradualismen, som etter mitt syn er kjernen i et reformistisk standpunkt, var de uklare og tvetydige. Dersom det endelig og entydig kan vises at det ikke fantes noen tanke om konfrontasjon og brudd i deres tenking, vil jeg kalle dem militante reformister. Personlig finner jeg som nevnt fortsatt at tranmællismen var en særegen ideologi, som ikke kan reduseres til en avart av sosialdemokratisk reformisme, men hadde både reformistiske og revolusjonære trekk i en egenartet blanding.

Utviklinga på 1920-tallet

Denne tankemåten ble bygd opp i tida med Fagopposisjonen, fram til slutten av første verdenskrig. Hvordan gikk det så med tranmællismen på 20-tallet?

I en hovedoppgave av Jørn Magdahl⁷⁾ hevdes det at 1920-programmet var det lengste DNA gikk i venstreretning. Med programmet i 1925 begynner en glidning mot høyre. I 1927 er det ifølge Magdahl bare rester igjen av en særegen tranmællisme. Sosialdemokratismen har igjen overtaket.

Sjøl vil jeg sette 1933 som den klare grensa. Først da vedtar partiet å bruke den borgerlige staten aktivt i en strategisk sammenheng for sosialismen. Vedtaket på DNAs landsmøte i 1930 om å stryke ordene om å vinne folkeflertallet (dvs. i valg) fra programmet kan ses som det siste utslaget av den gamle tranmælliske radikalismen. Vedtaket har vært utlagt på mange vis – som en taktisk venstrevri overfor et forsterket NKP, som del av en organisatorisk manøver overfor sosialdemokratene – sammen med å renske dem ut fra verv skulle vedtaket ta igjen det som ble tapt i 1927 – og endelig som en reaksjon på Horns-rudregjeringas fall i 1928, som beviste at det *var* utenomparlamentariske krefter som rådde. (Og 1928 styrket neppe sosialpartnertanken, slik Fiva skriver, men gjorde DNA mer fremmed

overfor det politiske systemet.) Sjøl tror jeg at den grunnen som ble gitt i samtida var riktig: Et ønske om å presisere overfor nye medlemmer og tilhengere fra 1927-valget at DNA ikke var et parlamentarisk reformparti, at veien til sosialismen ikke gikk gjennom stemmeseddelen.

Tjue-tallet betydde altså en indre utvikling og moderasjon av den tranmælitiske tenkingen. Tidsrommet bød på erfaringer om kriser som en defensiv situasjon (nærmere om dette senere), som gjorde at folk over tid endret oppfatningene sine. På 30-tallet var de reformister. For noen av de gamle opposisjonsfolkene, som f.eks. LO-formannen Halvard Olsen eller formannen i Kjemisk, Halfdan Jønsson, skjedde overgangen allerede på 20-tallet. For folk som Tranmæl, Gerhardsen og Torp tok det lengre tid. Forskjellen kan til dels forklares individuelt, men mest ut fra plasse- ringa i henholdsvis fagbevegelsens og partiets apparater.

Ifølge Fuglestad innebærer dette resonnementet en «begreps- messig kortslutning» (s. 172). En defensiv situasjon må ikke føre til reformistisk politikk. Når så skjedde, betyr det at tranmælit- tene egentlig var reformister. Dersom deres radikalisme ikke vedvarte tvers gjennom 20- og 30-tallets kriser, må den også opprinnelig ha vært grunnleggende reformistisk. Å mene at folk kan *endre* standpunkt pga. nye erfaringer, betyr ifølge Fuglestad at en «har redusert den teoretiske sjølstendigheten til et reint konjunkturfenomen» (s. 173).

Dette er å gjøre fortida entydig i kraft av ettertida. Fordi DNA *ble* reformistisk, må det også ha *vært* reformistisk. Og omvendt, det som skjedde, var den eneste mulige utviklinga for tranmælit- tene. Reformismen fantes så å si i kimeform og ventet på å bli fullt utviklet.

Det er et strengt krav som her stilles opp: For at en ideologi skal kunne karakteriseres f.eks. som ikke-reformistisk, må dens bæ- rere utvise stor bestandighet i sine holdninger. Hvordan skal en ut fra dette kravet vurdere de tradisjonelle kommunistpartiene? De har *endret* politikken, gjennom folkefronter, krigens nasjo- nale fronter og etterkrigstidas antimonopolistiske allianser. I dag er de fleste i praksis ikke revolusjonære. Men kan de dermed heller ikke ha vært det tidligere?

Teorier er ikke absolutte, overhistoriske størrelser. Teorier, slik de bl.a. er utformet i arbeiderbevegelsen, er systematisert er- faring, og dermed sjølsagt foranderlige. Sjøl om tranmælitene landet i reformismen, behøver ikke dette ha vært utgangspunk- tet.

Tranmællittene var ikke entydig reformister *eller* revolusjonære. Tenkinga var tvetydig – og uklar, i den forstand at de ikke tok opp flere sentrale problemer. Denne mangelen på et konsekvent og gjennomført revolusjonært standpunkt er med på å forklare at de reformistiske trekkene tok overhånd over tid.

Praksis

Spørsmålet er så om ideologien nedfelte seg i praksis eller om den ble en pynt som tildekket at tranmællittene tedde seg som sosialdemokratiske reformister. Betydninga av å se på praksis, som både Fuglestad (s. 170) og Bjørnhaug (s. 47) framhever, vil jeg slutte meg til. Men hvordan måler en egentlig om en praksis er revolusjonær eller reformistisk? Strengt tatt er det først i en revolusjonær situasjon at den revolusjonære karakteren bevises. Og når forelå en slik mulighet i mellomkrigstidas Norge?

Så kunne en si at iallfall forberedelse til revolusjon må være et kjennetegn på et revolusjonært parti. Verken NKP eller DNA gjorde noen forberedelser til væpnet overgang. Men når skulle de ha gjort dette? Problemet var jo at bl.a. den militære overvåkinga fulgte godt med i det som skjedde innad i arbeiderbevegelsen, og kunne ha slått til lenge før de ble sterke nok til å ta et militært oppgjør. Men en kan si at Tranmæl iallfall ved ett høve søkte å forberede en revolusjon etter *sitt* begrep. Som redaktør av Social-Demokraten agiterte han for en opptrapping av storstreiken, for aksjoner nedenfra ledet og gjennomført av klassen sjøl for å utvide eller gripe makta i økonomien, på de enkelte arbeidsplassene.⁸⁾

Faglig praksis

I mangel av slike virkelige prøver på den revolusjonære karakteren ved partiene i mellomkrigstida kan en, slik Bjørnhaug og Fuglestad gjør, nytte praksis i fagbevegelsen, i den økonomiske klassekampen som pekepinn. Men det byr på minst ett problem: Faglig militans er i seg sjøl ikke det samme som en revolusjonær holdning. Målsettingen kan bevisst være innafor ramma av kapitalismen, sjøl om midlene er radikale. Amerikansk fagbevegelse illustrerer dette poenget. I utgangspunktet kan derfor Fiva ha rett når han (s. 175) hevder at det ikke lå et sosialistisk perspektiv i de faglige kampene.

Om fagbevegelsen i mellomkrigstida foreligger det nå flere arbeider, bl.a. av Nils Henrik Fuglestad⁹⁾, som har gitt varige bi-

drag til vår kunnskap om arbeiderbevegelsen. Det er definitivt slått hull på forestillinger som fantes i noe eldre framstillinger, om at LOs sekretariat førte en revolusjonær politikk på 20-tallet. Tvertimot dominerer forsiktighet, motstand mot åpne konflikter, vilje til samarbeid om rasjonalisering m.v. Bjørnhaug har referert resultatene fra disse arbeidene i sin artikkel (fra s. 48 og utover). Hennes presentasjon og bruk av materialet har imidlertid fire trekk som viser at det er tvilsomt om disse arbeidene kan gi fullgode svar på hva Arbeiderpartiets og tranmælsismens karakter var på 20-tallet.

Når jeg tar opp disse sakene, er det også fordi de illustrerer en del almenne metodiske problemer, som ikke bare gjelder polemikken mellom Inger Bjørnhaug og meg.

1) Bjørnhaug skriver at «i virkeligheten var DNAs politikk LO-ledelsens politikk» (s. 48). Dette er en sannhet med meget sterke reserver. Fagopposisjonens seier i LO i 1920 var betinget. Sjøl om de fikk flertall i sekretariatet, ble den gamle formannen Ole Lian sittende. Dessuten erobret Fagopposisjonen få forbund, iallfall i den forstand at de gamle ledelsene ble skiftet ut, slik at de var i mindretall i representantskapet innen LO. I flere forbund sto de gamle sosialdemokratene sterkt. Seieren ble ytterligere uthult gjennom splittelsen innen Fagopposisjonen, ikke bare mellom NKP og DNA, men også blant det en kunne kalle «halvsyndikalistene» innen opposisjonen. En sentral figur som Halfdan Jønsson stod sjernt fra Tranmæl. Om forholdet mellom LOs formann fra 1925 – 1934, Halvard Olsen, og DNAs fremste folk, Tranmæl og Torp, sier Konrad Nordahl i samband med stor-lockouten i 1931: «Noen kontakt eller konsultasjon mellom Arbeiderpartiets sentralstyre og LO var det ikke. Forholdet var nærmest kjølig, for å bruke et forsiktig uttrykk». ¹⁰⁾ I enkelte sentrale saker kunne det også være uenighet mellom gamle parhes-ter som Tranmæl, i partiet, og Alfred Madsen, i LOs sekretariat. Det gjaldt f.eks. synet på de internasjonale faglige forbindelsene på LO-kongressen 1927, der Tranmæl tok et venstrestandpunkt i forhold til sekretariatet. ¹¹⁾ For tida 1920 – 1927 kan en ikke snakke om noen tranmælttisk kontroll i LO eller om at DNAs ledelse fikk det som de ville i den faglige politikken. Først fra om lag 1934 kan en med rimelighet snakke om «DNA/LO-ledelsen» som en enhet. ¹²⁾

Et begrep som «DNA/LO-ledelsen» er tilbakeført fra etter-tida. Dette betyr sjølsagt ikke «at fagorganisasjonens utvikling er uinteressant for vurderingen av tranmælsismens stilling i arbei-

derbevegelsen generelt», for å si det med Fuglestad. Men det betyr at en må være varsom og *presis* når en nytter LOs politikk som argument for hva tranmællittene i Arbeiderpartiet ønsket å gjøre. Riktignok var det et markant trekk i Tranmæls politiske tenking og praksis at han ikke la seg direkte ut med LO. I en konflikt som jernstreiken tok han standpunkt for sekretariatet, mot jernarbeidernes aksjonsutvalg i siste omgang. Men dette gjelder ikke uavkortet, ikke «for alle praktiske formål» (Bjørnhaug). I kampen mot tukthuslovene f.eks. tok han et standpunkt som avvek fra sekretariatets. Strengt tatt kan en ikke nytte saker der det ikke er dokumentert at partiets standpunkt faller sammen med LO-sekretariatets. En må i det minste sannsynliggjøre sammenfallet – ikke allment, men i den konkrete saka.

Dette allmenne, metodiske kravet får konsekvenser for relevansen av noen av de sakene som Bjørnhaug fører i marka som argument for tranmællismens reformistiske karakter.

Under *lockouten* 1926 godtok LO-sekretariatet mekling, dvs. de valgte å ikke gå ut i åpen kamp.¹³⁾ Men mellom 1925 og 1927 fantes *ingen* formell, direkte kontakt mellom DNA og LO. Og på LO-kongressen 1927 fikk Halvard Olsen kritikk for standpunktet til *lockouten* – bl.a. av framstående DNA-folk som formannen i Samorg. i Oslo, Edward Mørk, og sentralstyremedlemmet Eugen Pettersen.¹⁴⁾

Heller ikke forslaget om en *økonomisk rikskonferanse* med representanter for LO, NAF og staten, som ble fremmet av Ole O. Lian, LOs formann, i oktober 1923 kan nyttes til å vise partiets karakter. Fuglestad argumenterer i en annen sammenheng¹⁵⁾ med at Lians stillingstaken kan «oppfattes som et mål på de revolusjonære ideenes styrke i norsk arbeiderbevegelse». Når Lian i 1923 kan gå inn for et slikt samarbeidstiltak, må det innebære at forslaget var akseptabelt innen arbeiderbevegelsen. Men dette innebærer ikke at tranmællittene i DNA må ha skiftet oppfatninger. Det kan like gjerne forstås slik at deres synspunkter sto svakere i den totale arbeiderbevegelsen.

2) Et annet metodisk problem som angår Bjørnhaugs framstilling, er hvorvidt en kan hevde at det, «i enhver konkret kamp stadig var to grunnleggende motstridende linjer på hvordan krisa og det den førte med seg skulle møtes» (s. 47, jfr. også s. 55). Det er *faktisk* feilaktig at det var *to* linjer som stod mot hverandre, i enhver konkret kamp. Ofte fantes både tre og fire linjer.

I *storstreiken* fantes minst tre, ja trolig fire oppfatninger: Ungdomsforbundet ønsket utvidelse til generalstreik, Tranmæl agi-

terte for lokale offensive aksjoner, flertallet i LOs sekretariat gikk inn for en begrenset defensiv aksjon og enkelte forbund, bl.a. med sosialdemokratisk ledelse, avviste streik overhodet.¹⁶⁾

Tilsvarende fantes det flere syn på formene for *kamp mot arbeidsløshet*, på fagbevegelsens *organisasjonsform*, dens *internasjonale tilknytning* m.v., dvs. saker som deltakerne sjøl så på som helt sentrale spørsmål i klassekampen.

En kan også nevne striden om *Strassburgertesene* i 1929, der det f.eks. innen Kjemisk fantes en midtfløy. I opposisjon til forbundsledelsen ønsket de en mer radikal linje, men samtidig godtok de ikke NKPs syn, som de oppfattet som en kamp mot fagorganisasjonen som sådan.¹⁷⁾

Nå vil kanskje Bjørnhaug hevde at det «grunnleggende» var to linjer, dvs. at opp mot én kamplinje stod ulike varianter av reformisme og samarbeidslinje. Men slik fortonte saka seg iallfall ikke for dem som deltok. Tanken om de to linjer er etter mitt syn noe ettertida har tolket inn i de konkrete sakene. Forestillinga har en ideologisk funksjon; den støtter oppfatninga om at det bare kan finnes revolusjonære *eller* reformister, eller med andre ord at tranmælismen var en variant av reformismen.

3) Deler av det materialet Bjørnhaug støtter seg på er skeivt, fordi det enten legger fram et tendensiøst *utvalg* av data eller fordi en velger en *tolking* av data som passer inn i det allmenne bildet en mener å se – mens andre tolkinger i og for seg kan være like plausible uten at disse refereres. På denne måten framstår et klart, utvetydig bilde av to linjer, av tranmælismen som reformistisk osv. – der dataene like gjerne kan tolkes stikk motsatt eller iallfall kompliserer det tilsynelatende tydelige bildet.

Et eksempel på en skeiv framlegging av data er det hun – med støtte i en hovedoppgave av Arvid Johannessen – skriver om *kampen mot arbeidsløsheten* (s. 68 og videre). Bjørnhaug og Johannessen identifiserer her vilje til kamp mot arbeidsløshet og vilje til at de arbeidsløse skulle være organisert, med det å ta et positivt standpunkt til egne organisasjoner for arbeidsløse hvor også uorganiserte skulle være med. Og diskusjonene på LO-kongressen 1927 refereres om lag slik: På den ene sida stod DNA og LO som i hovedsak satset på forslag i Stortinget for å bedre situasjonen, samt opplysning for å holde motet oppe hos de arbeidsløse, på den andre sida stod NKP og de aktive arbeidsløse som ville ha organisering og kamp.

Om en går til kongress-protokollen, blir bildet mindre enty-

dig: LO og DNA ville at de arbeidsløse skulle organiseres, men først og fremst gjennom de eksisterende fagforeningene. En gikk *ikke* mot, men heller ikke aktivt inn for, at det ble dannet separate organisasjoner for arbeidsløse. I tillegg skulle det i regi av samorganisasjonene holdes fellesmøter for de arbeidsløse. Foruten parlamentariske forslag gikk en inn for faglig kamp, eksempelvis ved blokade av underbetalt nødsarbeid. Det en *var* mot – klokt eller ikke – var foreninger hvor uorganiserte kunne være medlemmer. Grunnen var dels den tradisjonelle skepsisen mot folk som ikke var organisert, dels, ble det hevdet, hadde streikebrytere blitt medlemmer av slike foreninger. – Dette standpunktet er da noe mer enn kun å reise forslag i Stortinget og å drive opplysningsarbeid for å holde motet ved like? Hva er for øvrig galt eller spesielt reformistisk i å holde motet ved like?¹⁸⁾

Et annet eksempel på skeivt utvalg er valget av periode i Bjørnhaugs framstilling, nemlig 1923 – 1928. Dermed faller *storstreiken 1921* utafør, en konflikt som gir et annet bilde av tranmællittenes holdning til faglig kamp enn den forsiktige samarbeidsholdninga eller nølende, påtvungne kampholdninga som Bjørnhaug mener å finne i materialet. Tranmæl agiterte i «Social-Demokraten» for å utvide streiken med bedriftsokkupasjoner. Det samme gjelder voldgiften i 1922, da Tranmæl jo gikk mot fordi dette ville svekke kampviljen i klassen. Storstreiken og voldgiften berøres på ett punkt i hennes artikkel (s. 79), men da på en spesiell måte. At Tranmæl gikk inn for storstreik og mot voldgift *trass i* at han var tvilende til om dette ville bety seire for arbeiderne, økonomisk sett, utlegges hos Bjørnhaug slik at «Tranmæl mista trua på masseaksjon» omkring 1920 og var i ferd med å drive vekk fra en klassekamplinje. Men en som mener at en konkret kamp kan feile, men likevel vil føre den, fordi kampgløden da holdes oppe til neste runde, kan da vanskelig sies å ha mistet trua på masseaksjon?

Som eksempel på *tolkninger* som er tilpasset en allmenn ramme gitt på forhand, kan en trekke fram behandlinga av *kampen mot streikebryteriet og tukthuslovene*. Med støtte i Fuglestads hovedoppgave, skriver Bjørnhaug (s. 59) at det forslaget til retningslinje for denne kampen som flertallet i sekretariatet la fram på LO-kongressen 1927, var lite konkret, med unntak av at saka skulle reises parlamentarisk. Sjøl om f.eks. Trygve Lie og Oscar Torp *sa* at de gikk inn for å bekjempe loven på andre måter, så kom disse utsagnene «seint i debatten og etter at forslaget hadde vært utsatt for en god del kritikk» (s. 60). Kongressens protokoll kan også gi et annet inntrykk: Oscar Torp hadde ordet

som nr. 5 av 20 talere i diskusjonen etter innledningene, altså ikke spesielt seint. Han uttalte at av hensyn til faren for offentlig beslaglegging av LOs midler kunne ikke kongressen åpent vedta å bryte loven. «Men,» fortsatte Torp, «AFL må opta en organisert illegal virksomhet mot streikebryteriet, en kamp som er organisert fra den høieste ledelse og med den sterkeste organisering». ¹⁹⁾ Det er like plausibelt at dette var Torps faktiske mening, som at han nødtvungent gikk med på dette etter å ha blitt presset i debatten. Det er desto større grunn til å tro dette, ettersom både Arbeiderbladet og AUFs organ gikk inn for nettopp denne linja våren 1927. ²⁰⁾

En liknende tendens finnes i Bjørnhaugs gjennomgang av *jernstreiken 1923 – 24* (s. 48 og videre). Hun viser hvordan DNA til slutt kom til å stå mot aksjonsutvalget til jernarbeiderne av hensyn til å bevare et godt forhold til LOs sekretariat. Dette er riktig nok. Men det er ikke godtgjort at DNAs ledelse *sjøl* var mot å føre streiken videre, at de ville avblåst den dersom valget hadde vært fritt – uten sidehensynene til LO. Det finnes ikke belegg for at den støtten som DNAs ledelse ga de streikende arbeiderne utelukkende var av taktisk art, gitt, slik Bjørnhaug seier (s. 53), «for ikke å komme på kant med de streikende arbeiderne». Dette er en tendensiøs *tolking* av deres hensikter.

Det er heller ikke særlig avveid når Fuglestad kan karakterisere LOs faglige linje på 20-tallet med at «det var *samarbeid*, bare samarbeid, som gjaldt» (s. 8). Om så var tilfellet, hvorfor gjennomførte en da storstreiken 1921, Hofsfosskonflikten i 1923, støttet konfliktene i Follidal 1929 – 1931, kampene i skogbruket fra slutten av 20-åra og veiarbeiderkonflikten så seint som 1932? Sjøl ikke klare reformister, som A. Bratvold, formannen i Papirarbeiderforbundet som ledet Hofsfosskonflikten, var bare for samarbeid.

4) Det fjerde metodiske problemet som reiser seg ut fra Bjørnhaugs framstilling, er: Hvordan skal en bedømme de konkrete situasjonene som sakene utspant seg i? Hvordan var styrkeforholdet mellom klassene? Hvilke objektive muligheter for kamp forelå?

Å besvare dette er ytterst vanskelig. En kan gjøre en av to feil: På den ene sida er det slik at desto mer en bygger ut en forklaring om hvorfor det gikk som det gikk, desto mer kan en komme til å framstille det som uavvendelig. Bjørnhaug sier f.eks. (s. 46) at min betoning av krisa som en forklaring på reformismen må lede til at en mener at DNA førte den eneste mulige politikken. Tilsvarende mener Fuglestad (s. 177) at etter mitt syn måtte krisa

med nødvendighet lede til reformisme. Dermed virker framstillinga mi til å legitimere utviklinga innen DNA. Nå har jeg hverken ment eller skrevet at reformisme *måtte* bli resultatet. Men det er mulig at en som motvekt mot eventuelle tendenser til determinisme, systematisk burde ha nyttet kontrafaktiske hypoteser: Hva ville skjedd om tranmællittene ikke fikk de 2 stemmenes flertall i DNA i 1923? Hvor ville en åpen kamp mot tukthuslovene ført hen? Osv.

På den andre sida var jo ikke alt mulig. Overdreven bruk av kontrafaktiske hypoteser fører til ønsketenking. Dersom en fører fram en kritikk av en linje som blir valgt, må en samtidig sannsynliggjøre at en alternativ linje ville ha ført fram. Når Fiva mener (s. 175) at tranmællismens reformistiske karakter vises ved at kampen aldri ble «manifestert som sosialistisk og revolusjonær», må han samtidig vise at revolusjonære muligheter faktisk forelå. At arbeidere i en streik mente de ville seire om konflikten ble utvidet, betyr ikke at så var tilfelle. Bjørnhaug sier f.eks. (s. 55) at «jernarbeiderne hadde sjeldent gode sjanser til å seire». Men *var* det slik eller er dette jernarbeidernes mening om stoda, som Bjørnhaug overtar? Revolusjoner var ikke mulig mot slutten av 20-tallet, sjøl om kommunistpartiene mente det. Ledelsen i LO tok ikke alltid feil når den hevdet at en kamp ikke kunne vinnes. A priori er det altså like galt å si at kamp alltid er mulig, som at den aldri er mulig. Vi må prøve å forstå hvordan situasjonen satte premisser for valg av handling.

Min vurdering av situasjonen i mellomkrigstida er slik: Det eksisterte en objektiv defensiv for arbeiderklassen og -bevegelsen i forhold til borgerskapet. Å vende denne defensive politiske konjunkturen eller enda mer vidtgående, å sprengte rammene for kapitalismen, tror jeg ikke var mulig på 20-tallet, uansett om den samlede arbeiderbevegelsen hadde forsøkt. Fuglestad spør (s. 173): «Hva slags revolusjonær teori er det som utleder at en revolusjonær politikk ikke kan føres under en lavkonjunktur. Svaret er: Situasjonen innebar mer enn økonomisk lavkonjunktur-» (Dette er nevnt, men kanskje for svakt poengtert i min artikkel.) Sjølve det totale politiske styrkeforholdet var ugunstig. Krisa og massearbeidsløsheten skapte en defensiv faglig kamp, men dannet samtidig grunnlaget for en politisk offensiv fra borgerskapet. Norsk arbeiderbevegelse stod i samme situasjon som fikk Den kommunistiske Internasjonale til å lansere folkefrontstrategien. DNA og Komintern søkte et stykke på vei å løse samme problem – å bygge en antifascistisk allianse med borgerlig-demokratisk

innhold og med sosialismen skutt ut til en gang i framtida. Og de stod overfor samme dilemmaet: Hvis en ønsket å vinne det liberale borgerskapet, kunne en drive en uforsonlig kamp på arbeidsplassene? Det var ikke tida for «en revolusjonær politikk», iallfall om en med det mener offensive framstøt for å omstyrte kapitalismen. Dette betyr *ikke* at LOs faglige politikk var så pågående som overhodet mulig. Men det betyr at det fantes bestemte grenser som ikke kunne overskrides.

Hva så med Arbeiderpartiet? Argumentene i diskusjonen hitil avgjør ikke at partiet var reformistisk: Enkelte saker viser seg å være skeivt framstilt. Andre gjelder egentlig bare LOs ledelse. Fuglestad (s. 5) gir i grunnen en presis oppsummering av mitt syn: Det eksisterte et gap mellom det de ønsket å gjøre og det som var mulig. Dels kunne de ikke føre den faglige politikken de ønsket, fordi de ikke hadde kontroll over LOs ledelse, dels lå det begrensninger i styrkeforholdet mellom klassene. Det var med andre ord et grunnleggende skifte i DNAs politikk fra 20- til 30-tallet, ikke bare slik at en form for reformisme erstattet en annen.

II. ARBEIDERKLASSEN PÅ 20- OG 30-TALLET

Vi veit egentlig lite om holdningene på grunnplanet, innen arbeiderklassen. Det er lett å slutte seg til ønskene fra Bjørnhaug (s. 85) og Fuglestad (s. 175) om behovet for videre undersøkelser. For å gripe holdningene innen arbeiderklassen kan jeg tenke meg fire veier å gå: i) grunnplanundersøkelser med materiale fra fagforeninger o.l., ii) utnyttelse av minnemateriale – trass i de metodiske problemene som er forbundet med å studere holdninger med slike kilder, iii) utnyttelse av skjønnlitteratur og dikt i fagblad osv. som levninger, dvs. uttrykk for holdninger i opphavsmiljøet; innen litteraturvitenskap er det utviklet teknikker for slike formål, og iv) muligheten for å tolke en gjentatt praksis eller fravær av praksis som uttrykk for implisitte forestillinger som ikke tematiseres åpent. Det er uvisst hvor langt vi kommer denne veien. Mangel på *direkte* kunnskap om holdninger gjelder imidlertid i mange historiske sammenhenger, uten at vi dermed må resignere overfor spørsmålet. Oppgaven blir da på den ene sida å studere handlinger, atferd og på den andre sida ulike teorier og se hvilke som best kan redegjøre for handlingene.

Hva vet vi da om handlingene? Både Bjørnhaug og jeg mener at *deler* av klassen, f.eks. mange jernarbeidere i Oslo, må kunne kalles revolusjonære på 20-tallet. De deltok i arbeiderrådene, gjennomførte en ikke-legalistisk faglig kamp og sluttet seg til partier som kalte seg revolusjonære og med det iallfall mente en kvalitativ omdanning av samfunnet. Fiva (s. 175) betviler at folk var revolusjonære, men gir få empiriske argumenter.

På 30-tallet skjedde bl.a. følgende: Oppslutningen om DNA ved valgene 1933, 1936 og 1939 var bortimot total i arbeiderklassen. Tidligere NKP-dominerte bedriftsklubber endret faglig linje: Arbeiderne på Thunes mek. verksted hadde gått i spissen for både arbeiderråd og jernstreik – på 30-tallet gikk klubben sammen med ledelsen for å sikre at statlige ordre på lokomotiver gikk til bedriften. Konflikter der NKPer stod sentralt, f.eks. Menstad-konflikten, førte ikke til økt oppslutning om NKP. Det var i det hele liten registrert opposisjon mot den nye linja i faglig og økonomisk politikk. Bjørnhaug mener likevel (s. 45) at det «er en tvilsom påstand at de mannjamt sluttet opp om reformismen». Sjølv finner jeg det godtgjort at bare en liten minoritet kan kalles revolusjonære på 30-tallet.

Teorier om reformismen

I diskusjonen har tre ulike teorier vært satt fram for å begrunne hvordan holdninger og handlinger var i arbeiderklassen.

Eirik Fiva argumenterer for det som kan kalles en *lønnsfetisjisme- og sosialpartnerteori*. Svært sammentrengt går den ut på følgende: Under kapitalismen må arbeiderne selge sin arbeidskraft, og produserer dermed merverdi; de utbyttes. Men det synes som om de selger sitt arbeid og får igjen en lønn, dvs. at det foregår et likt bytte (lønnsfetisjisme). Fordi en ikke kan øyne utbyttinga, virker det som om kapitalen skaper verdi og er nødvendig i produksjonen. Kapital og arbeid synes gjensidig avhengige (sosialpartnere). Oppgaven er derfor ikke å oppheve kapitalen, men å sørge for en god pris for arbeidet. Dette er en «*almenn* bestemmelse av reformismen» (Fiva s. 171), innafor dette kan det finnes ulike varianter og former.

Sjølv tviler jeg på behovet for og nytten av en allmenn teori om reformismen, som skal dekke alle samfunnsforhold der kapitalforholdet rår. Gir det egentlig mening å forklare ulike grupper av «labouring poor» i den tidligere industrialiseringen i England, norske industriarbeidere i mellomkrigstida, afrikanske «arbei-

deraristokrater» i dag med en og samme teori? Mer spesielt er teorien om lønnsfetisjismen ahistorisk – ettersom den vanskelig kan redegjøre for reformismens oppkomst, forandringer m.v. En politisk virkning av teorien er at bevisst politisk handling blir umulig/lite viktig ettersom reformismen jo ses som et *nødvendig* innslag i kapitalismen. Sist, men ikke minst: Vi kan egentlig aldri få vite om teorien er gal eller riktig. Den er, såvidt jeg kan se, ikke mulig å prøve, å bekrefte mot noe empirisk materiale.

Inger Bjørnhaugs hovedforklaring på at arbeiderne fulgte DNA er innflytelsen fra ledelsen i partiet og LO, en ledelse som hun til dels oppfatter som et *arbeideraristokrati*. Tilslutningen til DNA på 20-tallet skyldtes bl.a. at DNA gjennom en verbal radikalisme framstod som mer radikalt enn NKP. Lederskapets fraseradikalisme var en bevisst taktisk manøver for å dekke over den politikken de egentlig førte. Dessuten skyldes det DNAs hersketeknikk, trusler m.v. mot opposisjonen. Sant nok forekom slikt.

Men denne teorien er ikke tilfredsstillende: I denne tenkingen og i ordvalget som nyttes for å beskrive lederskapet, ligger en tendens til å se komplotter. «Den faglige ledelsen *fikk* jobben med å overvåke kampene, mens Tranmæls *oppgave* var å mildne de motsetningene som var oppstått» (s. 82).

Teorien reduserer arbeiderklassen til et objekt, som DNAs ledelse kan handle med, som de kunne føre bak lyset i flere år. Både empirisk og politisk-moralsk er det grunn til å bestride et slikt syn.

Om det likevel var slik at DNA lurte arbeiderklassen på 20-tallet, som Bjørnhaug og også Fuglestad synes å mene (jfr. s. 176 om Tranmæls mange ansikter), kan ikke dette forklare utviklinga på 30-tallet. Om Bjørnhaug har rett og mange i arbeiderklassen fortsatt var revolusjonære på 30-tallet, så er det helt urimelig at de skulle tro at DNA fortsatt var det. Da var reformismen uttalt. Om det var mange revolusjonære, burde NKP ha opplevd framgang, ikke tilbakegang. Om derimot jeg har rett, og det skjedde et omslag i klassen, så må DNA-ledelsen ha klart et taktisk mesterstykke: På den ene sida har de framstilt seg som revolusjonære på 20-tallet og dermed fått med seg de revolusjonære arbeiderne. På den andre sida har DNA også klart å påvirke disse revolusjonære til å bli reformister på 30-tallet! Så lett lar ikke store grupper av mennesker seg manipulere med.

Begrepet om arbeideraristokratiet er teoretisk utilstrekkelig, og så upresist at det sakner analytisk kraft. Det er en vilkårlig ge-

neralisering og sammenføring av ulike empiriske fenomener uten at det etableres noen sammenheng mellom dem: Lenin vaker mellom et sosialt og et organisatorisk nivå i analysen. Aristokratiet er noen ganger det sjiktet som nyter godt av superprofitene under imperialismen, noen ganger den gruppa som sitter i ledelsen for arbeiderorganisasjonene, og noen ganger buntet disse i hop.

Det finnes ingen påvisning empirisk av at det er noen forbindelse mellom superprofiten, de økonomiske privilegiene og det Lenin kaller de politiske privilegiene til ledelsen i arbeiderbevegelsen, bare en påstand om at det ene er «grunnlaget» for det andre, at de politiske «svarer» til de økonomiske privilegiene.

Det er videre uklart hvordan det imperialistiske borgerskapet – f.eks. i Norge – skal kunne bruke redaktørstillingene i Social-Demokraten eller Ny Tid som «agn» for folk i arbeiderbevegelsen, som det heter. Hvordan rådde de egentlig over disse stillingene?

Hvis teorien skal ha noe for seg f.eks. i Norge, må en iallfall vise at landet var imperialistisk, at det ble skapt superprofit, at denne vandret over til ledelsen i DNA og LO, at faglige ledere i forbundene hadde realinntekter langt over medlemmene m.v. Og dessuten: Hvorfor klarte ikke det gamle faglige lederskapet det aristokratiet etter teorien skulle klare – å binde klassen til kapitalismen?

De eksemplene som Bjørnhaug nevner som støtte for teorien (s. 85) er direkte feilaktige: Alfred Madsen fikk ikke sine teorier om rasjonalisering fra borgerskapet, men fra sin spesielle lesning av Marx før 20-tallet. Edward Mørk, som ble leder for Oslo kommunes arbeidskontor i 1931, (ikke 1929, slik Bjørnhaug skriver) fulgte da ikke noen ny linje, men den samme han gikk inn for i 1927 på fagkongressen, da han for øvrig av NKPs Peder Furubotn ble karakterisert som en del av DNAs venstrefløy. – Alt dette innebærer at arbeideraristokratiteorien bør forkastes.

Den tredje teorien har i diskusjonen vært framsatt av meg sjøl og søker å forklare reformismen på *to nivåer*: Innen bevegelsen utviklet det seg et *arbeiderbyråkrati* med interesser i organisasjonenes ve og vel, som særlig slo om politisk da organisasjonenes eksistens syntes å stå på spill fra slutten av 20-tallet. Og apparatene søkte å få klassen med seg – også med tilsløring og manipulering når det syntes nødvendig. Men dette forklarer ikke hvorfor klassen fulgte denne kursen. Vi trenger en egen forklaring på dette. Innen klassen disponerte *erfaringene av krise*, ar-

beidsløshet og strategisk defensiv overfor kapitalen for reformisme. Jeg tror altså ikke på «en monolittisk læresyklus», slik Fuglestad forstår meg (s. 173). Vi må skjelne mellom ledelse/klasse, mellom folk som var reformister hele tida og folk som var revolusjonære på 20-tallet og sikkert også skiller langs andre linjer, som f.eks. ulike generasjoner med sine spesielle erfaringer. Men essensen er likevel: Reformismen hadde basis i klassens erfaringer og var ikke presset på dem utenfra. Når det hevdes (Fuglestad, Bjørnhaug) at folk ikke kunne vinne erfaringer, fordi ledelsen i LO hindret kamp, kan ikke det være helt riktig. Erfaringene fra storstreiken var der, skjellsettende, med stort medlemsfracfall like etter. Og dessuten eksisterte jo muligheten for tariffstridige streiker, som det var noen av. Endelig: Det ble erklært lockout iallfall i 1923, 1926, 1927, 1928 og 1931 – fordi LO sa *nei* til forslagene fra NAF.

Hvordan oppsto så disse kriseerfaringene – og hvorfor slo de først ut i forandringer på 30-tallet? Ett svar ligger i sammenhengen mellom de økonomiske konjunktorene og de store faglige kampene. Storstreiken og jernstreiken ble ført da krisa var forholdsvis ny, og den var langt fra så djup som på 30-tallet. Det var fortsatt mulig å ha tiltro til framgang for en radikal eller revolusjonær holdning. Den strategiske defensiven overfor kapitalen hadde vart kort tid. Bygningsarbeiderstreiken i 1928, den neste større kampen etter 1924, kom i den kortvarige oppgangs-konjunkturen på slutten av 20-tallet. Defensiven syntes brutt. Og opptakten til storlockouten i 1931 skjedde under inntrykket av bedre tider, men sluttet da krisa var manifest. De verste kriseåra var 1932 – 34, år uten større kamper. Det synes å støtte følgende synspunkt: Læring tar tid. Den revolusjonære gløden i deler av klassen ble først brutt ned på begynnelsen av 30-tallet. Nå så en at krisa var lang (fra 1920), at den var enda djupere enn før og at den også var politisk. Først nå ble fascismen ansett som en alvorlig trusel.

For å konkludere: Det skjedde et vesentlig omslag fra 20- til 30-tallet både i partiet og i deler av klassen. Årsakene må søkes på (minst) to plan. En teori som fortolker omslaget i klassen hovedsakelig som resultatet av DNAs propaganda, må avvises.

Noter:

1. Inger Bjørnhaug: «... ikke går der andre veier», i: *Materialisten* 1/1979. Eirik Fiva: Reformismens seier? Kjeldstadlis reformismeforklaring. Anti-

- teser, i: *TFAH* 2/1979. Nils Henrik Fuglestad: Knut Kjeldstadlis (reformisme-)problem, i: *TFAH* 1/1980.
2. Bjørnhaug sier at «tranmælisten (var) en avert av sosialdemokratiet» (s. 78). Fiva mener at partiet utviklet seg fra «en opprørsle reformisme» til en «ansvarlig reformisme» (s. 176). Fuglestad vil ikke «hevde bastante meninger om tranmælistens utvikling» (s. 170), men antyder at tranmælitene var «reformismens bærere i Norge» (s. 174), og mener at de atskilte seg lite fra sosialdemokratene og at en påstand om at de var revolusjonære «mangler grunnlag» (s. 175).
 3. Per Maurseth: Martin Tranmæl 1879 – 1979, i: *TFAH* 2/1979, s. 10.
 4. Se: Femtenmannskomiteens innstilling, i *Landsorganisasjonens kongress, protokoll 1917*, s. 65, 67, 68.
 5. Se f.eks.: Jorunn Bjørgum: Fagopposisjonen av 1911, i: *TFAH*, 1/1976.
 6. *Socialiseringen og bedriftsraadene. Utredninger fra arbeiderbevegelsens socialiseringskomité*, Kristiania 1920, s. 15 ff. Etter at denne artikkelen var ferdig, er jeg gjennom et foreløpig upublisert manuskript av Jorunn Bjørgum: *Tranmæl og Lenin*, blitt gjort oppmerksom på utsagn av Tranmæl som uttrykkelig går inn for konfrontasjon og brudd: «Fagforeningskampen fører saaledes gjennom bedriftskontrollen til kampen om statsmagten og dermed til diktaturet. Det er det 3dje skridt. Først reises det kamp om medbestemmelsesret ved fastsettelse av løns- og arbeidsvilkårene, dernæst melder spørsmålet sig om bedrifts-kontrol og til slut kampen om bedrifts-ledelsen som samtidig maa bli en kamp om statsmagten.» (*Social-Demokraten* 23/7-1921) – «For det er bare gjennom en fælles reising som er godt forberedt, at arbeiderne kan gaa til revolutionær kamp . . .» (*Social-Demokraten* 30/3-1922)» . . . Bankerne og raastofferne. Skal man ta disse maa der en alvorlig kamp til og resultatet vil bli: *alt eller intet*» (*Social-Demokraten* 25/5-1922).
 7. Jørn Magdahl: *Det norske Arbeiderpartis ideologiske utvikling 1887 – 1927. Tolkning på grunnlag av program og programmatisk vedtak*, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1979.
 8. Se Synnøve Aarseth Barder: *Storstreiken i 1921*, i *TFAH* 1/1977.
 9. Nils Henrik Fuglestad: Noen synspunkter på norsk fagbevegelses politiske og ideologiske utvikling i mellomkrigstida, i: *TFAH* 1/1977.
 10. Konrad Nordahl: *Minner og meninger*, Oslo 1967, s. 162.
 11. Landsorganisasjonen: *Kongress 1927. Protokoll*.
 12. For disse synspunktene står jeg i gjeld til Jorunn Bjørgum, som arbeider med forholdet mellom DNA og fagbevegelsen i mellomkrigstida.
 13. Landsorganisasjonen: *Kongress 1927. Protokoll*.
 14. s.st.
 15. jfr. note 9.
 16. jfr. note 8.
 17. Jorunn Bjørgum: *Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund gjennom 50 år*, Oslo 1973 s. 186 – 187.
 18. Arvid Johannesen: *Om forholdet mellom de arbeidsløse og fagorganisasjonen i mellomkrigstida, belyst gjennom organiseringen av de arbeidsløse i Oslo*, Oslo 1975. Se forøvrig: Landsorganisasjonen: *Kongress 1927. Protokoll*.
 19. s.st.
 20. *Arbeiderbladet* 24/5 1927. *Røde Ungdom* 27/5 1927.

TIDSSKRIFT FOR ARBEIDERBEVEGELSENS HISTORIE

Organisasjon

2/1980

3		Organisasjon
7	Gunnvald Grundstrøm	Hans Berntsen Opprøreren og pioneren
27	Tore Pryser	Thranitterbevegelsen i Norge 1850—51 Seks mikroundersøkelser fra Østlandsbygdene
81	Nils Henning Hontvedt	Arbeiderorganisering i Buskerud 1868—1904
111	Finn Olstad	Fra «konservativt formynderskap» til «klassebevidste arbeidere» Om sosiale bånd og rekruttering til Christiania Arbeidersamfund
141	Øyvind Bjørnson	Kollektiv aksjon blant typografer og malarar i Trondheim 1880—1918
169	Knut Kjeldstadli	Tranmælisme Svar til Inger Bjørnhaug, Eirik Fiva og Nils Henrik Fuglestad

ISSN 0-332-5539

ISBN 82-530-1099-0